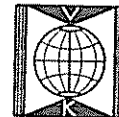

Biblioteka Zodijsak objavljuje dela i izabrane tekstove bez obzira na vreme njihovog nastanka ako doprinose razvoju savremene ljudske misli. Kao što ni sam čovek nije jednostran, tako se ni Biblioteka Zodijsak ne ograničava samo na jednu oblast aktivnosti ljudskog duha, već prikazuje ljudsku misao u svojoj raznovrsnosti njenih istraživačkih napora. Kako ni jedna ljudska zajednica nije više bespomoćno usamljena i izdvojena, kako se na svim područjima ljudske delatnosti ostvaruje jedinstvo savremenog čovečanstva i svet sve više teži da postane nerazdvojna celina, tako se i Biblioteka Zodijsak obraća delima i autorima svih vremena i svih naroda da bi pružila panoramu svet-skih ideja koje zaokupljaju savremenog čoveka. Biblioteka Zodijsak ne pravi razliku između oprečnih shvatanja i ubedenja pod uslovom da doprinese progresivnom razvoju ljudske misli. Ona ne daje prednost ni jednom kulturnom krugu već podrazumeva da se kulture međusobno prožimaju i da su one opšte dobro i neotuđiva svojina svakoga čoveka. Biblioteka Zodijsak objavljuje drevne spise kao i dela najpoznatijih savremenih autora o bitnim problemima ljudskog saznanja iz oblasti filozofije, politike, sociologije, etike, psihologije, estetike, muzike, književnosti, istorije, arhitekture, likovnih umetnosti, pozorišta, filma i televizije. Biblioteka Zodijsak prvi put objavljuje dosad neprevedena dela svetskih autora kao i originalna dela domaćih autora pisanih isključivo za Biblioteku Zodijsak. Ona će takođe objavljivati izabrane tekstove iz prirodnih nauka, koji na dostupan način saopštavaju rezultate savremenih istraživanja. Biblioteka Zodijsak uvršćuje u svoju seriju i ona dela koja su plod mašte i neobičnog duha ako svojim poetskim, misaonim i buntovnim dejstvom imaju uticaja ili su simptomatična za sredinu i vreme kada su nastala. U prvom kolu od šest knjiga Biblioteka Zodijsak objavila je izbor tekstova iz dela Karla Marksa pod naslovom Birokratija i javnost, filozofski spis danskog mislioca Serena Kjerkegora Osvrt na moje delo, Autobiografiju španskog slikara Salvadora Dalija, izabrane eseje francuskog dramskog pisca rumunskog porekla Ežena Joneska pod naslovom Pozorišno iskustvo, studiju Nikole Miševića Negativan junak i izbor iz Svetog pisma Zena i ljubav u Starom zavetu.

BOGDAN BOGDANOVIC

URBANISTIČKE MITOLOGEME

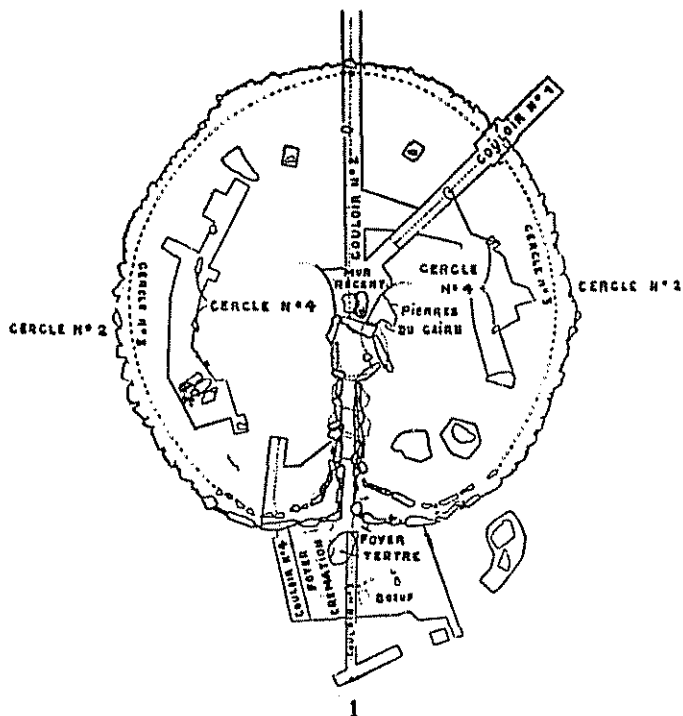

K 42.304

A onaj gospodin koji priča o Okeanu, zalazi u mračno carstvo bajki i ne daje mogućnosti da ga pobijamo. Ja bar ne znam ni za kakvu reku Okean; i verujem da ga je izmislio Homer, ili neki drugi pesnik, i uneo u pesmu.

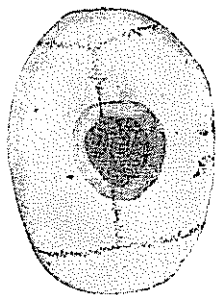
HERODOT

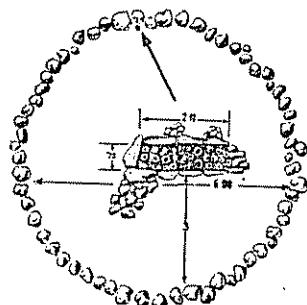
GLAVA PRVA

ČOVEK GRADITELJ, ili GDE JE JAJE

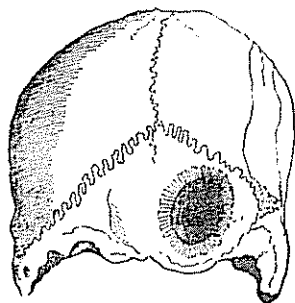
Pred nama je knjiga Luisa Mamforda, danas čitanog i vrlo hvaljenog teoretičara grada (*La cité à travers l'histoire*, 1961). Ako za trenutak uporedimo ono što nas interesuje sa onim što obuzima Mamforda, izgleda tada nekih sličnosti u preokupacijama ima.¹ I njega zanimaju složeni skupovi pojava u kojima grad nastaje, živi, razvija se. Ali ima i razlika. Evo kako bismo ih pokazali. Zamislimo, na primer, da neka semantička mašina pročita svih sedam stotina sedamdeset i sedam stranica njegove knjige, pa sabere reči, pa ih složi, svrsta ih prema učestanosti ponavljanja. Dobili bi se tada, verovatno, nizovi reči kao što su — čovek, ratnik, grad, megalopolis, nekropolis, selo, žena, prokreacija, mladunče, igra, sloboda, psihoanaliza, dezurbanizacija. Ako se i mi jednog dana odlučimo da napišemo toliku knjigu kao što je ova Mamfordova, tada bi verovatno čitaoca zasipale reči kao — čovek, magija, krug, kvadrat, simetrala, osovina, mera, broj, matematika, geomantija, kartografija, tehnika, nauka, kosmos. To bi, nadalje, moglo da kaže da je sa neke šire tačke gledanja Mamford u pravu. Ono što njega interesuje svestranije je, sveobuhvatno je i ide se do kraja, — Mamford traga za suštinom i sudbinom grada. Mi ćemo se za sada ipak ograničiti samo na neke početne vidove tih složenih i nejasnih procesa koji se sabiraju u spregu čovek-grad. Zanima nas kako su ljudi zamišljali svoje prve gradove, zatim kako su ih gradili, kako su se snalazili u samim počecima današnje civilizacije. Šta je to što je uboga pamet ovih naših

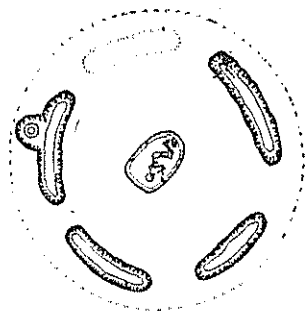
2

3

4

5

predaka umela da smisli, i šta su i kako su njihovi nesprenni prsti smogli od ovih zamisli da pretvore u nekakve mere i dimenzije geometrijska načela, oblike. Da kažemo ukratko, interesuju nas pre svega daleki počeci urbanizma.

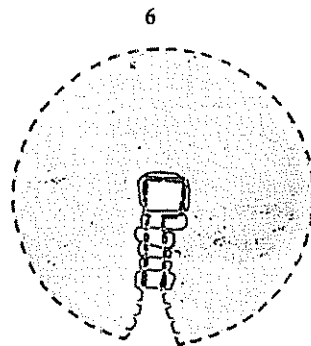
Valja nam, naravno, poći od samih početaka. Od jajeta, ali evo odmah i pitanja: gde je jaje?

Traganje za poreklom grada svodi se suviše često samo na pretresanje materijalnih ostataka, upozorava Mamford. Grad je, međutim, nagovestio svoje suštine još pre no što su sazidani zidovi koje danas pretražujemo. Koliba, žrtvenik, pećina, starije su pojave no

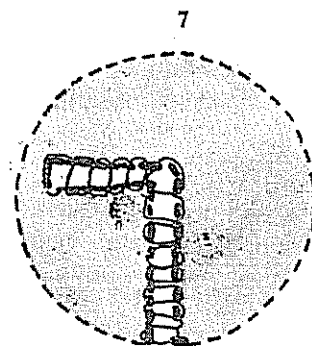
što je selo, a mnogo pre toga postojao je nagon za zajedničkim životom, i taj nije samo čovekova privilegija. Nomadizam i sedenterizacija, dva osnovna oblika bivstvovanja naših dalekih predaka, naći će se, bar u osnovnim težnjama, i kod protozoa, koje su slobodne, kreću se, premeštaju se, neka su vrsta nomada u biološkom svetu. Dok je školjka »sedenterizovana«, ustaljena je, vezana za podlogu. Oscilacije između lutalačkog, avanturističkog i želje za ustaljivanjem, za sigurnošću, prate se »celom dužinom vitalnog lanca« kojim smo okruženi. Reklo bi se da je i čoveku svojstvena ta dvojna formula, bar u početku. Kao i slične životinjske grupe, i on se povremeno udružuje da donese porod i da ga podigne. »Mesto gde se pojedine vrste okupljaju da bi se parile i da bi se prehranile navode nas na pomisao o prvim zaselcima primitivnog stanovništva.«²

Ni tehnološki kompleks grada nije van ovakvih mogućih upoređivanja. Neke životinje osetno menjaju okolinu u kojoj se nađu, obaraju drveća, grade nasipe i pregrađuju rečne tokove, dabrovi na primer. »Pleme dabrovsko okuplja se da poboljša svoj način života i stanovanja«.³ Istina, »dabrovske kolonije nemaju onako široku gamu različitih konstrukcija kao gradovi, ali pružaju upadljive analogije sa selima primitivaca koji i sami dovode i navode vodu« i dalje, udružuju se, grade »opštežitija«, dube ih u lesu.⁴

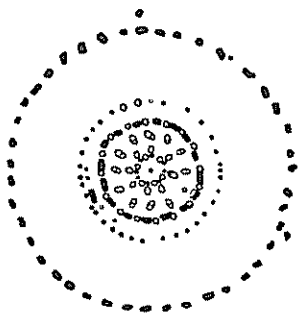
Dalja upoređivanja još su smelija. Savlađivanje osnovne graditeljske mase, pa čak i samo »socijalno«

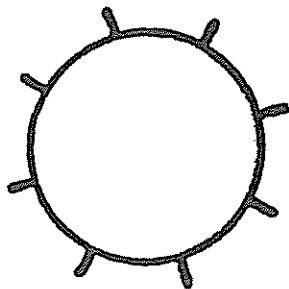
6

7

8

9

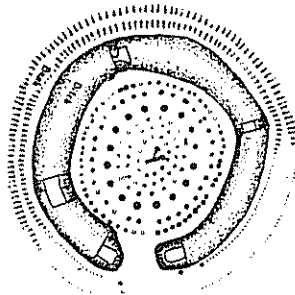
* funkcionisanje košnice, termitnjaka, mravinjaka, podseća Mamforda na prve čovekove gradove. »Podela rada, razdvajanje kasti, ratni poduhvati, domestikacija drugih vrsta, ustanovljenje ropstva, praktikuju se u narodu mrava milione godina pre no što su sazdani prvi gradovi.«⁵

* Mamford kaže, istina, da »direktne filijacije« nisu moguće, u šta, uostalom, niko ko je završio osnovnu školu neće posumnjati. Ali rečeno je ipak što je rečeno. Čovek je pre svega nagonski graditelj, on u sebi, kao i druge neke vrste, nosi ovu uspavanu veštinu, ona se u jednom trenutku budi, progovara iz njega, rađa se čovek-graditelj.

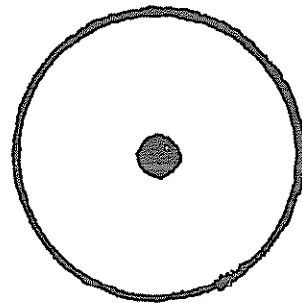
Analogije nisu nove, ali su oduvek bile netačne. Da ne protivrečimo Meterlenku, iz ljubavi prema pesniku. Ali Mamford nije pesnik, on je teoretičar grada, a njegova odmeravanja su neka vrsta biologističke opsesije, koja ga prati kroz celu ovu knjigu.

Ni opovrgavanja nisu naročito mudra, ali su bar jednostavna. Čovek se pojavio na zemlji dobrih pet, šest, sedam stotina hiljada godina pre nas, a tragovi najstarijih poznatih nam naselja nisu stariji od desetak hiljada godina. Šta je bilo u međuvremenu? To ne znamo, ali znamo šta i danas čini naš najbliži rođak, antropoidni majmun. On obitava na grani, nema graditeljskih želja, još manje bi se moglo reći da je neimar od nagona.⁶

Ponekad i ponegde, naslutiće se da je stari pećinski lovac kampovao i van svojih pećina, možda još i na dvesta hiljada godina pre nas, ali ne znamo tačnije kako je izgledalo to kampovanje.⁷ Od srednjeg paleolita nadalje, sigurno je da čovek ne živi samo u pećinama. Verovatno je da kopa rupe, doista gradi jazbine u lesu, u blatu, ponavlja oblik pećine, koja je za njega slika ako ne i jedine, onda bar najbolje »kuće«. Ove rupe

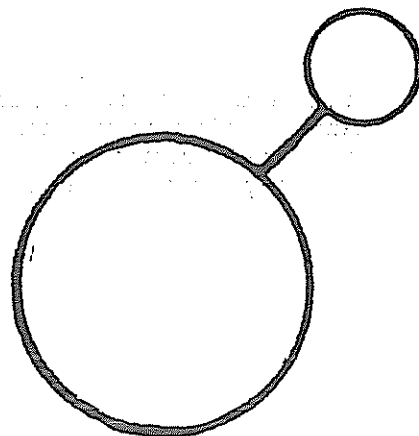
10

11

12

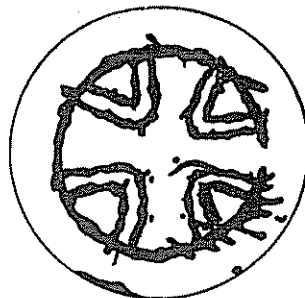
13

nisu mnogo savršenije od lisičjih jama, a lisica je daleko manje sposoban »graditelj« no dabar. Predak, zatim, prekriva svoje rupe kožom, kožu pridržava mamutovim zubima ili rogovima od jelena, jer možda još nije oborio deblo, a možda se rogovima i kostima ispo- maže i iz nekih viših »spekulativnih« razloga.⁸ Jelen i mamut su životinje kojima se u nizu svojih čudi divi. Najzad, ove poluukopane jazbine počinje da presvođu- je svodovima koji to u stvari još nisu, a u svodove- košare ili u svodove-košnice »ugrađuje« rogove, gra- nje, sve što mu dođe pod ruku. Da bi ih učvrstio, ubogi graditelj trpa u ove »konstrukcije« kao neku vrstu ve- zivnog dodatka glini i otpatke od hrane, možda i svoje sopstvene otpatke.

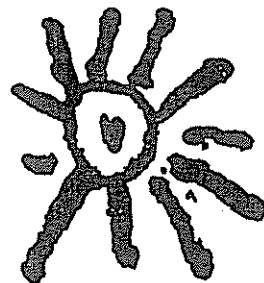
Sve u svemu, prilično žalosne početne etape jed- nog zanata koji će, za ciglo desetak hiljada godina da stigne do Borominija ili Gaudija.

Ipak, naš slavni predak nije bio samo puki »bio- loški« kopač lisičjih jama. Mogla bi se njegova arhi- tektonska škola potražiti i na nekoj drugoj, što bi Mamford rekao, »evolutivnoj skali«. Čega ima prosti- jeg od toga da je potražimo u redosledu mučnih do- vijanja, to jest pronalazaka kojima se postepeno od- vaja od pauka, mrava, termita, pčele, ptice, krtice, li- sice, dabra? Rečeno je već da je praistorija čoveka pre svega istorija njegove tehnike.⁹ Dok je do kakve-takve predstave o kući stigao, valjalo mu je da ima već nekih tehničkih matrica u glavi, a takve matrice mogle bi biti i vatra, i inhumacija, i kremacija, i trepanacija lo- banje prigodom antropofagijske gozbe, i magija, koja je i sama tehnika odbrane, ili je bar tehnika zavara- vanja slepih sila, što ga, ubogog i prepadnutog, okru- žuju vidljivo i nevidljivo.

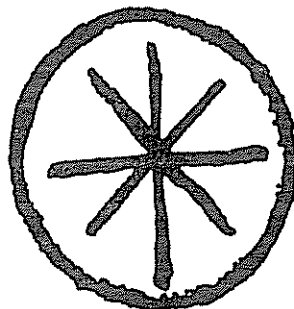
Čudesna su ta prva čovekova snalaženja. Deli se postojanje od nepostojanja, razdel je to svesti od mra- ka. Pomenuli smo već antropofagiju. Ma kako jezivo izgledalo, čovek se od životinje odvaja pronalaskom vatre, i onim što je odmah uz vatru izmislio, a to su antropofagijske igre. Predak ispija moždinu palih ju- naka, vrsnih lovaca, dostojnih neprijatelja, u sebe pre- seljava vitalni fluid, suštastvo življenja.¹⁰ Ambiciozan od početka, izgleda hteo bi odmah da raskine granice

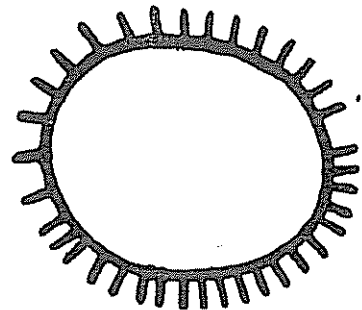
14

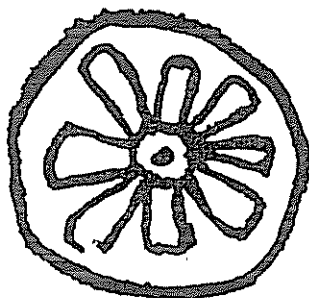
15

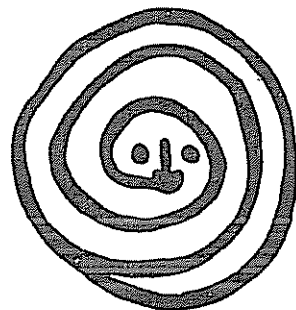
16

17

18

19

života i smrti. Obezglavi li leš, dodaje mu nojevo jaje umesto glave; vraća mu priličje i obličje.¹¹ Glavama se divi, boji ih crvenom bojom, jer je to boja života, sklanja ih pod ognjište, ili ih zakopava uz vatru, ne bi li ih ogrejao, zakopava ih pod prag pećine, ne bi li ga čuvalo, rastura ih po pećinskim odajama, ko zna zašto. Ima svakako i životinja koje se međusobno žderu, naš predak to čini dostojanstveno, svečano, sa (ritualom), uz pobude da iz svega izvuče i neki, da ne kažemo i tehnički rezultat.

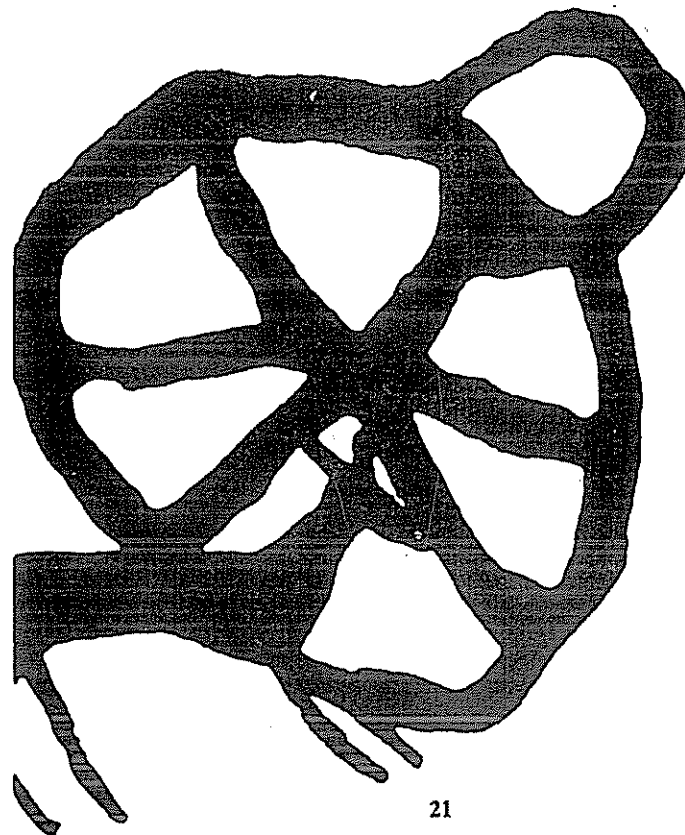
U navalama svojih čudi, zatim, on se, kao i dete, poigrava kamenčićima, ređa ih nežno oko svojih žrtava, igra se sa školjkicama, šljokicama, koščicama, slaže ih u neke možda čak i naslućene geometrijske forme, možda ih dovodi i u neke brojne odnose.¹² To su već nagoveštaji apstrakcije. Istina, kazaće nam Levi-Bril apstrakcije su to nižeg reda, *prelogičke*, ali i takve, one su prethodnice onih kojima se danas služe i Mamford, i pisac ove knjižice, i mnogi drugi.

Najzad, čovek oko svojih ljubljenih lobanja počinje da slaže i nešto složenije oblike, rogove upliće u krug,¹³ pravi oreole, iscrtaava krugove, u krug slaže oblutke, pa čak i oveće kamenje. Prema svim mogućim i važećim definicijama, to su već arhitektonske forme, ili bar protoarhitektonske, i ove nisu nagoveštene samo crtežom već su dobile i svoju fiziku, telesnost.¹⁴ Reklo bi se, u to vreme, predak je još pre svega stanovnik pećine, kuću još nije uspeo da sagradi, ili je svoje zaklone gradio tako rđavo i nejačko da od njih do danas ništa nije ostalo.

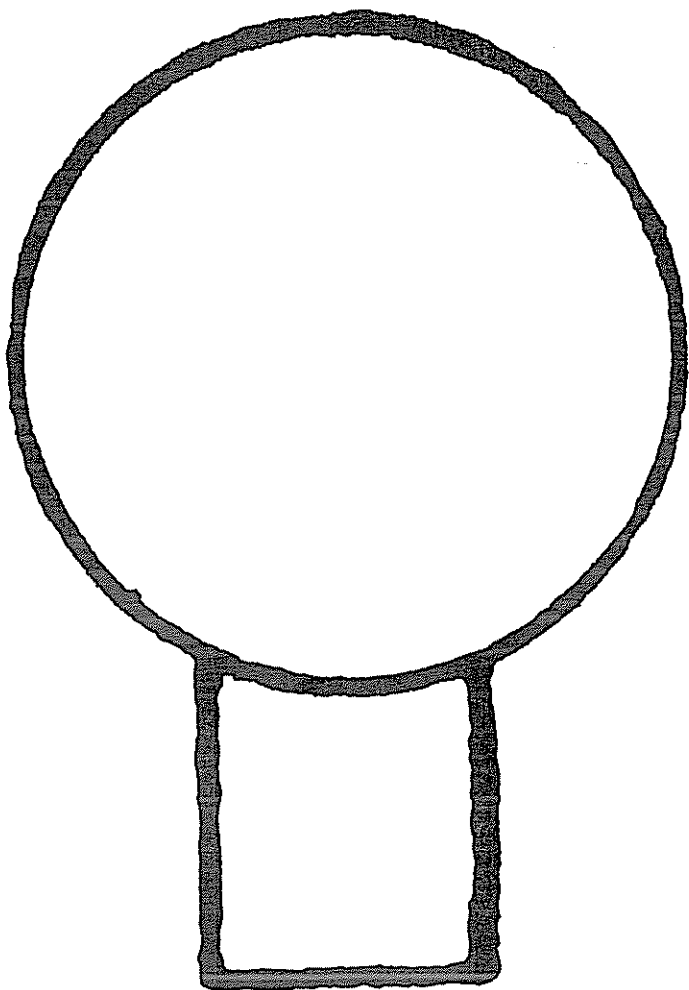
Krug, nadalje, ne napušta čoveka-graditelja, ili obratno. Kružne grobnice, kružni tumulusi. Duga i uzbudljiva priča o rađanju i rasprostranju tolosa (tholoi), kružnih htoniskih građevina, čija svrha nije sasvim jasna.¹⁵ Građevine ukopane u zemlju, ali kamenom presvođene, i to trajno, pažljivo, graditeljski korektno. Od Dvorečja, od Gavre, od Tel Halafa, tolosi će se raširiti na Mediteran, naći ćemo ih na Kipru, Kritu, Sardiniji, Balearima, na Malti. Oni su građevinski sve savršeniji, forme se komplikuju, iscrtavaju se u kombinacijama mnogih krugova, pa se zatim, u intersekcijama, javljaju konhe, egzedre, — teško je naći

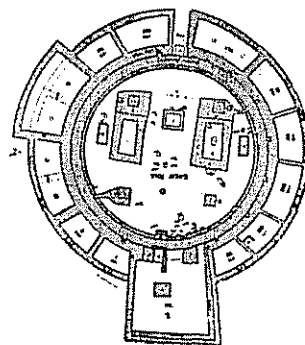
20

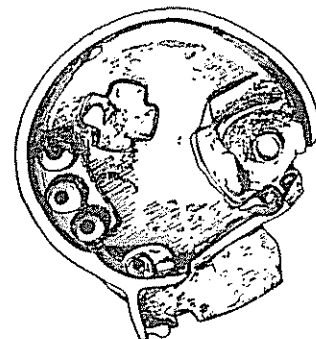
21

22

23

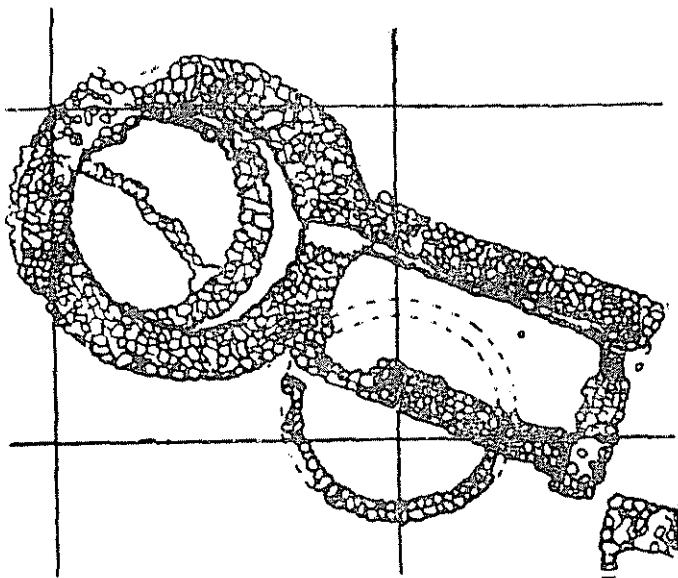

24

prave, odgovarajuće nazive. Istina, to je sve izvedeno još uvek bez poznavanja statičkih svojstava kupole, ali na načine koji su začuđujuće vešti. Neki od ovih i danas još nazivanih divovskih grobova (tombe di giganti) s pravom stoje na registru vrlo značajnih arhitektonskih dela.¹⁶

Teško je pronaći u smisao tolosa. Očigledno da je u pitanju kulturna građevina, ili funerarna. Ali šta predstavlja, šta kazuje, kako nam prepričava ideje i shvaćanja graditelja? Tolosi na Kikladama, neki tolosi na Siciliji, izdubljeni su u steni, što bi moglo da se shvati da je kružna forma tolosa krenula, istina, od neke nama danas nejasne tehnike odbrane, ali je svoju telesnost potražila i u imitaciji, u ponavljanju pećine. Čovek je stotinama hiljada godina živio u pećini. Videli smo, ona je za njega i kuća, i naselje, i nekropola. Možda je tolos nastao iz neke naivne želje praiistorijskog graditelja da sagradi veštačke pećine, i u njih da smesti namnoženo čovečanstvo, živo i mrtvo.

Da li u ovu familiju pribrojati i kružne etrušćanske grobnice, sardinijske nuragi, koji možda i nisu više grobnice već samo tvrđave i kule.¹⁷ Možda bi se ovoj familiji pribrojala i ona zagonetna grobnica na mikenskom Akropolju, ona što podseća na naše gumno. A možda i bogate, složene, očigledno uveliko već spe-

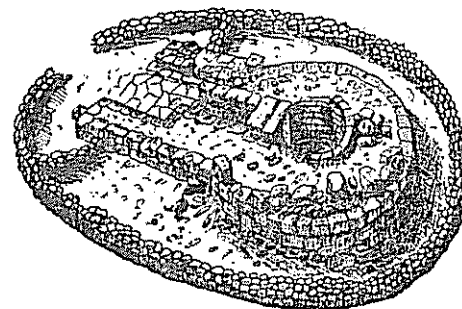

25

kulativne forme megalitskih kružnih sklopova. Sve su to nedoumice, pa ostavljamo boljim znalcima no što smo, da se njima pozabave.

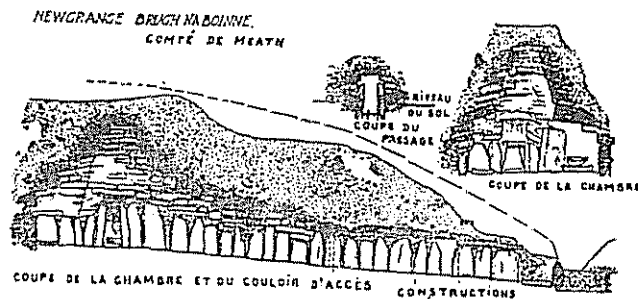
Od najstarijih kružnih arhitektonskih apstrakcija čovekovih do prvih tragova udruživanja prebivališta prošlo je daljih nekoliko desetina hiljada godina. U međuvremenu, čovek je sasvim sigurno postao i graditelj kuće. Videli smo, sve procene, sva generalisanja o mogućim oblicima stanovanja u paleolitu nepouzdana su, jer se raspolaže retkim i često disparatnim podacima. Razvoj od zemunice do konstrukcija kod kojih naslućujemo i neke prve statičke pojmove nije jednostavan, a etape su vrlo složene. Ali ono što razaznajemo, to je da čoveka ni onda kada je »civilni« graditelj ne napušta slika kruga. Moguće je da su ovi njegovi krugovi proizašli i iz osobina pramaterijala kojima barata, a to su koža, zemlja, kamen. Arhitravni sklop nije

mu još jasan. Trebalo je malo duže vremena pa da se pozabavi balvanom kako treba, da dovede horizontalu i vertikalu do potpornika i arhitrava. Bez ove statičke ideje građevine ne moraju a možda i ne mogu biti drugo do diforme. Zemlja i kamen slažu se u jajolike oblike, sa osnovama koje su nešto kao elipsa ili krug. Međutim, čak i suženi izbor reprodukcija u ovoj našoj knjižici dovoljan je dokaz da u pitanju nisu slučajnosti. Od tumulusa, od stambene protograđevine, nadalje, suviše je preciznih, vrlo korektno iscrtanih krugova. Čak ako i ne idemo do Evberija, gde se, u podmaklom megalitskom vremenu, našao krug ogromnih dimenzija, iscrtan na rasponu od hiljadu stopa,

26

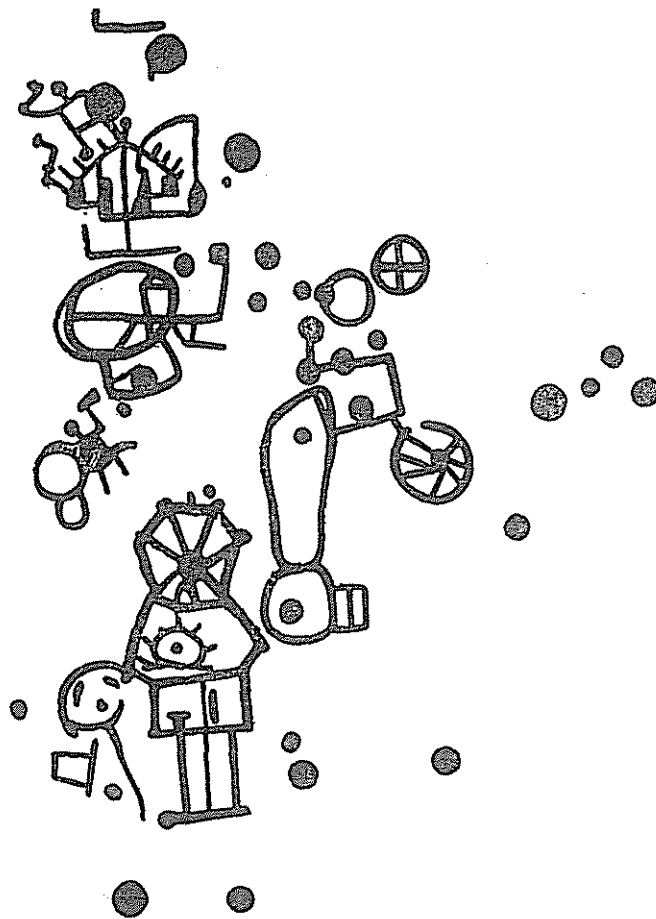
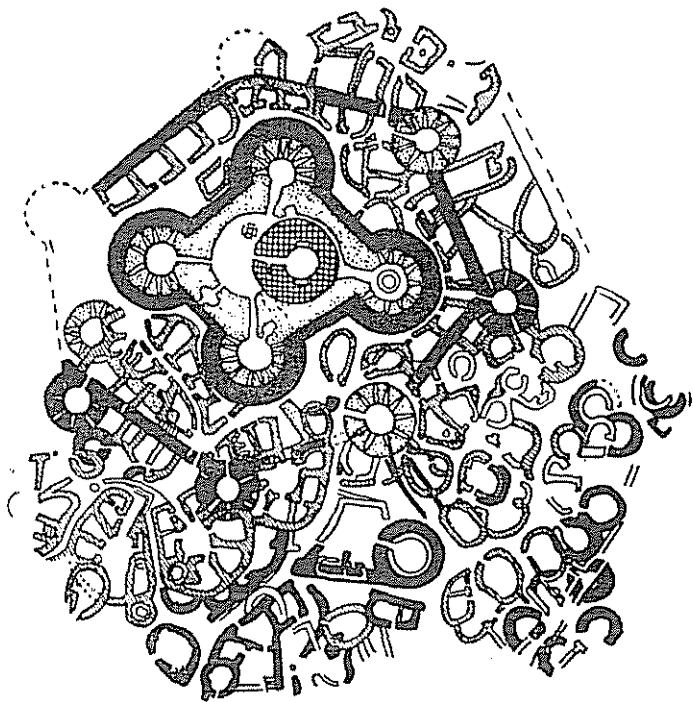
27

2°

što znači da bi se u ovaj kružni crtež mogla smestiti cela stara zgrada Tehničkog fakulteta u Beogradu, zajedno sa novim parkinzima.¹⁸

Uzgredno je pitanje na koji je način krug praktično iscrtavan na zemlji. Odgovor nije nezamisliv. Štap i kanap, prve graditeljske sprave, a pre kanapa oputa. Otuda nadalje nekoliko novih »pojmov« za čoveka-graditelja. Nekoliko novih apstrakcija »mističnih« ili korektnih, svejedno. Centar, kretanje u krug, ograđivanje, delimitacija. To naravno nisu više rajske igre dabrova, ili savijanje gnezda u krug, već je u pitanju tehnički postupak čiji se smisao može odgonetnuti samo ako ga ukrstimo sa naslućenim verovanjima, sa na-

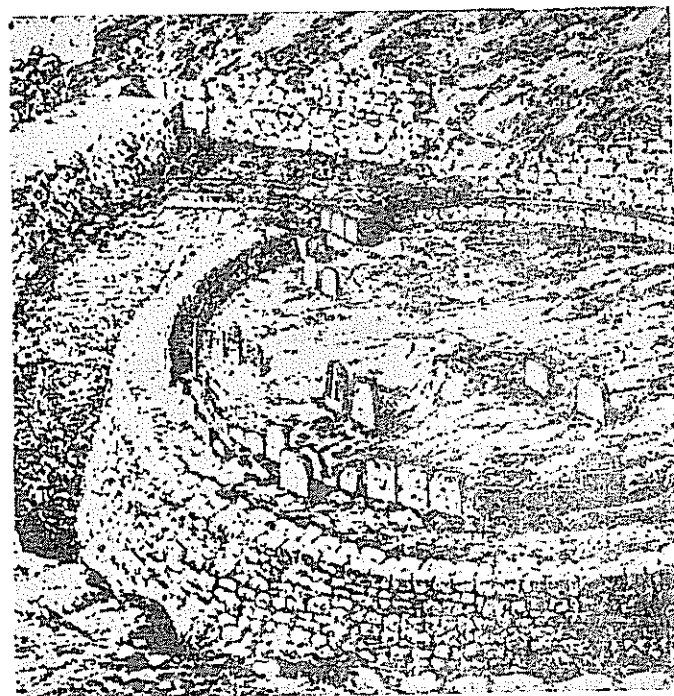
činom na koji se čovek postavlja prema spoljnjem svetu, sa »ideologijama« ovih starih majstora. U svakom slučaju, od prvih kružnih tumulusa rekli bismo da je krug misleni znak, to je mislena paradigma čovekove arhitekture.

Ustalilo se već mišljenje da naselje i njiva idu zajedno. Protozemljoradnja, zemljoradnja, aglomeracija, to su pojave koje se prate. Istina, iznenađenja su uvek moguća, pa se i redosledi remete. Naročito od kako se u arheološkim slojevima ispituje radioaktivni karbon, a pojave o kojima govorimo podležu već ovim ispitivanjima.¹⁹ Zaokružiti se ipak može: negde oko šest, sedam hiljada godina pre naše ere, neka vrsta prilično koherentnog neolitskog čovečanstva zavladała je Evropom od Irske do Kine. Male neolitske naseobine su u Evropi, Africi, na Pacifiku, ima ih i u Americi. Neveliki zbrojevi porodica, ponekad osam, ponekad dvadeset, trideset skunatreno je i krčevinama ili na ishodištima reka. Izolovane grupe, sabijene, skućene u svoja verovanja, rituale, magijske postupke, »ideologije« — Čajldova je reč.²⁰

I sada opet Mamford. Preuzimamo iz njegove knjige poneki odsek o ovim prvim selima. Činimo to čitaoca radi. Distrakcija je u pitanju, ne informacija. Uz to, nije druge, moramo da preuzmемо i nešto od njegovog sočnog i nepreciznog stila. Biće, veli nam, da je neka vrsta revolucije u odnosu polova prethodila procesima agrarne revolucije. Premoć mužjaka i nemilosrdnog lovca, jake mišice i hitrih, dugih nogu počela je da se povlači pred moćima žene. I zato, sve je u neolitskom selu okrenuto dvojnomo smislu prokreacije i održavanja poroda. Žena, ta doji, ta hrani, neguje, nadgleda, podiže, ta bdi, ona je hraniteljka svojih ptica, ali i malih zverova begunaca, »zverića-siročića«.²¹ Od osnovnih selskih običaja, u kojima na razne načine učestvuje sve više suštastveni ženski znak, pa nadalje, sve dobija ženske oznake i privide.²² Muškom obliku paleolitskog oružja, škrbavom, kidajućem, sračunatom da razdire i ponire, pridružice se nežno uglačane alatke mekih linija i ženske epiderme. Ceo tehnički kompleks neolita inspirisan je snagom žene, a pronalazačka delatnost vrti se oko vlažne praznine duplji, vezuje

se za predmete koji su tvoreni, i za nešto više no što je samo muskularni udar. Predmeti su takvi da se sada prihvataju, privijaju se »onako kao što se privija čedo ili ljubavnik«. To su doduše grnčarske izrađevine, lonci i testije, ali i kružni silosi, sve do »recipijenata većih oblika kao što su kanal i selo«. Koliba, zaštićena okućnica, soba, peć, tor, košnica, grob — sve oblici čiji će »simbolički smisao psihoanalitičari protumačiti tek mnogo docnije«.²³ Familija ovih mekih kružnih oblika podseća nas na »prve kalupe za livenje, koji su, prema grčkoj mitologiji, skinuti s Afroditine dojke«.²⁴

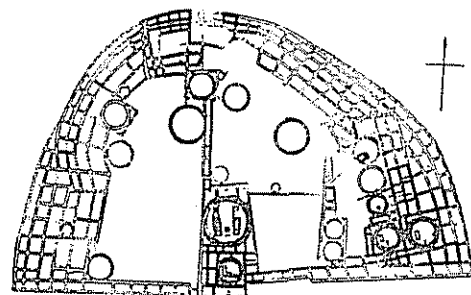
Matrijarhalni oblici privređivanja bili su u jednom trenutku stvarnost čovekova, ali ovo što nam kazuje Mamford pre bi nas podsetilo na neki zamišljeni matrijarhat američkih domaćičkih društava no što činje-

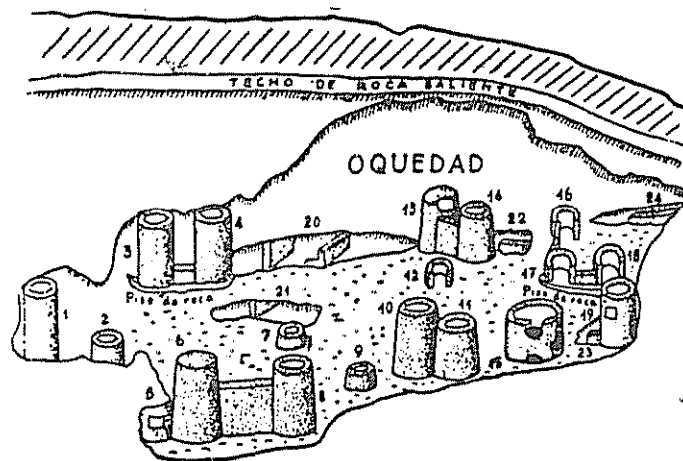
nice o pravom matrijarhatu, raslojene, često i dispa-
ratne, povezuju u bilo kakvu verodostojnu celinu. Psi-
hoanalizirati okrugline ovih prvih sklopova na način
na koji to čini Mamford nije ništa drugo do čista
»naučna« mitomanija.²⁵ Zar ovog pisca koji piše i raz-
mišlja o gradu i o njegovoj sudbini i koji verovatno
iza sebe ima i neku tehničku formaciju nije zainte-
resovao opsesivni crtež kruga, kao praksa, kao neraz-
jašnjen tehnički postupak? Zar ga, uostalom, kao mi-
slioca i teoretu, nije zainteresovao i kao misleni znak?

Vratimo se još jednom na Levi-Brila. Oblik po
sebi nema nikakvog smisla za prelogičkog čoveka. On
čak uopšte i *ne postoji*, čista je slučajnost, ako nema
i unutrašnjih moći. Da bi oblik postojao, mora imati
i neke dejavujuće sadržine. Od dva kruga jedan može
biti dejstvujući, dakle pravi, nešto što je tada mnogo
više no samo crtež kruga, drugi je bezvredan, i jed-
nostavno nije ništa, pa čak ni crtež kruga. Malo neo-
bično, ali tačno izvedeno iz Levi-Brilovih izlaganja.²⁶
Ako se još prisetimo da »prelogički« čovek regionali-
zuje prostor, nastanjuje ga vidljivim i nevidljivim, deli
ga na obezbeđeno i neobezbeđeno, tamo gde se sme
i tamo kuda se ne zalazi, približavamo se, izgleda, os-
novnom smislu kružnog znaka.²⁷

Neće biti zgoreg da prizovemo u pomoć i Kontnoa.
Po prirodi svoje struke, on operiše fundamentalnim či-
njenicama, pa se njegov navod mora uzeti vrlo pažljivo.
Po njemu, čak i znatno docnije od vremena o kome go-
vorimo, magijski krug je pojam u tehnici magije u Su-
meru. Ovaj znak ima čak i svoje ime, GISH-HAR,
na semitskom, docnije UD-SURTU, od glagola »edseru«,
što znači okružiti, zatvoriti u krug.²⁸ »Krug koji iscertava
vrač i u koji se zatvara, to je čarobna figura od najdavnijih
davnina. Ali njen smisao nije jednostavan, kad vrač
oružjem ili štapićem operta krug... formule koje izgo-
vara tog trenutka od kruga će načiniti bedem o koji se
lome svi poduhvati zlih duhova, ali onako kao što krug
obezbeđuje od spoljnih poduhvata, isto tako može da
štiti i od onoga što je opertano, i ova osobenost kruga
koristiće se uvek kada treba izolovati predmet zlih
čini.«²⁹

31

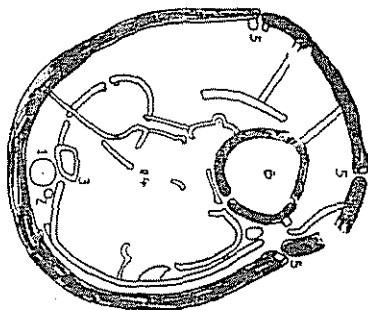

32

Fragment jedne stiele u Luvru pokazuje nam deo
ljudske figure na reljefu. Figura je u liturgičnom stavu,
drži u ruci štap i krug. Da li je taj krug neki prsten koji
simbolizuje postupak iscertavanja kruga štapom, ili su
u ruci štap i uže, a uže je namerno ili slučajno savijeno
u krug, dakle, opet dve osnovne graditeljske sprave —
to Kontno ostavlja otvorenim, ali sve dalje moguće hi-
poteze odbacuje.³⁰

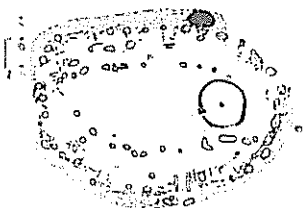
33

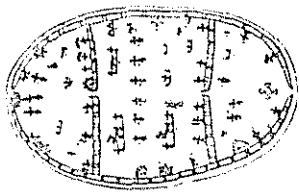
34

35

36

37

38

Krug oko leša, oko svetilišta, magijski je znak, kao takav preneće se, nije teško zamisliti, i na »civilne« građevine. Ali ovaj je krug i tehnička suština, onako kao što je tehnička suština zida da podeli spoljašnje od unutrašnjeg, jaru od hladovine. To je delimitacija, kao i svaka druga. Što se dalekog pretka tiče, onoga što je imao običaj da doslovno *okružuje* svoje ljubljene lobanje, on je očigledno bio ambivalentan. Divio se izuzetnom, ali ga se i pribojavao. A što se Kontnoa tiče, on nam je lepo i jasno objasnio i to da je, tehnički gledano, krug i pozitivna i negativna delimitacija. Može da brani od unutra na spolja, i obratno, zavisi verovatno od formula koje su izgovorene, od namene koja je krugu data, od dejstava koja su mu ulivena. Istina, objasnimo li tako krugove praistorijskog čoveka, kazujemo tada da je počeo da misli, nekako, nesavršeno, jadno, ali nekako ipak. Kazuje nam to, dalje, da je arhitektura čovekova krenula iz glave. Čovek je graditelj od onog trenutka kada je čin građenja, ma kako početnički bio, ukrstio sa putanjama i stramputicama svoga mišljenja. Arhitektura termita, pčele ili pauka može ponekad čak i da nas oduševi nekom u sebi zagonetno sadržanom lepom matematičkih oblika, ali ni tada nećemo zaboraviti da je krenula iz digestivnog aparata insekta.³¹

Najzad, što se Mamforda tiče, — prokleta ljudsko zlopamćenje! — teško je ne setiti se jedne davne Sar-

trove izjave. Sasvim nesigurno i svedeno, evo je: go-
spodin taj i taj ima divnu osobinu mnogog savremenog
intelektualca, on svojim idejama odmah pripisuje uni-
verzalan značaj, pa ih zato nadalje nikada i ne do-
kazuje.

Dopune i objašnjenja

¹ Lewis Mumford, *The City in History*, 1961; fr. pre-
vod G. Durand, 1964. Razrađena i proširena ranija Mam-
fordova knjiga *The Culture of the Cities*.

² *Ibid.*, str. II, 12.

³ *Ibid.*, str. 12.

⁴ *Ibid.*, str. 12.

⁵ *Ibid.*, str. 12.

⁶ Upor. Achile Urbain et Paul Rode, *Les singes anthro-
poides*, 1948. Na primer, kod gibona ni pomena o tome
da gradi neka čak i privremena gnezda. Jedini graditeljski
gest je, manj to, što se noću dva, tri, četiri gibona zagrlje
da bi se grejali (str. 69.). Orangutan sakuplja granje i lišće
i pravi neku vrstu postelje, ceo posao traje tridesetak mi-
nuta, a »konstrukcija« je u upotrebi dok se lišće ne osuši.
Noću se pokriva lišćem, pa odatle i neke ranije zablude
o orangutanovim kolibama (str. 75—6). Šimpanzo se po-
duhvata priprema za spavanje u sumrak i postelja mu
služi samo za jednu noć (str. 81)

⁷ *Dictionnaire archéologique des techniques*, 1964. Art.
Habitat, Préhistoire, (A. Laming-Emperaire), str. 447—480.

⁸ *Histoire générale des techniques*, p. s. d. de Maurice
Daumas; *Les origines de la civilisation technique*, 1962, Art
Sociétés primitives (A. Leroi-Gourhan), str. 3.

⁹ *Ibid.*, Introduction (Leroi Gourhan), str. 3.

¹⁰ E. O. James, *Prehistoric Religion*, fr. prevod S. M.
Guillemin, 1959, str. 14.

¹¹ *Ibid.*, str. 35.

¹² *Ibid.*, str. 23, 45, 30.

¹³ Grahame Clark, *World Prehistory*, fr. prevod H.
Cheret, 1962, str. 60. Reč je o grobu neandertaloidnog de-
teta u pećini Tešik-Taš u Uzbekistanu. Detinja glava oven-
čana je sa šest pari rogova sibirske divokozle, приметно
složeni u krug. »Sigurno je da su neandertaloidi imali

i mnogo razvijenija shvatanja no što bi se očekivalo od
prilično nerazvijenih tragova materijalne kulture« (str.
60—61).

¹⁴ E. O. James, op. cit. Lobanja pažljivo opervažena
u krug poredanim kamenovima. Otkriveno 1939, pećina
San Felice Circeo, Pontiske močvare na Tirenskoj obali
(str. 15). Ovaj za nas vrlo važan podatak gotovo je iden-
tično opisan i u knjizi Raymond Lantier, *La vie préhisto-
rique*, 1961, str. 115.

¹⁵ E. O. James, op. cit., str. 45 i dalje. Upor. Louis
Hautecoeur, *Mystique et architecture, Symbolisme du
cercle et de la coupole*, 1954. U poglavlju *Le cercle chto-
nien*, kaže se i ovo: »Kružna osnova se izgleda u davnini
pribrajala nekim kultovima, kultu vatre, kultu mrtvih,
kultu heroja, kultu zemljedelskih božanstava, kultu izvora«
(str. 3—44). Kao što će se videti, ovo mora ipak da nam
izgleda malo neodređeno. Krug, kao graditeljska forma,
traži i jasnija, pre svega tehničko-magijska objašnjenja.

¹⁶ Fotografije i crteži: L. Bernabò Brea *Sicily*, 1957;
J. D. Evans, *Malta*, 1959; Margaret Guido, *Sardinia*, 1963.

¹⁷ Hans Soeder, *Urformen der abendländischen Bau-
kunst in Italien und dem Alpenraum*, 1964, str. 41, 42, 249
i dalje.

¹⁸ Fernand Niel, *Dolmens et menhirs*, 1961. Kružni
kromleš iz Averbrija obuhvata oko 105.000 m². U unutraš-
njosti velikog kruga još su dva koncentrična. Ukupno se
računa da je ovaj »ansambl« sadržao oko 650 uspravljenih
megalita, a megalitska aleja vezivala ga je za drugi, ta-
kođe kružni, manji, i dužina aleje je bila oko dva kilo-
metra (str. 37).

¹⁹ Upor. Anette Laming-Emperaire, *L'archéologie pré-
historique*, 1963. Datiranje pomoću C-14 je uglavnom sigur-
no za pojave koje nisu starije od 15 do 20 hiljada godina.
Druge slične metode obećavaju da će se ovaj razmak pro-
širiti (str. 147—149). Tragovi koji neposredno prethode
protourbanom razvitku upisuju se u potpunosti u ovaj raz-
mak sigurnog datiranja i naravno, već neka iznenađenja.
Pre svega zagonetka zvana Jeriho. Sedam hiljada godina
pre n. e., stanovnici protozemljoradnici i lovci, još bez se-
kire od glačanog kamena, bez grnčarije, a naselje već re-
lativno kompaktno, sa negoveštajem ortogonalne, čak i ka-
mene kuće. Ova okolnost preti da ugrozi Čajldovu teoriju
»urbane revolucije«. Za sada, najbolje je, kao i Čajld,
uzeti da je Jeriho jedan od onih srećnih izuzetaka koji
potvrđuju pravilo (Gordon Childe, *What happened in His-
tory*, fr. prevod A. Mansat, 1961, str. 75—76).

²⁰ G. Childe, op. cit., str. 71—95.

²¹ L. Mumford, op. cit., str. 19.

²² *Ibid.*, str. 24.

²³ *Ibid.*, str. 24.

²⁴ *Ibid.*, str. 20.

²⁵ Neke od Mamfordovih evokacija zaslužuju doista da budu i doslovno navedene, kao na primer ova: »Selo, okruženo povrtnjacima, njivama, to je kolonija novog tipa, stalna družba dobrog susjedstva čoveka, ptica, četvoronožaca. Kuća, štala, žitnica, sve je čvrsto vezano za tle, za zemlju kojoj se iz generacije u generaciju čovek vraća. Svakodnevi život u celosti je okrenut dvojno smislu bivstvovanja i prokreacije. Simbolične predstave falusa i vulve odigravaju važnu ulogu u selskim običajima, sve do u odmaklija vremena istorije. Arhitektura grada inspiriše se ovim običajima, materijalizuje ih i stilizuje, pretvara u oblike, kao što su obelisci, kule, stubovi, krivine kupola, ponekad...« i u preciznije figuracije kao što je ona, džinovska iz Delosa, i za koju nam Mamford doslovno kazuje šta predstavlja, a mi to ipak moramo da preskočimo (Mumford, *op. cit.*, str. 20—21). Ili: »U ovom selskom kontekstu stvari, mnogo još pre no što se grad formira, odnosi dobrog susjedstva dobijaju puni značaj. Susjed je na domaku glasa, spreman da pomogne u odlučnim trenucima egzistencije. Sa njim se oplakuje mrtvac, ili se raduje prigodom venčanja ili rođenja« (*Ibid.*, str. 23). Istina, na kakve je sve svireposti spreman naš daleki, uplašeni predak, može se razabrati, čak ako i ne čitamo Freizera, ili Levi-Brila. Dovoljno je malo prokonsultovati grafički materijal, na primer crteže sa šumskih stena u Dolini Kamonika, u Severnoj Italiji (Emmanuel Anati, *La civilisation du Val Camonica*, 1960). Umesto harmonije čovek — čovek, još uvek, i u mnogo navrata, ritualno ubistvo i gladijatorski dvoboji. Umesto harmonije čovek — životinja, nešto što bi se s vrlo mnogo obzira moglo nazvati trenutnom i pogrešno odabranom harmonijom između čoveka i margarice! Pa i takvi, naši preci čine nam se više ljudi, a u svakom slučaju više su svoji no što nam ih prikazuje uzvišeni Mamfordov proliksus.

²⁶ Lucien Lévy-Bruhl, *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*, 1910, izd. 1951, str. 124 i dalje. Lucien Lévy-Bruhl, *La mentalité primitive*, 1922, izd. 1960, naročito glava *Les puissances mystiques et invisibles*, str. 47—93.

²⁷ Lucien Lévy-Bruhl, *Les fonctions...*, str. 130 i dalje.

²⁸ Dr G. Contenau, *La magie chez les Assyriens et les Babyloniens*, 1947, str. 167.

²⁹ *Ibid.*, str. 167.

³⁰ *Ibid.*, str. 169.

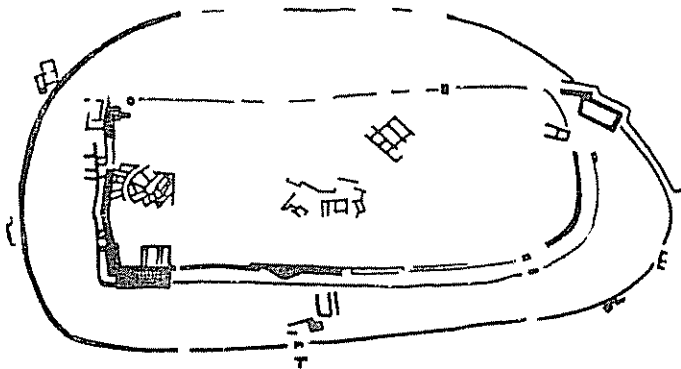
³¹ Upor. Jean Feytaud, *Le peuple des termites*, 1949, i Marcel Sire, *La vie sociale des animaux*, 1960.

GLAVA TREĆA

GRADITELJI GRADOVA ili STVARANJE SVETA, UGLAVNOM PREMA ČAJLDU

Magazin »Planet« neka izlazi u Parizu, i neka ga čita ko hoće, a mi ćemo, od ovog mesta nadalje, uglavnom prestati da mislimo na krug. Krug je samo još uspomena. To je »alogička«, davnašnja, zasi-gurno i preurbana graditeljska forma. Možda napola zaboravljena slika »prvobitnog« naselja, a ta slika, s vremena na vreme, u prisećanju čovekovom dobija i prevelike, mitske mere Evo, istorija čoveka-graditelja, to je sada pre svega istorija gradova koje gradi. Pitanje je kratko, i postavljamo ga: kako se rađa grad, kako počinje svoj život?

Ako se odlučimo da još jednom zavirimo u pome-nutu Mamfordovu knjigu, početni stavovi su mu sve-čano intonirani. »Pojava gradova u neo-paleolitskoj sredini javlja se naporedo sa fenomenom *emergencije*, u onom smislu u kome ovu reč shvataju Lojd Morgan i Viljem Morton Uiler. U toku samog tog fenomena iskr-sava nov element, koji modifikuje kvalitet smeše i oso-bine njenih osnovnih sastojaka. Ali samo ispitivanje ovog početnog stanja ne bi dozvolilo da se do kraja otkriju prevashodno novi virtualiteti, onako kao što se, na primer, novi virtualitet organskog života javlja i u prividno ustaljenim sredinama inertne materije. Pod uticajem novih faktora, sastojci postaju nestabilni, i tendencije koje se prethodno nisu razaznavale polako se međusobno određuju, a određuju i dalji tok evolu-cije...«¹ Zaklopimo odmah ovu knjigu, moglo bi nam se desiti da nam se njen pisac predstavi i kao filozof.

58

Bolje je da se obratimo Gordonu Čajldu, cenimo ga, a sem toga cenimo i vrednost osnovne faktografije. Hajde da se premerimo činjenicama, koliko da i sami ne krenemo u neko carstvo mašte i izmišljanja. Svedeno do najsvedenijeg, evo Čajldove sheme.² Početna metalurgija, legiranje bakra, kalaja, antimona, i livenje bronze, to je revolucionarni trenutak u istoriji ljudskih naselja; to je, reklo bi se, prekretnica od sela ka gradu. Biće, kaže Čajld, da su metalurzi, posle seoskog vrača, prvi specijalisti sveta. Doduše, topioničar je u nešto boljoj situaciji od vrača. On nije vezan za malu, zatvorenu, »autarhičnu« zajednicu, on je kosmopolit. Njegov zanat se svuda traži, a pravila su manje-više opšta. Mag je majstor malih lokalnih prilika. Već u susjednom selu je bez znanja i umenja.

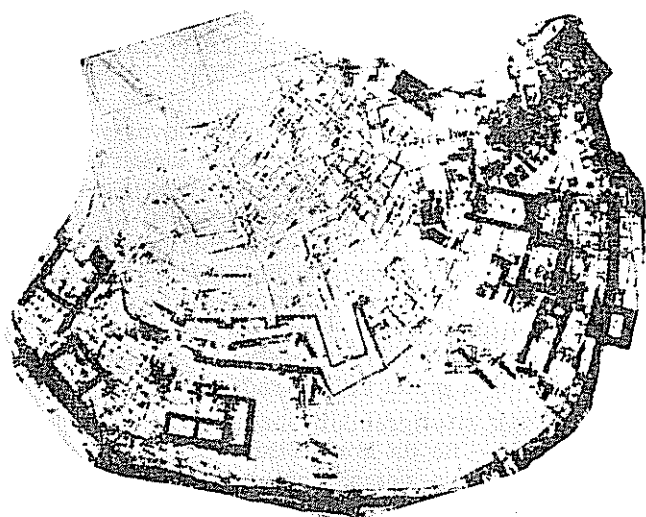
Istina, doslovno nam se kaže, onako kao i celu početnu tehniku čovekovu, i metalurgiju ne bi trebalo odvajati od magije. I ona ima svoje svojstvene matrice. I grnčarija se peče uz formule i uz vraćanje. Za metalurgiju, od koje odmah kreće i alhemija, to važi još više. Fizička transformacija metala, prelaz iz čvrstog u tečno stanje, transsupstancijacija, nije se mogla drukčije podvrgnuti tehničkim pravilima do kroz magijske postupke. Asirski tekstovi još u prvom milenijumu, dakle, u podmaklom već vremenu, određuju topioni-

čarske rituale, koji traže i ljudski fetus, ili devičansku krv. A kineska tehnika je još ekskluzivnija. Ne poteče li metal na vreme, topioničar baca u peć svoju ženu. Bila je to neka vrsta užasnog podvođenja žene demonima vatre. Istina, u većini slučajeva dovoljno je demone samo malo zagolicati, u tu svrhu u vatru idu ženi odsečeni nokti i kosa.³ I takva kakva je, metalurgija, kao i svako kapitalno otkriće, rađa u krug čitav niz daljih pronalazaka, rađa podređene zanate i omogućuje druge, nove i nezavisne. Proizvodni postupci su sve složeniji, pa je zato baš metalurgija odlučujuća etapa u podeli rada. Ona razbija autarhičnu i tehnički polivalentnu prvobitnu zajednicu. Podela rada je jedan od bitnih atributa grada koji se rađa.

Na desetak stratigrafskih shema, koje smo pogledom pretrčali — ne da kontrolišemo Čajlda — doista nikakvih odstupanja nema. Tamo gde se u redosledu slojeva nailazi na prve tragove topljenja i legiranja me-

59

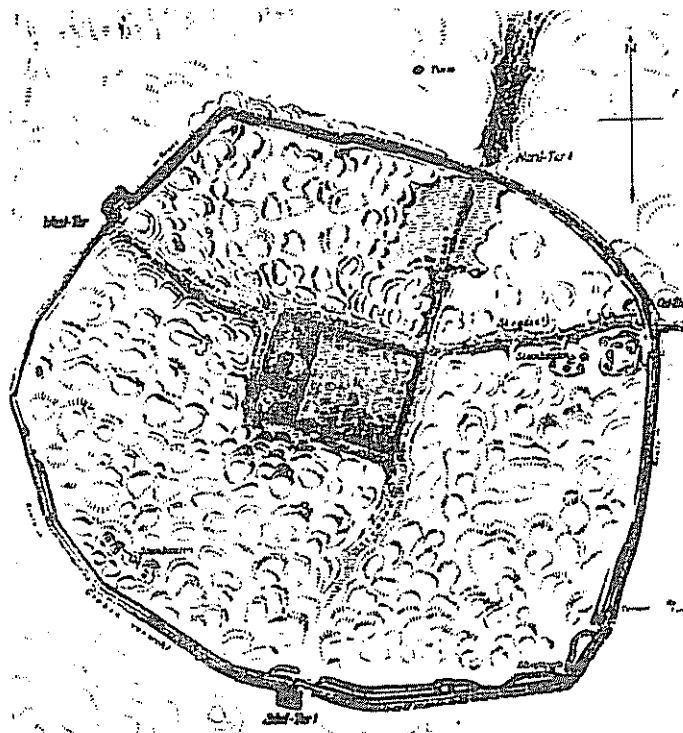

60

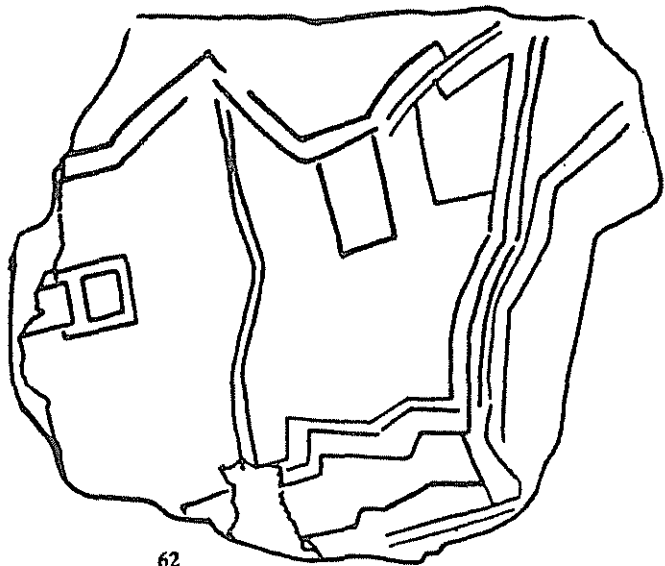
tala, beleže se i najstariji tragovi ili bar najstariji jasni nagoveštaji grada. Arheolozi, koji ove sheme uspostavljaju, mogli su, ne jednom, da se zadive pravilnošću procesa. Ide li se odozdo naviše, slojevi sadrže sve manje primitivnog lovačkog oružja i nezgrapnog težačkog oruđa. Sve je manje alatki za kopanje i oranje, sve više ubojitih noževa, kopalja, mačeva. Sve su vitkiji i elegantniji, dakle efikasniji. Nestaje polako keramike rađene bez vitla, nailazi se na primerke pažljivo urađene i sve bolje pečene. Zatim, predmeti »nadgradnje«, objekti kulta i magije, drangulije bižuterije, kozmetičke igračke. Standard se diže. Elegancija pojedinih stvarčica sasvim jasno pokazuje da nije reč više o izrađevinama malih seoskih zanatlija, amatera i svaštara, već da su se nad njima lomili vešti i dobro uvežbani prsti.

Što se arhitekture tiče, isprva su na dnu tragovi bednih ribarskih i zemljedelskih koliba, pletor i lep, uplašeno savijen u krug, naravno. Pa zatim se kao ma-

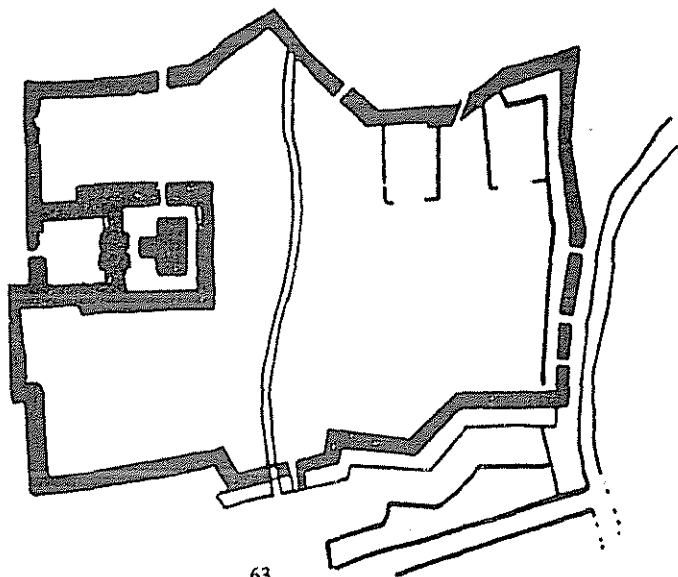
terijal javlja čerpič, pa cigla, pa »formatizovana« cigla. Počinju da se pomaljavu temelji od kamena. Nagoveštaj pravog ugla, ma i u najmanjem detalju neke osnové, skoro je uvek i nagoveštaj bliskog grada. Znači, arhitravni sklop pobeđuje, greda i potpornik dovedeni su do statičkog odnosa, to se zaključuje čak ako ni od grede ni od potpornika nema traga. A kad naslutimo ideju »raspona«, čak i tipiziranog, statičkog raspona, to nije samo znak da se građenje sistematiizuje, već može da znači i neku višu organizaciju posla. Da li je mera ušla u arhitekturu, da li je broj naselio graditelje? Nije prosto odgovoriti na ovo pitanje.

61

62

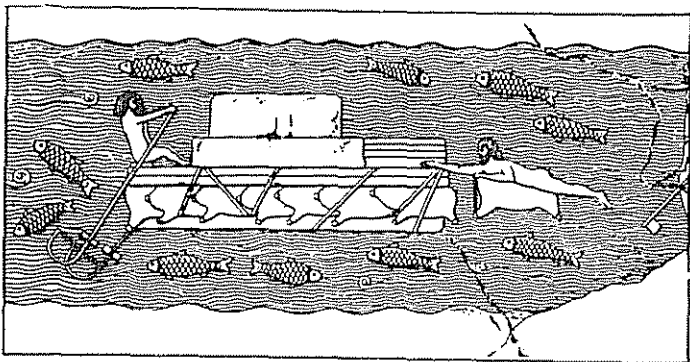

63

Što se ide na više kroz slojeve, tkivo gradova koji se rađaju sve je bliže današnjim pojmovima, sve bliže našim sopstvenim rečima, kojima govorimo o gradovima. Pa iako mera naših reči nije sasvim dovoljna, upoređivanja između negdašnjeg i sadašnjeg ipak su nekako moguća. Kuće su dvospratne, možda i višespratne, možda ima i nekih stepeništa, ili se praotac penje lotrama, kao što je to činio i kod mnogih staroameričkih gradova. Vrata postoje, manje je izvesno da li su i prozori postojali. Ako ih je bilo, stakala nije bilo, prekriveni su kaptima ili zavesama. Sve su jasniji tragovi popločavanja ulica što se ide naviše, ima čak i spoljne kanalizacije. Kod Mohendžo Dara, u dolini Inda, naći ćemo i prve tragove gradske kloake. Dalje, tragovi uličnih, »podužnih« i »poprečnih« profila. Praoci brinu već pomalo i komunalne brige, a pre svega brinu brigu kako da odvedu vodu iz grada, pošto im je grad, uprosćeno kazano, od vrlo rastopive mase. Katkad su ulice izvučene pedantno, naslućuju se »direktrise« ili čak i »regulacija«, a to opet kazuje ne samo da postoji neka misao o pravilnosti kao takvoj no, vidi se, da neko brine brigu i o građevinskoj disciplini.

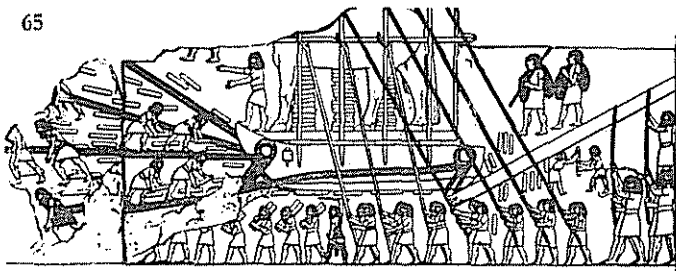
Najzad, poslednji, završni atributi grada: hramovi, palate, u kamenu dobro obrađena i unapred smišljena pristaništa. Fortifikacije su ponekad takođe grandiozne. One su verovatno i najznačajniji deo gradograditeljskog poduhvata. Zidovi Dur Šurukina visoki su oko osamnaest metara, mestimično široki i dobrih trideset i šest, a to je širina ulice Kneza Miloša u Beogradu. Kao i u nedavnoj praistoriji, ova utvrđenja štite grad ne samo od vidljivih već i od nevidljivih neprijatelja. U donjim zonama utvrđenja Velikog Vavilona nalazi se friz izvanredno skupoceno izrađenih čudovišta od majolike. Ove aždaje ugrađene su u podzide, tamo gde ih niko do davnih graditelja i savremenih arheologa nije mogao otkriti. Verovatno, nalaze se tu zato da grad zaštite od seizmičkih katastrofa.¹

Reč je o vrlo malim gradićima, u početku. Oni će odmah postati i državice, i to opako zavađene oko voda, oko kanala, oko pristupnih puteva. Ako smo dobro razumeli nekoliko rečenica ser Leonarda Vulija, istraživača Ura, a ove bi se, istina, mogle shvatiti i meta-

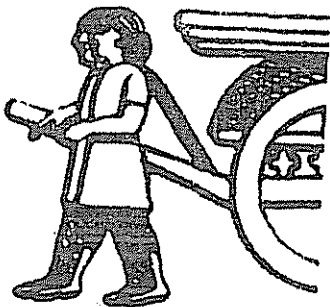

64

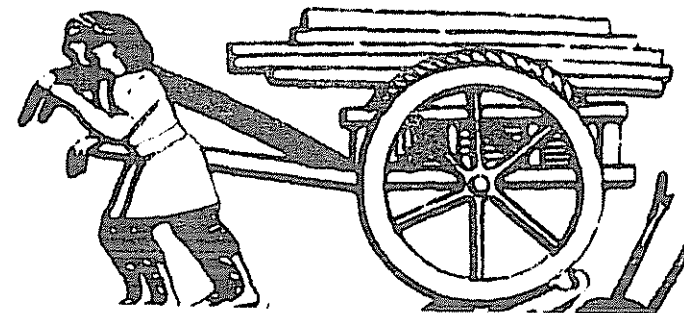
65

66

67

68

forično — iz Eridua, za koji su stanovnici Sumera verovali da je prvi grad sveta, pri lepom vremenu video se na horizontu Ur. Iz ovoga se sasvim sigurno video El-Obeid, a iz El-Obeida, sa malo naprezanja, mogla se u dalekoj daljini nazreti zigura Larse. Sa nje, verovatno, video se Uruk.⁵ Dakle, iz jedne državnice gledalo se u drugu kao u komšijsko oranje.

Ili, drugi primer. Ako pročitate u *Ilijadi* da je Ahil u besu tri puta oprčao Troju, nemojte to shvatiti samo kao pesničku slobodu. Troja, i sama jedan od prvih ovih gradova, istina, gradić postrance, provincijski, prema prvim žarištima civilizacije — nije bio veći od nekog omanjeg bloka na Novom Beogradu. Ahil ga je mogao doista i očas oprčati. Teško je reći imamo li pravo da Biblos, Troju, Uruk, Lagaš, Ur smatramo za iste pojave kao što su danas Tokio, Njujork, London, čak i Beograd. Da li smemo uopšte fenomenološki da naziv grada zajednički primenimo na tako različite pojave. To je drugo pitanje, i evo pominjemo ga samo uzgred.

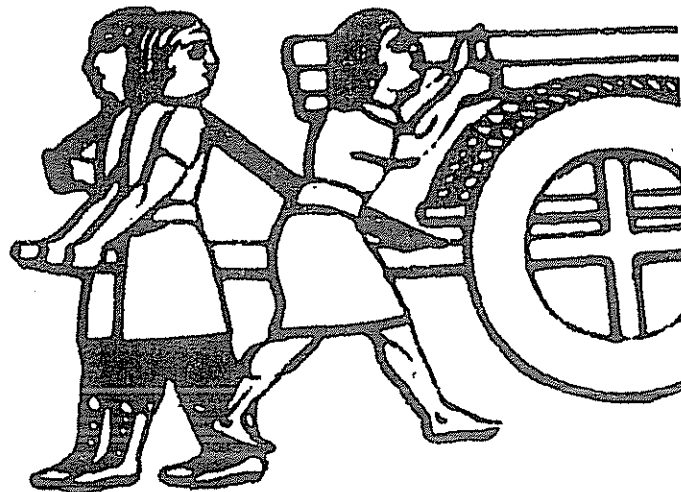
Gradovi sve veći. Po neki od njih zagradiće i više desetina hektara teritorije, opasće i više hiljada stanovnika. Lagaš, jedan od sumerskih gradića, o kome postoje dobra obaveštenja, brojao je trideset šest hiljada stanovnika, a ova cifra odnosiće se izgleda, samo na odrasle stanovnike. Istina, pred nama je i vrlo nagli, i vrlo karakterističan demografski skok. Najviše na hi-

Broj stanovnika u Beogradu

ljadu godina unatrag, možda i nekoliko stotina godina samo, Lagaš, Uma, Kafadže bili su još protourbane formacije, u najboljem slučaju varošice sa ponekom hiljadom stanovnika. Sada, to su gradovi sve složeniji, iznutra sve komplikovaniji, organizovaniji, sačinjeni već od jezika i rasa, od zanata i veština, kasta i kultura. Evo, najzad, to je i nekoliko pravih pravcati, arhaičkih, ali i kosmopolitskih metropola. Takav je Memfis u Egiptu, Veliki Vavilon u Dvorečju, Mohendžo-Daro i Harapa, u dolini Inda. Gradovi na kompaktnim teritorijama od više kvadratnih kilometara, sa pratećim naseljima, čak i sa nekom vrstom »gradova satelita«. Jedan od njih, Memfis, preživeće i prvu zabeleženu gradsku revoluciju, 2.263. godine pre naše ere. Pretvorice se obdan i obnoć u plamen, dim i vodu. Zemlja se vrtela, kaže stari izveštaj, kao neki grnčarski točak. Plemenite i otmene opljačkaše do kože, bivše dame postadoše robinje, a familije su se udruživale da bi se prehranile. Grobove otvarahu, mumije u besu razdirahu, a »ko prežive, video je Nil od krvi crven«.⁶

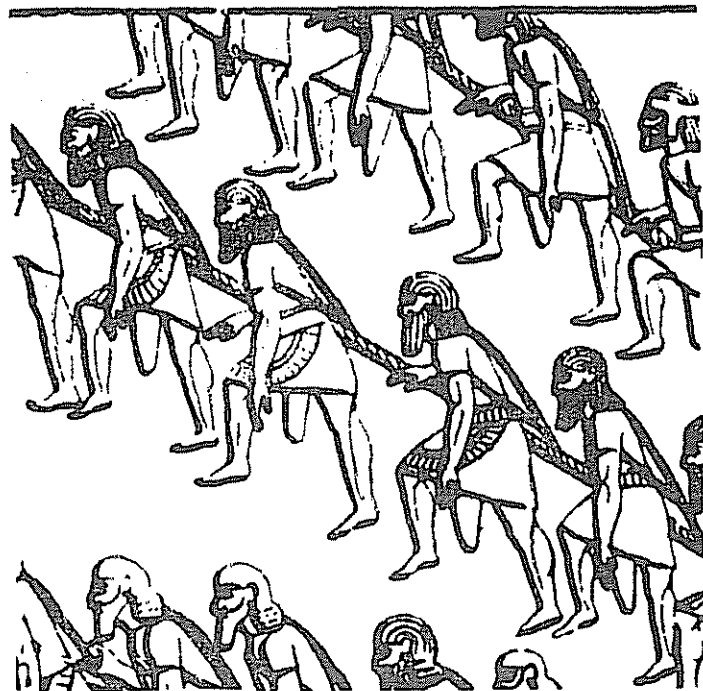
Gradovi su složene socijalne celine, to se vidi ne samo iz prethodnog pasusa nego se dosta lako razaznaje i sa planova. Podela teritorije nije niukom slučaju takva da bi se podredila bilo kakvim funkcionalnim analizama »zoninga« u današnjem smislu reči. To nije čak ni relativno čitljiva, danas nam dosta bliska podela grčkog model-grada na elemente koji se približuju našim pojmovima o stambenim ili društvenim celinama.⁷ Ne, to je stroga, čak svirepa razdeoba na profani i hijeratički grad, i ovaj je zatvoren u *temenos*, katkad je utvrđen i jače i bolje i komplikovanije no što je utvrđen grad u celini. Svaki sumersko-akadski grad ima svoje bogove, katkad i ceo svoj gradski mali panteon, katkad iz opšteg panteona izdvaja ponekog od veličanstvenih, priziva ga u grad, proglašava ga stanovnikom grada, nastanjuje ga u temenosu. Bar u početku, sumerski bogovi stanuju u svojim sopstvenim gradovima. Reklo bi se, ponekad su čak bili i smrtni. Mali gradski bog ratuje barabar sa svojim sugrađanima, pomaže im u hidrotehničkim poduhvatima i građenju fortifikacija, opšti sa smrtnicima, ili bolje reći sa smrtnicima. Viće se u partiji o *ziguri* na koje načine to čini i zašto

je ovaj promiskuitet boga i čoveka stanovnicima Sumera bio tako značajan. Bila je sve to, možda, kazaće nam Čajld, i neka vrsta urbanoteističkog komunizma. Bog je vlasnik zemlje. Zitnica, zajednička, uz njegov je hram. Uspomena na daleke neolitske zajedničke sile za hranu. Jedna od boginja, o kojoj dosta znamo, jer je knjigovodstvo njenih imanja sačuvano skoro u potpunosti, supruga gradskog boga, boginja gospođa Bau, posedovala je ni manje ni više no cela četrdeset i dva kilometra kvadratna prigradske teritorije. Tri četvrtine ove zemlje podeljeno je familijama u neku vrstu ispolice, ostatak je bila njena lična svojina, nju su radili najamnici. Dvadeset i jedan pekar, i dvadeset sedam žena robinja koje im pomažu, dvadeset pet koje pivara koje čevabdžija, a njima pomaže šest robova muškaraca, četrdeset žena zaduženih da tkaju i prerađuju lan, ili da nadziru stada boginjina, druge tkalje, tkači, zanatlije, čak i pisari, deo su ovog malog teo-feudalnog naroda, kome na čelu stoji nevidljiva boginja. Njen hram ima svoje sopstvene radionice i svoje zanatlije, izrađuje metalne alatke, plugove, podiže sto-

70

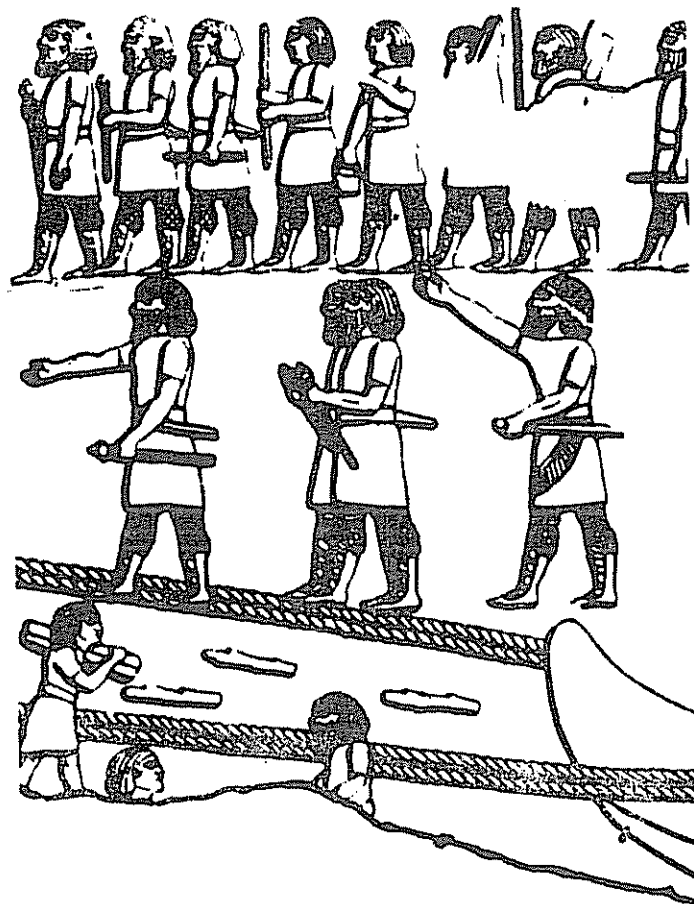
71

ku za vuču, gradi kola i lađe. Najzad, boginja Bau posedovala je i svoje rasplodne bikove, dovedene iz pribrežnog Elama, jer stoka u močvari brzo crkava i degeneriše se. Hram je tako i neka proizvodna kuća, ili, kao što kaže Čajld, urbanizovana verzija ranije tribalne zajednice.

Iznad svega, ove prve civilizacije su graditeljske. Bili su to dobri, inteligentni i predani graditelji. I oni u Egiptu, i oni u Mesopotamiji. A bili su izvrsni i oni u dolini Inda. Prvi graditelji gradova u Kini, ili docnije u Starim Amerikama, svi nose nešto od neimarske vokacije. Prirodno je, izgleda. Oni koji tek počinju da grade svet, valja im se pre svega da budu valjani i pošteni neimari. Naročito će nas impresionirati ovi gra-

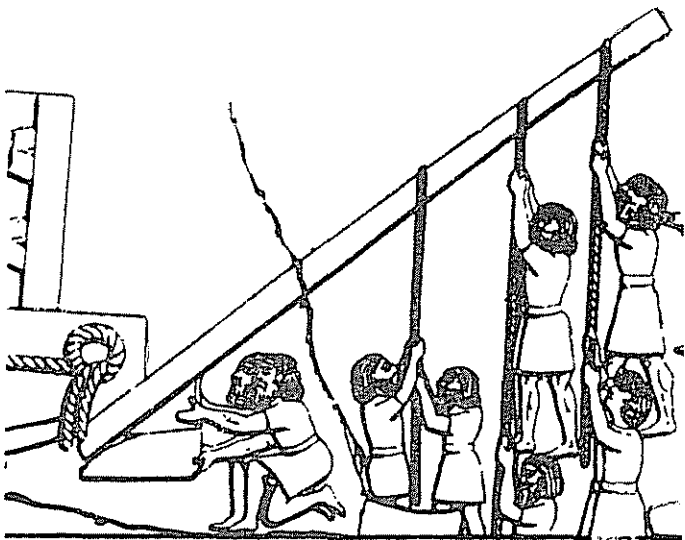
diteljski poduhvati ako se prisetimo da nijedno od ovih područja nije zemlja- od prirode data za velike poduhvate. U Dvorečju kamena nema, nema drveta, nema ga čak ni toliko da se pošteno ispeče kreč ili cigla. Nema ni onih luksuznih materijala koji već uveliko počinju da prate arhitekturu. Paradoks je utoliko veći što nema ni osnovnih sirovina za nove, efikasne metalne alatke, a baš te, videli smo, i rađaju ove prve gradove. Kamen je stizao iz Omana, drvo iz Sirije, lapis lazuli iz Avganistana, bakar je stizao takođe iz Omana, kalaj negde još istočnije od Irana, ili iz Male Azije, ili čak iz divljih prašuma Evrope. Na jednoj staroj karti Vavilona i celog sveta, a o njoj će sa drugih razloga biti još dosta reči, označen je kraj sveta kao »zemlja gde se sunce ne vidi«. Iz ovoga Kontno zaključuje da su već i u tim davninama nakupci sa Istoka stizali do severnog polarnog kruga.⁸

Blato, naboj, čerpič, to su osnovni siromaški materijali ovih prvih civilizacija, koje se dižu iz blata, iz močvara. Karakteristična je jedna Herodotova anegdota. Jedan, u Egiptu, koji je pozeleo da nadmaši sve graditelje piramida, a ove su uglavnom već bile sagrađene, ostavio je iza sebe piramidu od cigle i zapisao na njoj: *Nemoj da me potcenjuješ u poređenju sa kamenim piramidama, jer sam ja veća od njih onoliko koliko je Zevs veći od svih ostalih bogova! Gurali su naime motku u baru i blato koje se prilepilo za motku skupljali su da bi od njega napravili opeke i na taj način su me sagradili.*⁹ Ima nečeg istinitog i tužnog u ovoj zaludgraditeljskoj priči. Tako nekako, turajući motku u baru i vadeći blato, dizali su se i prvi gradovi. Blato se mešalo sa nakvašenom slamom, od ove smese pravio se čerpič, docnije se i pekao. Slojevi gline su strpljivo slagani u horizontalne zone, nabijani su u »oplata« od čerpiča i cigle, a raskvašena i upretna trska rasprostirala se kao neka vrsta »armature« ili »serklaža«, ili »libažnog sloja«. Ili, najbolje rečeno, bila je sve to odjednom. Slojevi su se zalivali bitumenom, koji je Mesopotamija srećom imala, a Egipat ga na nesreću nije imao, pa zato od egipatskih gradova i civilnih građevina, čak ni od najvećih palata, gotovo ni traga danas.¹⁰ Gradove u Dvorečju najbolje je zamisliti kao ogromne

72

mase, više izvajane no sazidane, od neke vrste bitumeniziranog betona. Od ovoga su se gradile fortifikacije, terase, hramovi i zigure, viseći vrtovi, kejev i kanali, ustave, čak i bazeni. Bile su to ogromne glinene mase, a s obzirom na »plasticitet gline«, valjalo je znati odvesti vodu, rasporediti padove, izraditi kanale i žlebove za unutrašnje sušenje mase, rasporediti »dilatacije«.

73

Mislimo da se i danas diže kosa na glavi svakom građevinskom inženjeru koji na trenutak dà sebi računa kakvi su to teški i složeni poduhvati bili.

Kosa nam se diže na glavi i onda kad zamislimo vojske zidara, redove i redove radnika, nad kojima je valjalo vladati ne samo tehnički no i fizički. Jedan asurski reljef prikazuje protomajstora, a ovaj trubom daje znak kolonama zidara. Svira u trubu, a ovi se raspoređuju, trče, bezmalo u nekom vojnom poretku. Na kakvom je sve oprezu valjalo biti, i kakva je sve predupređenja valjalo činiti da stvari ne krenu onako kako ne treba! U staroj Kini građevinski radnici morali su za vreme rada neprekidno da pevaju da ne bi neko od njih slučajno, ili namerno, izustio zlobivu reč, neku invokaciju koja će da pomete građevinu, ili, možda, još pre, da ospori prave formule prema kojima se gradi, da ih obezvaži.¹¹

Manje nas neće zadiviti i diže nam se opet kosa, nama graditeljima, kad se prisetimo egipatskih sakral-

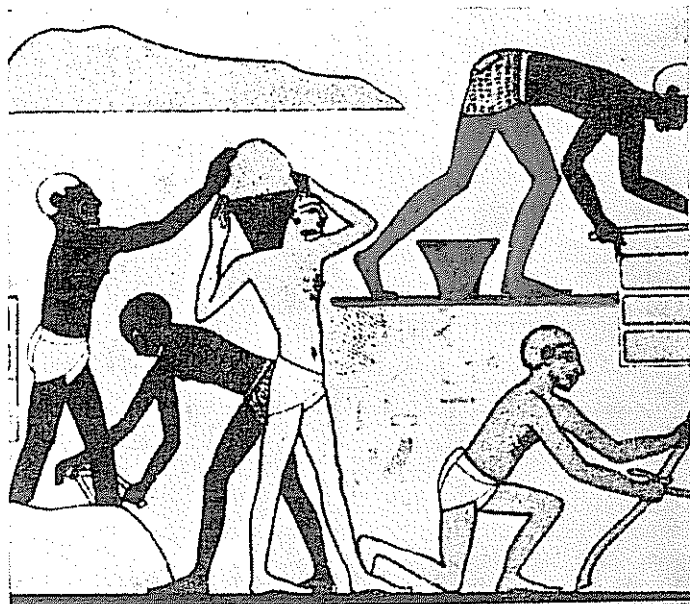
nih građevina, i sakralnih gradova u kamenu. U vreme kad se piramide grade — piramide su za neke i poslednje ali i najgrandioznije građevine neolita — alatka još nije bronzana. U najboljem slučaju, to je bakarna alatka, a možda i kamena, možda čak i drvena. Od Egipćana smo mogli da naučimo, istina posle mnogo muke da ih razumemo, da se i tvrdi granit, ili bazalt, mogu obrađivati drvenom alatkom i kvarcnim peskom. Zatim, još čitav niz graditeljskih poduhvata i nerazrešenih tajni, o kojima su napisane debele knjige.¹²

Velika Keopsova piramida široka je u svojoj osnovi, dvesta trideset sa dvesta trideset metara, a diže

74

se za sto i četrdeset šest u visinu. Dva miliona i tri stotine hiljada blokova preteškog nubijskog kamena, prosečno po dve tone svaki. Kakve su to cifre! Herodot nam kaže — koliko opet da nam se digne kosa na glavi — da je sto hiljada ljudi radilo na ovim poslovima. Cifra ne mora, čak i ne može biti preterana. Ogromna bogatstva su utopljena u ove građevine, ali vrlo je teško danas razumeti njihov smisao. Izgleda, Egipćani su hteli, a i uspeli su, da nam njihovi *gradovi mrtvih* ostanu velika i večita zagonetka. Šta je gonilo ove ljude da uz tako čudesne napore sačine doslovne gradove koji ne služe ničemu, da ogromne količine kamena pretvore u geometrijske oblike. U punom smislu reči, ovi egipatski »gradovi mrtvih« su replike gradova živih, od kojih do danas ni traga nema, jer su ih vode raznele. Uz piramide ide i složen sistem raznih konstrukcija galerija i hodnika, terasa, pjaceta i trgova, a mastabe su, izgleda, ponovljene kuće u malom, svrstane u ulice, aleje, osovine. Svaka mastaba ima svoje mesto u tom gradu, svaki grob, reklo bi se, svoju ulicu, i kućni broj. Da slika ovog grada bude potpuna, sve ono što arhitektura ne može da dočara sama od nekakve iluzije o gradu, dočaraće ono dalje, što ove »gradove« iznutra naseljava. To su reljefi, to su slike, to su vojske figurina, od terakote, fantomski narod lutaka, koji naseljava ove grobove. Ceo život jedne zemlje, celog jednog sveta, sabijen je u ove građevine-modele, i ljude-modele. Da li je to samo projekcija one suštastveno egipatske ideje o besmrtnosti? O egipatskom shvatanju besmrtnosti raspričaće nam se mnogo knjiga, bar ukoliko je štampana do pre neku godinu. Danas stvari izgledaju nešto komplikovanije. Susedski, komšijski Sumer, trgovački Sumer, nije se mnogo bavio ovakvim idejama. Da li smo sigurni u ono što verujemo: da su i Egipćani doista bili toliko obuzeti mišlju o besmrtnosti? Kad bi se htelo, sve bi se moglo i drukčije protumačiti. Možda je u pitanju neka vrsta »simpatične magije« u najgrandioznijem mogućem obliku. Gradovi živih rasli su nad vodama, a vode su ih raznosile i rastvarale, konačno su ih raznele i rastvorile, od njih danas ničeg više nema. Možda je trebalo da ovi gradovi mrtvih pouče gradove živih kako valja i kako se

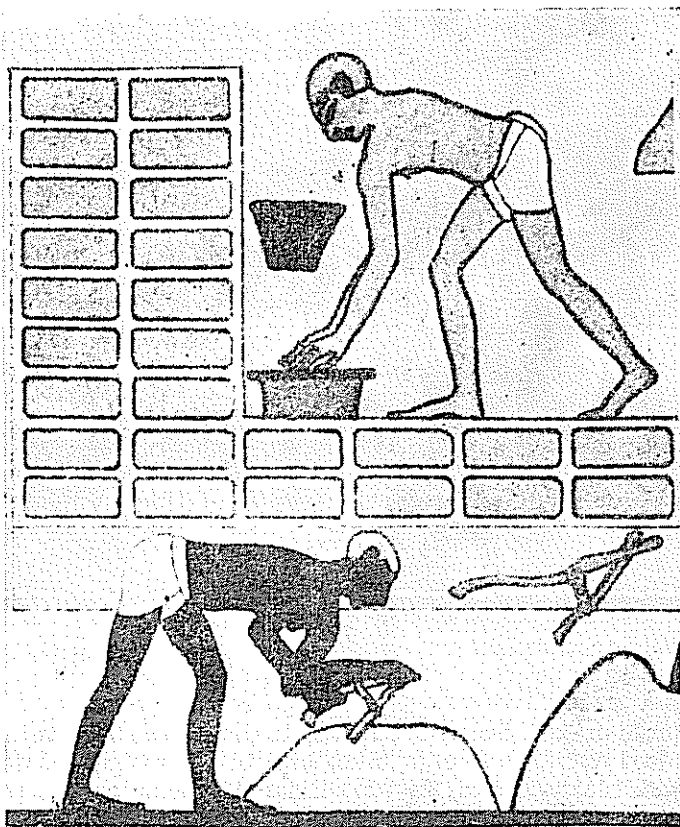

75

može trajati. Da nisu bili možda uvraćana slika trajanja i večitog? Ako je tako, bila bi to, zasigurno, do sada najčudesnija, da ne kažemo i sasvim aberantna magijsko-urbanistička matrica čovekova. Bolje je zato, ipak, da o ovoj hipotezi i ne razmišljamo mnogo.

Šta znamo o graditeljima sveta koji se rađa? O graditeljima gradova, bolje reći o samim arhitektama? I pre svega, šta znamo o njihovim *znanjima*, kakva su mogla biti ta znanja? Čajld govori o progresu nauke, što su ga doneli gradovi, onda kad su naišli. Bojimo se da je to, tako rečeno, bar na našem jeziku, prejako, nedostižno. U kom vremenu nauka i još u progresu? Negde šest, pet hiljada godina pre nas? Kao i obično, Čajld je blizu istine. Neka znanja su doista akumulirana već u glavama naših praotaca.

Znanja njihova ili nemaju ili bar, prema današnjim pojmovima, ne mogu imati neke neposredne veze sa

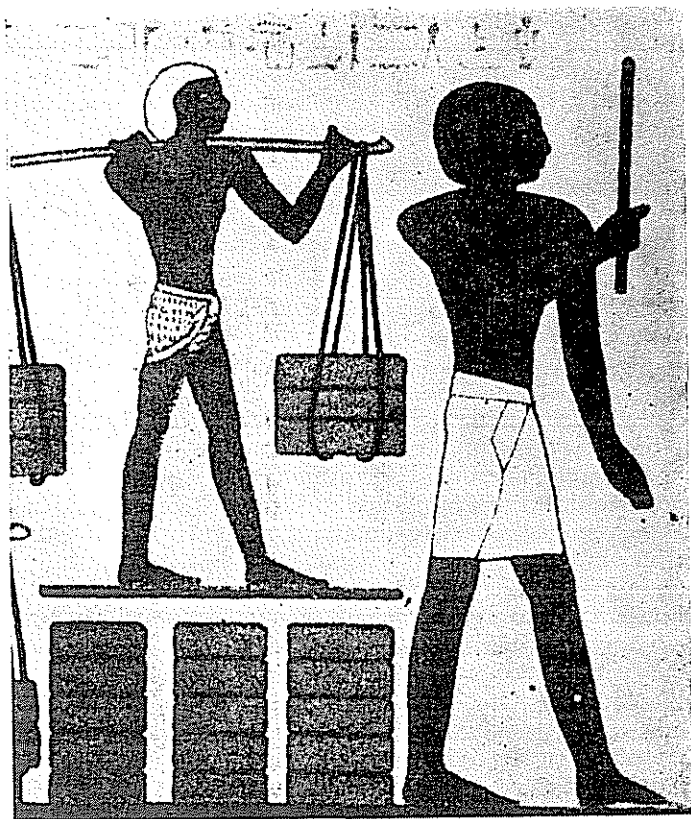
76

urbanizmom. To je istina. Hepatoskopija, ili gatanje u jetru, ne mora da nas interesuje, iako hepatoskopske spekulacije mogu katkad da se primene i u praktično-tehničke svrhe.¹³ Takođe ne mora da nas interesuje ni ekstispicina, ili haruspicina, ili gatanje nad žrtvom, ta, nazovimo je protojestastvenica. Ne interesuje nas ni oniromantija, ta, nazovimo je protopsihoanaliza, ili čitanje snova. Ni egzorsizam, ta protopsihijatrija, ili isterivanje demona. U krajnjoj liniji i nije reč o raci-

onalnim znanjima, već opet o nekoj vrsti magijsko-tehničkih, ili magijsko-scijantističkih, matrica. Za nas je nešto interesantnija geomantija, što znači gatanje u prosutu zemlju, a izgata-se ne samo sudbina onog koji prosipa ili kome se prosipa no se stvaraju i neki pojmovi o dobrim i lošim predelima, koji bi se mogli praktično potražiti i naći. U staroj Kini geomantijski postupci prethodili su određivanju mesta za grad, bila je to neka vrsta ubikacije grada, lokacije.¹⁴

O matematici Egipćana i Vavilonjana napisane su biblioteke. Pa ipak, najnovija mišljenja o njoj predstavljaju neku vrstu hladnog tuša.¹⁵ Istina je da su Egipćani uspeali da izračunaju površinu kuće još za treće dinastije, ali je tako istina i to da ima i drugih metoda do matematičkih da se površina kuće izračuna. Istina je da je Imhotep znao da statički olakša potiske kosim unutrašnjim strukturama zidanja, ali nikakve potvrde da to nije proizašlo iz same čiste empirije. Čak ni čuvena egipatska geometrija nije preskočila empiriju. Najbolji dokaz, a priznaćemo Lefbiru i neboriv, to je baš poznavanje tzv. »egipatskog trougla«, docnije Pitagorinog trougla, i to za jedan jedini slučaj 3 : 4 : 5, što dokazuje da pravilo nisu uspeali da generališu. Istina, ovaj trougao dobro im je poslužio u građenju. Aritmetika aditivna, ne nagoveštava još algebru, a odsustvo bilo kakve sistematske metrologije dokazuje se jasno, i proče, i proče. »Grci su, kao i mi, po malo žrtve egipatske opsene. Aristotel i Demokrit klanjaju se egipatskoj nauci... valjalo je da se pomuče tri dobre generacije naučnika pa da dokažu da su i matematika i astronomija igrale sasvim beznačajnu ulogu u razviku egipatske civilizacije«. ¹⁶ Istina, za sve je kriv Herodot, jer kazao je da su Egipćani izmislili geometriju, ali šta je reč geometrija mogla da znači dva veka pre Euklida?

Istoričari matematike nešto su milostiviji prema Sumeru-Akadijancima, i docnije Vavilonjanima, ali opet se utvrđuje odsustvo bilo kakvog ukusa, smisla za apstrakciju. Ukoliko ne poverujemo da je postojala i neka tajna, oralna, ezoterična matematika, što nije baš neverovatno, jer nam se u ovom delu sveta od cele matematike najčešće daju samo gotovi rezultati,

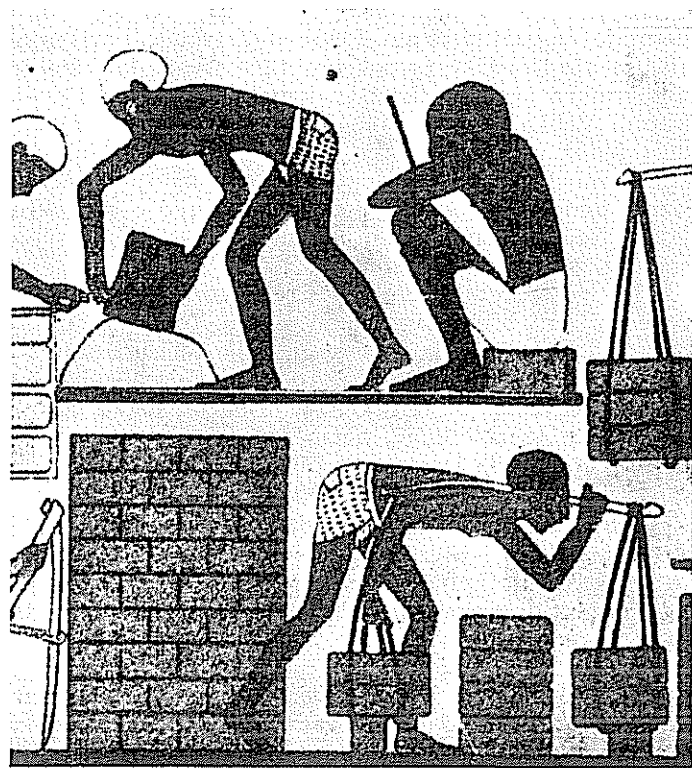

77

zbrojevi korpi, riba, lađa, volova. Pa ipak, tu i tamo, poneki aritmetički zadatak, reklo bi se, nagoveštava i koji korak ka algebri. Ali, ako su se algebri i približili za korak, katastrofalno padaju na ispitu iz geometrije. Nikakvih znanja koja bi se ticala prave, trougla, kruga. Od svih elementarnih geometrijskih figura krug je bez sumnje najprivlačniji za nenačete duhove. Ipak, Vavilonjani nisu imali nikakve geometrije kruga, pa i kad ga koriste kao ornament, i u njega upišu heksa-

gon, to je reklo bi se, opet empirija.¹⁷ Drugim rečima, i bez dvoumljenja, graditelji Dvorečja su, bar što se matematičkog mišljenja tiče, još uvek Levi-Brilov domen.

Najzad, šta stvarno znamo o samim graditeljima? Videli smo ih kako, predani kao što su, ingeniozni pri tom, kreću iz blata, do čerpiča, do cigle, čak do bitumeniziranog, pa, na neki način, i »armiranog« betona. Ali šta znamo o apstrakcijama graditelja? Imaju li nekih unapred odabranih načela ovi neimari, utvrđuju li ih, i kako ih saopštavaju? Jednostavno rečeno, postoje li neki »urbanistički« projekti?

78

Statua Gudee prikazuje nam ga kao arhitektu, tako je i nazvana: Gudea arhitekta. Na križu drži tabletu sa ugraviranim crtežom osnove hrama. Konvencije prikazivanja plana su bezmalo današnje, razmera se očigledno poštuje. Nismo sigurni, istina, nije li u pitanju samo »snimak«, preslikano stanje građevine koja je već bila podignuta. Tableta grada Nipura, kad se uporedi s arheološkim snimkom iskopišta, pruža mnogo zapanjujućih sličnosti.¹⁸ Kramer nam detaljno opisuje ovaj plan, koji je, pre svega, kartografski postavljen malo neobično. Ne prema stranama sveta, već neodređeno, u nekom pravcu za koji Kontno misli da je pravac nekog važnog vetra.¹⁹ Vrlo su precizno izmerene sve mere. Cifre su date, to su »kote«, kao što bi se danas reklo. Usred srede ovog plana piše da u gradu živi bog Enlil, pominje se zatim Hram Planine, Žrtvenik Uzvišenja, ali postoje i oznake za neke profane stvari, kao što je topografska oznaka Gradski kanal. Zatim, kapije — Kapija Velika, Kapija Mnogih Božanstava, pa najzad, opet jedna profana oznaka, Kapija polnih prijavština, što bi moglo da se prevede i sa Rospikapija.²⁰ Međutim, i ovde možemo biti sigurni. Nije reč o projektu grada, već o »situacionom planu«, a ovaj je, sasvim sigurno, sačinjen *a posteriori*.

Na veštačkom brežuljku Ereha pronađene su crvene linije na bitumeniziranom platou. To će nas Čajld podsetiti. Ove linije povučene su, bolje reći utisnute su u glinu obojenim konopcem. To je crtež građevine na terenu. Ali danas bi se reklo da je na taj način građevina samo »razmerena«, obeležena je, a nemamo nikakvog dokaza da je pre toga bilo i unapred smišljenog crteža. Ovaj crtež u glini možda je i jedini projekat.

Zorž Buajon, jedan od pretražitelja Tanisa, veruje da je pronašao i utvrdio tzv. »zakon registra«, što su ga primenjivali Egipćani onda kada su prikazivali urbane celine ili fragmente.²¹ Mislimo, ipak, da je i ovde reč o »prezentaciji«, reč je o prikazivanju već postojećih prostornih celina, to su samo načini da se izbegne ili da se supstituiše perspektiva. Neka nam ovaj aužor veruje na graditeljsku reč, ovakvi nacrti u svrhe praktičnog razmeravanja ne mogu se koristiti. Saberemo li sve što rekosmo, a i ono prethodno rečeno, izlazi ipak

da nema nikakvih »urbanističkih« projekata, pa, prema tome, ni naše apstrakcije nisu njihove, nemoguće ih je primeniti na postupke ovih starih graditelja. Radi bismo bili jednog dana da čujemo i nekih drugih vesti o ovome, ali za sada stvari stoje i izgledaju tako kao što je rečeno i navedeno.²²

Početak zaključka mogao bi biti ovakav: čuvajmo se dobro toga da protourbanističke ideje starih graditelja tumačimo svojim merama i svojim pojmovima. Naše vreme je egocentrično i neoprezno, zna se. Naći će se ne jedan sadašnji teoreta grada i gradova, koji će nam štedro i bez ustezanja govoriti o »kompozicionim postupcima«, o »estetskim valerima«, o genijalnim doviđanjima, čak i znanjima da se dođe do rezultata u ovom redu napora. Kao da je Gudea arhitekta čitao današnje likovne kritike, pa iz njih povadio sve što treba da postane osrednji umetnik dvadesetog veka.

Stari graditelj je ipak imao svojih protourbanističkih »kompozicionih postupaka«. U to ne sumnjamo. Dovoljno je baciti ma i letimičan, čak ni preterano stručan pogled na planove i dispozicije objavljene u ovoj knjižici, pa ćemo odmah osetiti neke pravilnosti, neka načela. Ali ta načela nećemo tražiti u redu i neredu današnjih funkcionalističkih, još manje estetskih preokupacija. Ova načela, sasvim verovatno, nastaju, a drukčije ne može ni biti, na nekoj skali mišljenja koja nije i naša. Nije nimalo jednostavno pratiti naše prve graditelje u njihovim zamislima. Postupci su im mutni, teško ih i nabrajamo, već i zato što je u vreme prvih gradova arhitektura zanat zatvoren u ezoterična pravila, hijeratički je zanat, prekrivena je ćutanjem i tajnošću. Ali, ako čitalac bude malo strpljiv, objasnice mu se ponešto i od tih postupaka, bar onoliko koliko smo naslutili i za prvu, paradigmatičku arhitektonsku formu, za krug. Provući ćemo se kroz škrte činjenice, i sa ponekim zaključkom na kraju, verujemo bar.

A sada, da bismo mogli nastaviti drugi deo priče o prvim graditeljima gradova, valja se još malo pozabaviti okolnostima u kojima gradovi nastaju. Još malo napora i strpljenja, pa ćemo ih vratiti potpuno u njihov pravi ambijent. Za to su nam potrebne još i neke dalje

evokacije. U dve, u tri reči, ako je metalurgija doista bila suštastveni zanat gradova koji se rađaju, i ako su se sa njom uzdigla i neka znanja, neke veštine, kojima su se graditelji gradova ispomagali — onda, da kažemo, voda je praambižent grada. Možda je to i neobično ali grad i voda su korelativni pojmovi, onako kao što su to i njiva i prvobitno naselje. Drama rađanja gradova igra se po pravilu do pojasa u vodi.

Dopune i objašnjenja

¹ Mumford, op. cit., str. 41.

² Čajlda u ovoj glavi pričavamo bez posebnog navođenja. Držali smo se tri njegove knjige: *The Prehistory of European Society*, u fr. prevodu S.M. Guillemin, 1962, a naročito glave *La révolution urbaine en Orient* (str. 79—98), a zatim *Man makes himself*, pr. P.H. Gonthier, 1963, i najzad, *What happened in History*, pr. A. Mansat, 1961.

³ Marcel Granet, *La civilisation chinoise, la vie publique et la vie privée*, 1929, izd. 1948. str. 226-227. Interesantan je i ide sasvim u prilog Čajldovoj ideji o jedinstvu tehnike i magije podatak uzet iz jedne druge Graneove knjige. Reč KONG, čiji grafički znak reprodukujemo, označava MAGIJU, TEHNIKU, u celini, ZENSKE POSLOVE, MUZIKU. »Od svih značenja »konga« smisao »muzika« je najvažniji, jer se u Kini muzika uzima kao osnovna, model-tehnika. Valja primetiti da je znak za »maga«, »vrača«, izveden iz znaka »konga«, dodavanjem dva apostrofa.« (Granet, *Danses et légendes de la Chine ancienne*, 1926, izd. 1959, str. 282)

⁴ Marguerit Rutten, *Babylone*, 1948, str. 41.

⁵ Sir Leonard Wooley, *Ur en Chaldée, ou sept années de fouilles*, pr. J. Rogier; pišćeve korekcije i dodaci. 1949, str. 9.

⁶ Egli, *Geschichte ... Die alte Welt*, str. 36, bez navođenja izvora.

⁷ Martin, *L'urbanisme dans le Grèce antique*, 1956.

⁸ Dr. G. Contenau, *Manuel d'archéologie orientale, depuis les origines jusqu'à l'époque d'Alexandre; Les découvertes archéologiques de 1930 à 1939*, 1947, str. 1877.

⁹ *Herodotova istorija*, prev. Milan Arsenić, 1959, II, str. 136

¹⁰ *Origines ...* art. Contenau, *Mésopotamie et pays voisins*, str. 119—143; George Goyon, *L'antiquité égyptienne*, str. 147—182.

¹¹ Granet, *La civilisation ...* str. 279.

¹² *Origines ...*, str. 119—128.

¹³ Contenau, *Manuel ...*, str. 1907.

¹⁴ Egli, *Geschichte ... Die alte Welt*, str. 163; Granet, *La civilisation ...*, str. 279.

¹⁵ *Histoire générale des sciences*, p. s. d. Rene Taton, *La science antique et médiévale, des origines à 1450*; 1957.

¹⁶ *Ibid.*, art. G. Lefebvre, J. Vercoutter, *L'arithmétique égyptienne; La géométrie égyptienne*, str. 15—33.

¹⁷ *Ibid.*, art. R. Labat, *La Mésopotamie, les mathématiques*, str. 103—123.

¹⁸ Contenau, *Manuel ...*, str. 1878.

¹⁹ *Ibid.*, str. 1878.

²⁰ S.N. Kramer, *L'histoire commence à Sumer*, 1957, str. 287.

²¹ *Origines ...*, G. Boyon, str. 175 i dalje.

²² Nismo sigurni ni za poznati plan grobnice Ramzesa IV, da li je u pitanju graditeljski plan ili situacioni snimak. Numeričke kote mogle bi da budu i prethodno uputstvo za razmeravanje građevine, ali tekstovi koji daju dalja objašnjenja pre bi govorili da je ipak u pitanju snimak, a *posteriori*. (Prema fotografiji iz knjige, Cyril Aldred, *Les Egyptiens*, 1965, str. 170—171)

GRADOVI I VODE ili
URBANISTIČKE MITOLOGEME

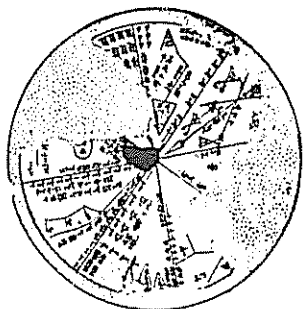
Ma izgledalo i neobično, voda i grad su korelativni pojmovi, onako kao što su korelativni pojmovi njiva i prvobitno naselje. Drama rađanja gradova ili igra stradanja i strasti, koja bi se nazvala Rađanje sveta, igra se po pravilu do pojasa u vodi, u najboljem slučaju. Jer velike i strašne vode znale su i umele su da se štedro prelivaju i preko glava naših praotaca civilizatora. Svi znamo priču o velikom biblijskom potopu. »Kad je Noju bilo šest stotina godina, te godine, drugoga mjeseca, sedamnaesti dan toga mjeseca razvališe se svi izvori velikog bezdana i otvoriše se ustave nebeske, i udari dažd na zemlju četrdeset dana i četrdeset noći.«¹

Ser Leonard Vuli, istraživač Ura, kao što je poznato, pronašao je iznad prvobitnog Ura kompaktni sloj aluvijalne gline jačine dobrih osam stopa. »Činjenica da sloj gline pokazuje jasan prekid u razvitku dotadašnjih kultura dokaz je da teorija o potopu nije bez osnova. Čitava jedna (početna) civilizacija postojala je pre vode, pa se zatim preko nje navukao sloj gline, bez ikakvih kulturnih nanosa. Uzme li se ovo u obzir, ne može biti sumnje da je poplave doista bilo, i za sada je ovo i jedini dokaz da potop iz sumerske istorije nije legenda, i da su, nadalje, od sumerskih priča krenule i priče o Noju.«² Potopa je bilo, ali to nije bila opšta kataklizma, već lokalna, ona se ograničila ipak na niže predele Dvorečja, na depresije oko Tigra i Eufrata, i mogla je da zahvati nekih četiri stotine, na stotinu milja, površine. Ali u očima stanovnika ove doline bio je to ceo

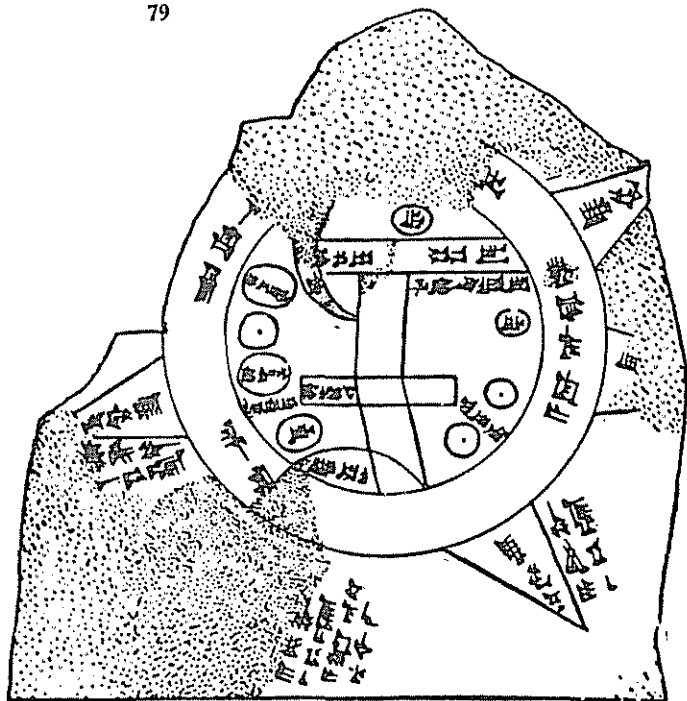
svet. Doista, morala su biti ogromna pustošenja vode, jer voda koja može da nanese sloj gline od osam stopa dovoljna je da zbrise sva sela sačinjena od glinenih koliba i da ih doslovno rastopi. Moguće je, ipak, da je ova poplava poštedela nekoliko gradova, onih što su se već dovoljno digli iznad vode, izrasli, ustalili se na svojim »telovima«. Neke od njih zaštitile su možda i jake, bitumenizirane fortifikacije. Našli su se u vodi kao suvi bazeni, suva korita. Prema sumerskim analima, preživelo je nekoliko gradova veliki potop, ali, Vulijev Ur, izgleda, nije bio te sreće.³

Za stvar kojom se bavimo nije značajno meriti koja je tradicija starija, sumerska ili jevrejska. To je već i izmereno. Mesopotamski potop stariji je od biblijskog, ima neko prvenstvo nad njim. Ali evo nevolje, evo muka! Nije bilo samo jednog potopa, bilo ih je mnogo više.⁴ Bile su to stalne drame prvih civilizacija, ta periodična topljenja. Možda su se svi potopi saželi u sliku jednog i jedinog, univerzalnog, ili je neki bio izuzetno strašan, pa je nadjačao ostale. Nije jasno, istina, ili nam bar nije sasvim jasno, šta je to što je naše praoce vuklo u ova blatista, navlačilo ih na strašne i moćne reke. Ali činjenice su tu: potopa je bilo svuda gde su se i prvi gradovi s mukom gradili. Stratigrafija je nedvosmislena. »Glineni čaršavi« nisu navučeni samo preko Ura. I gradovi Kiš, Obeid, Uruk i drugi bivali su topljeni i po više puta, i reklo bi se, svaki od njih imao je i po neki svoj sopstveni, najveći, tragični potop. I Persija je imala svoje potope, i dolina Inda, tamo gde se sakupljaju velike i bujne pritoke ove reke, i prave plavišta veća no što bi bila područja Dvorečja i Egipta, sabrana ujedno. A i tamo, skoro naporedo sa onima u Egiptu ili Dvorečju, kretale su prve civilizacije sveta, prvi gradovi.⁵

Što se Egipta tiče, potopi su tamo nešto više od slučaja. To je cela izvesnost ove »kosmičke« reke, za koju su neki Heleni, što se mudrošću diče, Herodotu pričali da izvire iz Okeana, a Okean teče oko cele zemlje, pa tako Nil, sledstveno, ponovo i uvire u Okean, tj. u prastanje, u ono iz čega je i krenuo. Herodot je, doduše, po običaju, bio nepoverljiv. »Gospodin koji priča o Okeanu zalazi u mračno carstvo mašte i ne daje mogućnosti da ga pobijam. Ja bar ne znam ni za kakvu reku

79

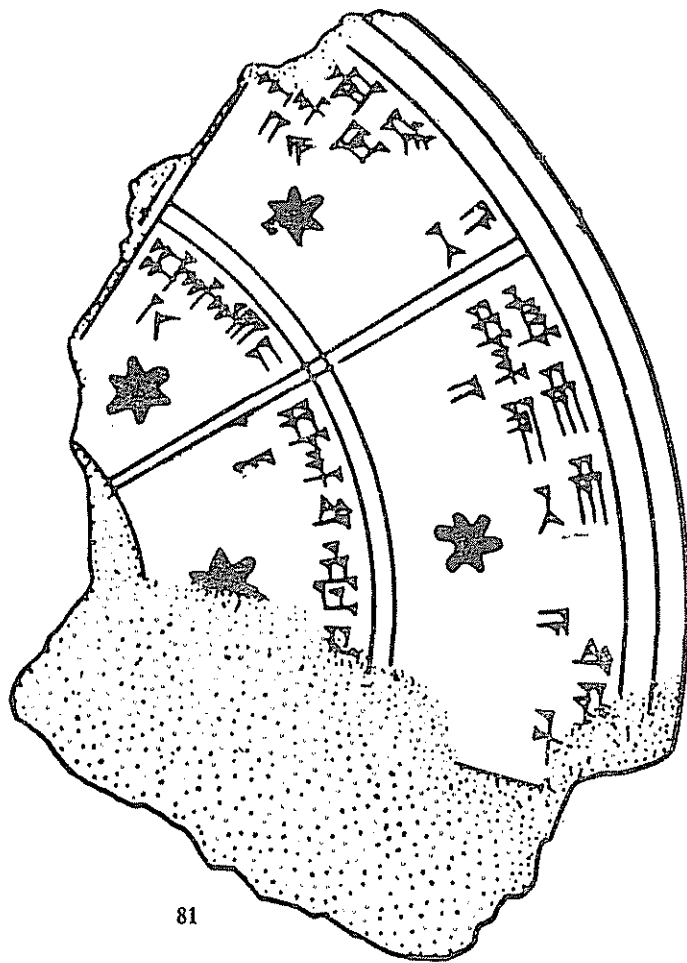

80

Okean, i verujem da ga je izmislio Homer, ili neki drugi pesnik «⁶

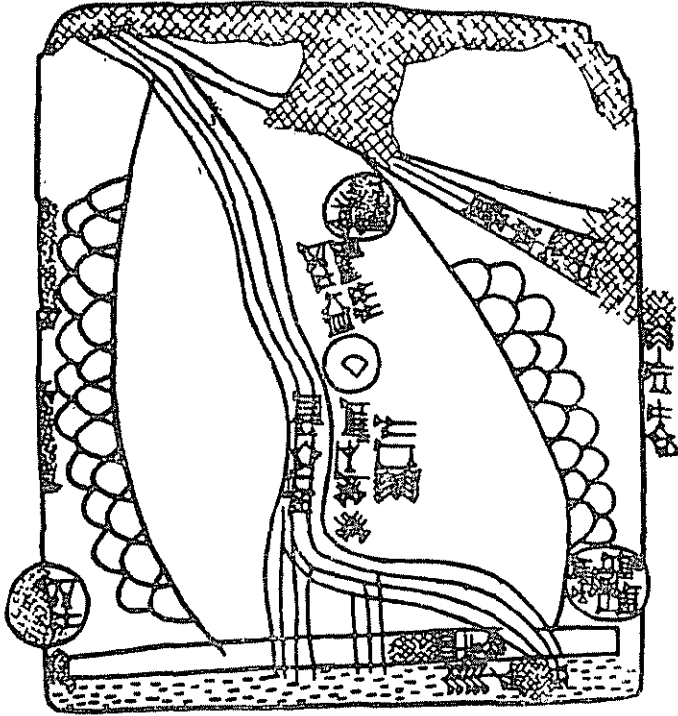
Ali odakle takva pravilnost u ritmu Nilovih poplava? Šta je to što određuje trenutak kada Nil »skida ka-

tance«, kad »naide iz pećina«, kad »naidu zemljine vode«, »godišnje vode«, »crne vode«, kad se »zemlja znoji«?⁷ Heliodor je mislio da Nil uopšte i ne nailazi, a ako smo se dobro razabrali, mislio je nešto slično još mnogo pre njega Aristotel, pre ovoga Platon, pre ovoga Tales. Bilo je dosta mudrih Helena koji su se bavili ovim pi-

81

6*

82

tanjem, i to u jednom već civilizovanom, ustaljenom, sačinjenom vremenu. Naime, postojao je, možda, i neki podzemni Nil, postojao je i neki »nebeski«, i taj je tekao preko Egipta, negde gore, i neodređeno.⁸ Tako ovo pitanje nije bitno, to, odakle dolazi Nil, nije bitno naime za ono što izvodimo, poplave su ipak tu, kao neumitna stvarnost, donose i odnose, valjalo je prema njima nekako se postaviti. Prema jednoj od varijanata egipatske kosmogonije, prvobitni bogovi postavili su jaje sveta na brežuljak koji je izronio iz Nila.⁹ Evo već i u ovoj priči vidimo neku protourbanističku mitologemu. Jer, i prvi neolitski koloni u Delti imali su sličan postupak, bila im je to magijsko-tehnička matrica. Tražili su

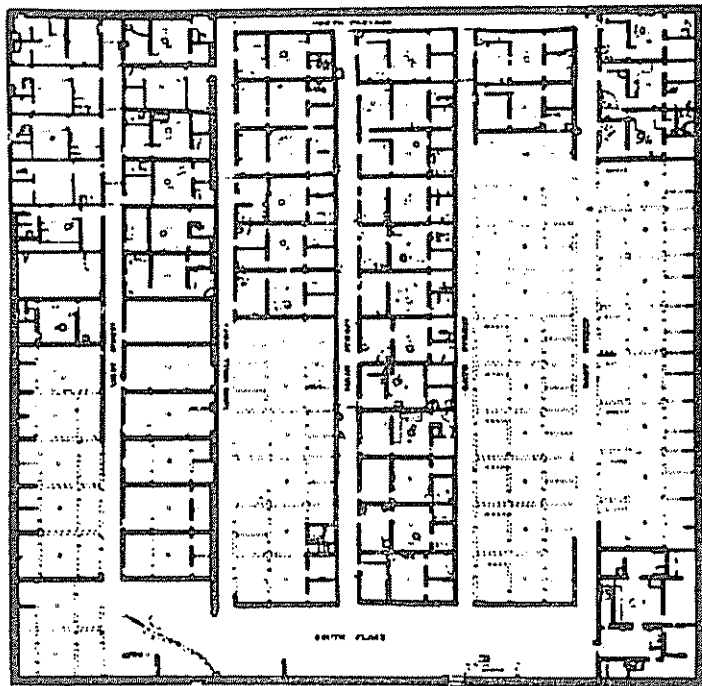
84

mesto gde krokodil ostavi jaje, jer, tako odabrano buduće prebivalište nalazilo se iznad domašaja, bar, uobičajenih voda.

Izgleda kao da je to neko vreme i u Egiptu, i u Sumeru, i u dolini Inda, i u staroj Kini, neko vreme u kome se svet još nije sasvim ustalio, još se stvarao. »Prvi čovek koji je u Egiptu vladao«, kazaće nam Herodot, »bio je neki Min. Za vreme njegove vlade, osim Tebe i njene okoline, ceo Egipat je bio jedna močvara, a niže Meris-jezera, kopna nije ni bilo. Od mora, uz Nil, bilo je potrebno sedam dana vožnje lađom do tog jezera.«¹⁰ Herodot, zabrinut je opet. »Zamislite kako bi se proveli Egipćani kad bi se zemlja ispod Memfisa, jer je baš ta što se postepeno podizala, i u buduće, i u toj meri podizala uvis kao i u prošlosti?«¹¹ Vode bi se, naime, ako smo razumeli Herodota, opet prelile preko Egipta, i ovaj ponovo ne bi bio drugo do jedna velika močvara. »Da je Nilu palo na pamet da promeni svoj tok, i da se slučajno ulivao u Arabijski zaliv, šta bi ga sprečilo da u tom slučaju zaspe ovaj zaliv za dvadeset hiljada godina? Da, ja mislim da bi ga mogao zasuti za deset hiljada godina. Zar tako velika i vredna reka za sve vreme pre mene nije bila u stanju da svojim muljem zaspe još i veći zaliv?«¹² Herodotove bojazni izgledale bi nam groteskno kad danas ne bismo znali šta je sve radila Plava reka u Kini, baš u vreme prvih protourbaninih naselja. Ona je drastično menjala svoje tokove, izmeštala je korito, birala mora u koja će da se uliva, rasipala se u rukavce, u čitave reke, u tri, u sedam, u devet reka, i ove su vodom i muljem zasipale ogromnu Deltu, veću no što je pola Evrope. Prema starim pričama, velike kineske reke nisu prvobitno umele da pronađu svoje puteve prema moru, a to uglavnom potvrđuju danas i geomorfološki tragovi. Valjalo je da se početni junaci kineske mitologije, heroji-civilizatori, prihvate prvog posla, pa je i prva usluga koju su učinili čoveku bila u tome što su naučili ove reke kuda će da teku, privoleli su ih, priveli su ih morima.¹³

Reke Tigar i Eufkrat, kao što pokazuje i dokazuje Kontno, imale su nekad svaka svoje ušće, bile su tamo dve delte, da bi se zatim spojile u *dvodeltu* dvorečja, pa zatim se sastadoše u deltu zajedničke reke. Vidi se, tre-

85

83

ba dobro pomučiti reči da bi se ponekad iskazale čudi ovih starih reka. Kada se Senaherid (VII v. pre nove ere) odlučio da kazni pribrežne stanovnike Elama, u to vreme Tigar i Eufkrat imali su još svaki svoje ušće. Čak i pod Aleksandrom Makedonskim, onda kad je njegov admiral Nearka dolazio u ove krajeve, opet nekoga nešto da kazni, bila je ista situacija. To će nam potvrditi još i Plinije, Arijel, Strabon.¹⁴ A što se dalekih sumerskih vremena tiče, zemlja »šinearska« izgledala je sasvim drukčije no što je mi zamišljamo prema današnjim, u pustinji »osušenim« nalazištima. Persijski zaliv se uvlačio mnogo više na sever, za oko dobrih sto i pedeset kilometara. Sumerski koloni gradili su svoje prve gradiće na lagunama, možda su se na lagunu i sklanjali,

tamo su možda bežali od lovaca i nomada, pa ove njihove gradiće valjalo bi pre svega zamisliti kao neku prvobitnu Veneciju ili Kjođu. Danas, kad u pustinji gledamo »telove«, postamente, ostale iza ovih gradića, treba ih zamisliti kao gradiće-ostrva, a današnju pustinju na trenutak, u mašti, trebalo bi prelitati plitkom, slanogorkom vodom lagune. Tako je izgledao prvobitni ambijent sumerskih gradova, primorska baruština.¹⁵

Stari sumerski mitovi kažu da je u početku sve voda, sve je kaos i mrak. Stavljamo se na kocku, možda će nas neko svrstati i među vulgarne materijaliste, ali ne uskraćujemo sebi da se iskažemo do kraja. Taj kaos, taj mrak, te vode, to je pre svega pejzaž močvare, u koju stiže praotac sa svojim primitivnim zemljedelskim alatkama, i svojim kamenim udicama, još uvek, u ruci. Bogovi, oni koji su se zatim odlučili da se prihvate stvaranja sveta, stanuju neodređeno negde, u ovom svetu bez sveta, nisu još na nebu, pre bi se reklo da su negde u baruštini, negde na domak prvih kolona, i pri ruci im. Tamo palacaju tihim plamićima kao barske vatre, i to mu dođe kao neki početni duh stvari.

Berozijus poučava ovo: Bilo je nekad nekog vremena bez vremena, ničeg nije bilo sasvim, i sve je već bilo odjednom. Bezdani ispunjene vodama, a u vodi lebde senke. Kao neka vrsta koloida, koji je promešao sve nepostojeće i postojeće stvari, ali za sada su još u nemoćem stanju. Promiču užasne spodobе, ljudi su čudovišni, sa po dve glave, sa krilima i sa papcima, isto vreme su mužjaci i ženke, jer se niko nije prihvatio da rastavi polove u ovim bićima-nebićima. Suverena ovih čudovišta bila je kraljica boginja Talada (Thalaassa — More), pa će se njoj nasuprot staviti bog Bel. On je počeo da razdvaja vode od blata i mraka. Iz jednog dela savladane Talade postade čvrsta zemlja, od druge nebo. Voda se razdelila od kopna. Ali, mitologema je očigledno vrlo stara, jer ne ume još sasvim da podvlasti vode. To je, naravno, malo duži i nešto teži posao. Kako vode savladati u priči, kad još uvek i uvelike tope i nose u stvarnosti? Istina, u granicama svojih mogućnosti, Bel će da olakša život kolonima, potamaniće sva ova čudovišta, i tako oslobađa čoveka bar jednog od mnogih strahova.¹⁶

Iako u interpretaciji jednog rimskog pisca, koji je već bio dovoljno moderan da u ovoj sumerskoj priči vidi alegoriju o prirodi, suština je jasna. Dozvolićemo sebi da je ponovimo: pred nama je živopisni pejzaž nedirnutih krajeva, naseljen vidljivim i nevidljivim silama. Od ovakvih mitskih pejzaža počinje i u mitologiji i u stvarnosti borba za svet u kome živimo. Nadalje — neka za ovu blasfemiju oprostí Mirča Elijad — počinje i istorijski čovek. Jer, istoriju ne moramo da shvatamo samo od prvih pisanih dokumenata. Izgleda, takvo je shvatanje zastarelo. Nije neizbežno ni kroz pisana dokumenta uvek da vidimo i jasnog »istorijskog« čoveka. Čovekovo vreme samerljivo je i onda ako ga nesumnjivo pratimo kroz kontinualni razvitak, kroz *istoriju* njegove tehnike.¹⁷

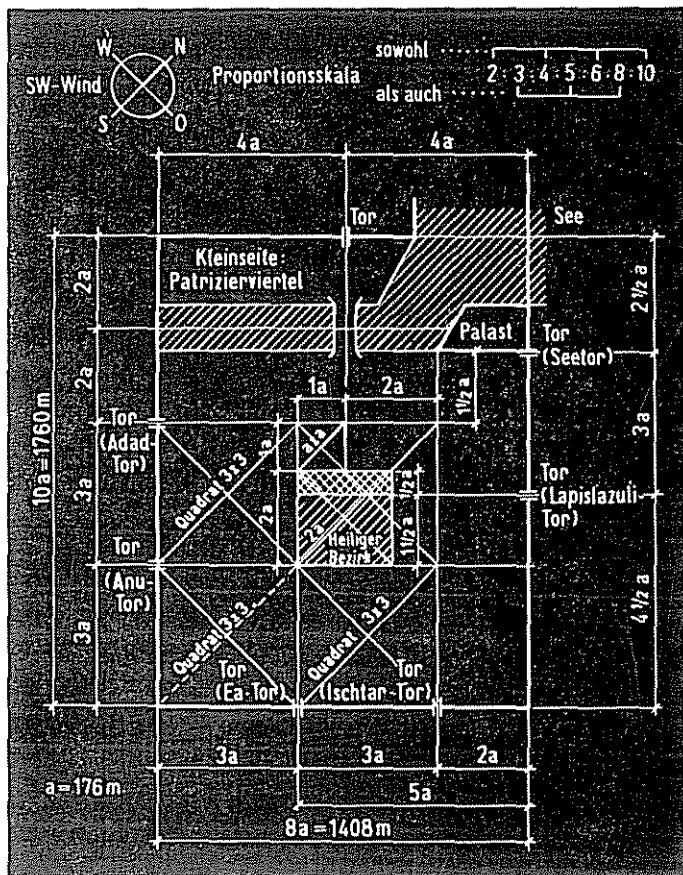
Ali Berozijusova priča se ovde ne zaustavlja. Pomenuti već bog Bel nastavio je svoju veliku spletku stvaranja. Odsekao je samom sebi glavu, pa drugi bogovi, ušli već u ovu igru, pomešale mu krv sa blatom i od toga načiniše ljude. Siromah je bio čovek, i kako je samo siromaški sebe gradio! Motku u blato, pa skupljaj, suši se, peci se, kao cigla. A božja krv, ta što se prosu pod građevinu sveta, i nije drugo do stari običaj našeg uzvišenog zanata. To je tradicionalna žrtva, ona koja temelje zaliva ljudskom ili životinjskom krvlju. Nećemo suviše insistirati na magijsko-tehničkom značaju ove matrice, ali ipak ćemo se priseliti da je jedna, relativno civilizovana, mala nacija, u jednom tako poodmaklom vremenu kao što je srednji vek, morala da uzida i živu žrtvu u temelje Skadra na Bojani. Bog Bel je, dođuše, uzvišeni i patetični graditelj sveta. Sam sebe stavlja u temelje. Arhitekta se sam žrtvuje.

Pomenuti već bog nastavio je, u drugim verzijama, svoju igru. S glavom, ili bez nje, odelio je mrak od svetlosti, a mnoge životinje ili čudovišta, koja je već jednom pobio, ovoga puta srećno pocrkaše, jer nisu podnosili svetlost. Bog graditelj naredio je da im se poseku glave, pa je od njihove krvi i od zemlje sačinio, umesio je ljude još jednom. Uostalom, i u drugim, blatnim, akvatičkim civilizacijama, ljudi su se mesili kao čerpić ili cigla. U Egiptu se Knum postarao da umesi ljude, da ih izvaja na grnčarskom točku, pa je zato i zaslužio

dobio naziv boga grnčara. Ako hoćemo da istorijsko-tehnički situiramo i ovu mitologemu, rekli bismo, i ona je već iz protograditeljskih vremena. Naročito zbog onog točka koji se javlja tek u docnijem neolitu, znači od prvih razvijenijih »prvobitnih naselja«. Inače, vratimo li se u Dvorečje, tamo, tek kada su ovi najvažniji poslovi obavljeni, oni što se tiču vode i blata, došlo je na red stvaranje sunca i meseca, i pet tada već poznatih planeta.¹⁸ Zatim, božanstva koja su još uvek u močvari, zadužuju se međusobno koje za sunce, koje za mesec i za vodu u njena kretanja, koje, opet, za mesec i za klanjanje, i ovaj poslednji resor preuzeće već jasno izdvojena i sasvim vidljiva, kao i kod svih zemljedelskih civilizacija, velika Majka, boginja meseca, Bela boginja, uzvišena dama Inana, ili Istar.¹⁹

Vavilonske poeme o stvaranju sveta nisu baš istovetne sa Berozijusovom verzijom, ni sa drugim, sumerskim verzijama, u mnogo čemu nisu im ni slične, ali ambijent iz koga se svet stvara ostaje nepromenjen. U početku beše Apsu, što znači ambis pun slatkih voda, reklo bi se muškog su roda, i neko bezдно gorkih, Tijamat, reklo bi se, ženskog roda. Mešaju se ova dva ambisa, mitska »geomorfologija« sačuvana je u potpunosti, nepromenjena. Pa zatim, sve po redu. Odigravanje »primoordijalnog čina«, razdvajanje voda slatkih od slanah, pa tušta i tma novih bogova, Lahmu i Lahamu, i ovo dvoje doneše na svet Amshara i Kishara, pa se opet ovo dvoje spojiše sa Anuom i Eom, pa se, onda potomci jednih i drugih pobuniše protiv svojih predaka. Najzad, iz gužve izlazi novo ime, Marduk, nova veličina, šampion mesopotamskog panteona, i njega, katkad i kadgde, predstavljaju bez nogu, jer nije niotkuđ došao, već je izronio iz vode. I Marduk, na svoj način, nastavlja građenje sveta, Tijamat, uništena, Kingu, presečen na dvoje, kao sardina.²⁰

I od vavilonskih poema više je verzija, inkoharentne su, mešaju se, protivreče, ali sigurno je da, ukoliko su novije, utoliko su graditeljski ambicioznije. »Haldejska kosmogonija«, kazuje da je na početku bilo more, pa iz ove vode nastade Vavilon, i hram Esagil, što ga Marduk odmah sebi sazida, kuću svoju, »kuću vrlo visoke glave«. Razlozi sveta su, tako, egoistični, božansko-

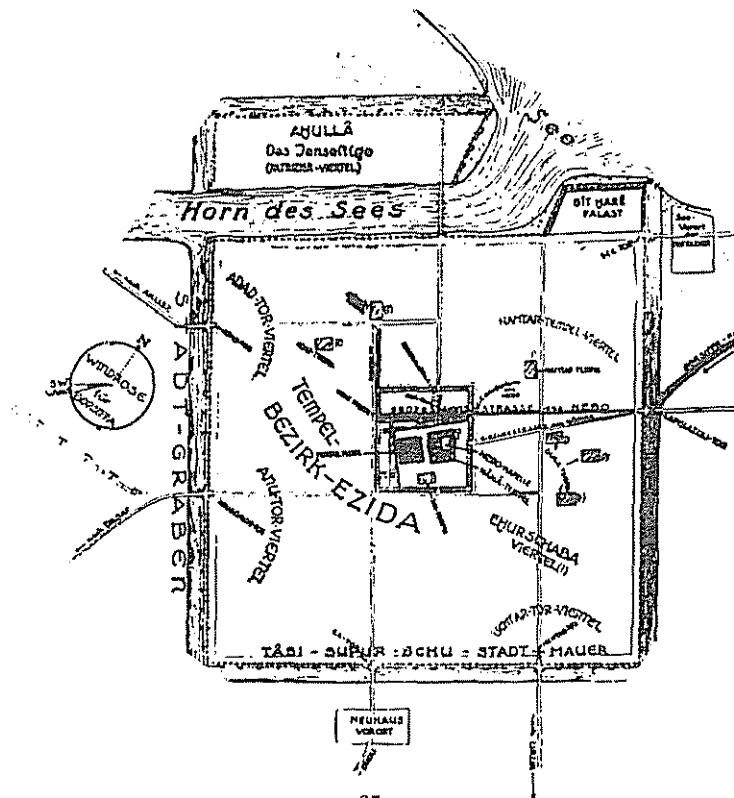
84

E. Egli

sebični. Sve se odigralo samo zato da se sažidaju Vavilon i Esagli, koliko da bi se Vavilonjani divili Marduku i udvarali mu se. A oni su to i činili. A kako je Marduk stvarao Vavilon? Snopom trske samerio je vodu u nekoliko pravaca, »u krst« (prav ugao nova je tehničko-magijska matrica, videli smo o njoj graditelji »prvobitnih naselja« nisu mogli ni da sanjaju) — odmerio je što

90

BORSIPA

85

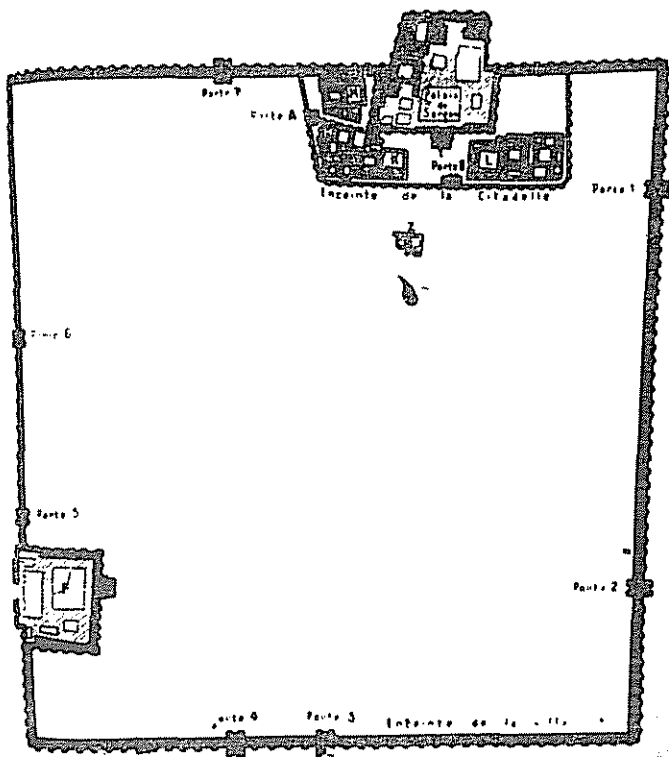
M.A. BEEK

mu je valjalo, počeo da kroji, da odvaja vodu od neba, i da gradi Vavilon.²⁰

Ovde se, inače, srećemo sa jednom od klasičnih osobina ovih starih, urbanističkih mitologema. Prvi gradovi nastali su onda kada je i svet postao, bez njih, nije ga bilo. Smisao je neporeciv, i, slobodno recimo, istinit je. Svet prvih civilizatora i svet gradova identifikuje se, preklapa se, to je uglavnom ono što nam je i Čajld rekao. I Eridu je za sebe verovao da je prvi grad sveta. Verovali su to i Lagaš, i Uruk, i mnogi drugi gradovi. Vavilonska poema ide tako daleko u svom urbano-cen-

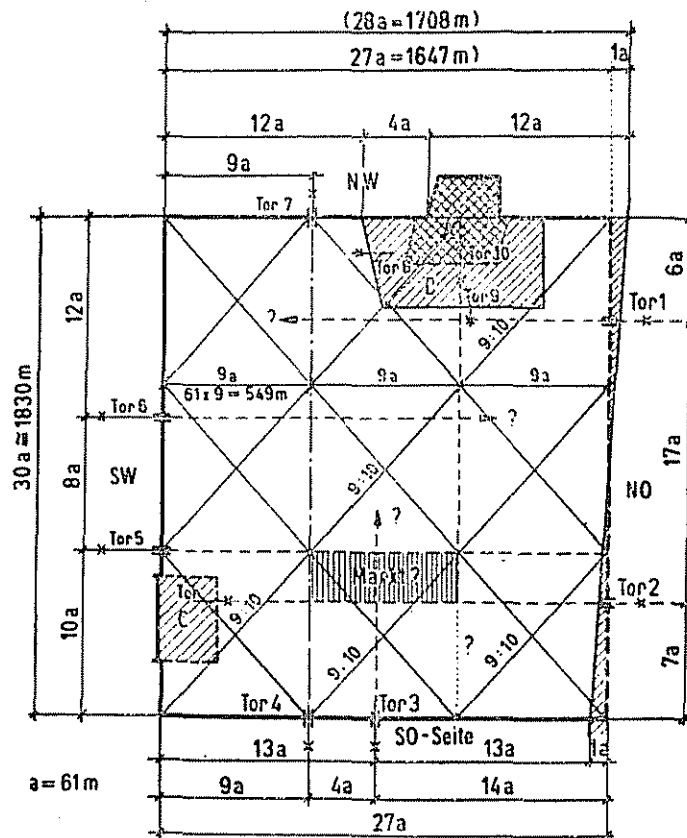
91

* trizmu, da stvaranje grada stavlja pre stvaranja vegetacije. Tek kada je Vavilon sazidan, ozelene zemlja, a pojaviše se i zveri, i kuće, i sela, i drugi gradovi, imenice Nipur sa hramom Ekuom, Ereh, sa hramom Eanom, i drugi.²¹ I najzad, još jedna verzija, nazvana »asurska kosmogonija«, ponavlja isti postupak, s tim, naravno, što je sada Asur prvi grad sveta.²² Budući da se do danas nije sačuvala ucelo nijedna varijanta, upoređivanja bi se mogla nastaviti do zamora. Dešifrovanja se često porazno razlikuju među sobom, ponekad do pune izmene smisla, pa su usaglašavanja posao drugih, ne naš, naravno.

86

KORSABAL

87

E. Egli

Graditeljski i hidrotehnički zadaci bogova i junaka ne ispunjavaju se do kraja samim aktom stvaranja sveta. Njegovo stvaranje mučno se nastavlja. Jedan od daljih bogova, takozvani Ninurta, biće graditelj nasipa, kanala, razdvajace i dalje slatke od gorkih voda, nastaviće posao koji prvobitna kosmogonija, očigledno, nije uspešla da dokrajči, i pored najbolje volje. Enki, u sumersko-akadskoj mitologiji, da bi postao gospodar zemlje, sagrađiće, pre svega, »kuću voda«, što bi moglo da kaže

93

da je vode vratio u neka njihova prirodna ležišta. Zatim, ovaj bog, koji je uzgred, ustreba li mu, i bog-riba, postaje načelnik slatkih voda, vodi ih u boj protiv slanih, i, naravno, pobeđuje ih.²³

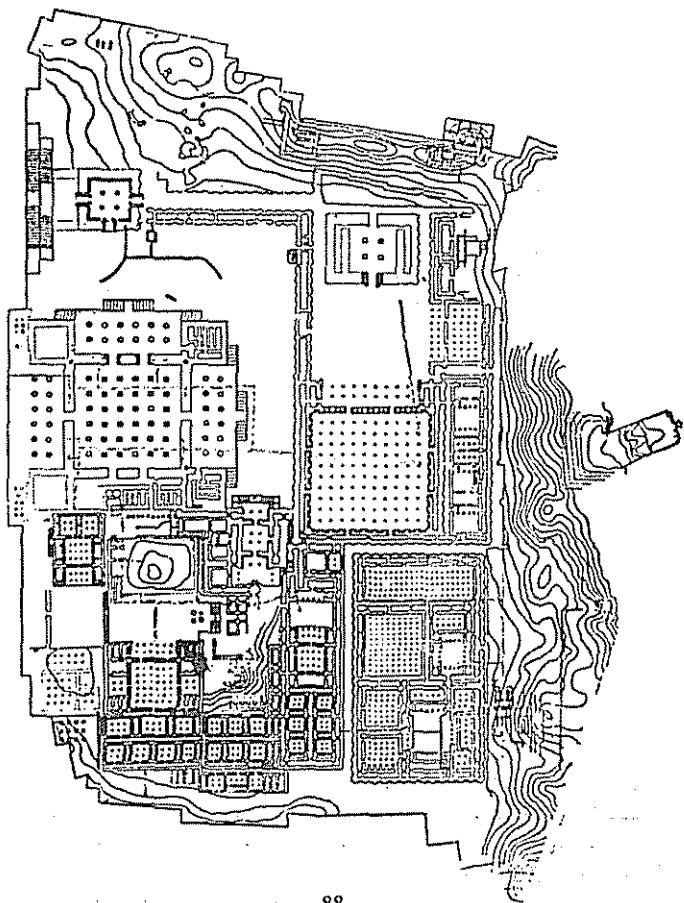
Polubogovi, junaci, i prvobitni mitski kraljevi, šefovi gradova-državica, nastaviće isti posao. Za Vavilon, Pentabiblu, Šurupak, Larak, nabraja se ukupno deset kraljeva za vremenski period od četiri stotine i trideset dve hiljade godina. Onaj što je najmanje vladao, vladao je osamnaest hiljada godina. Onaj što je preterao, i celih šezdeset i četiri hiljade.²⁴ I u ovim ogromnim razmacima, svi nastavljaju da grade nasipe, da suše močvare, i da kanalima navode rečne, slatke vode, ne bi li sa zemlje sprali zasoljene površine, omogućili zemljoradnju. Gilgameš je takođe od njih. I on je heroj civilizator, neumorni graditelj, nemilosrdan prema sebi i prema drugima. Mitski urbanista. Poema će nas pozvati da dođemo i da vidimo zidove koje je sazidao oko Uruka, i da vidimo Eanin hram. Kaže poema, dođite i divite se, a pre svega, veli, opipajte rukom čvrstinu zidanja.²⁵

Bogovi i heroji civilizatori poučavali su ljude raznim korisnim veštinama. U granicama svojih mogućnosti, naravno, jer niko ih nije, na primer, mogao još poučiti geometriji kruga ili prave. Ali i bez ovih znanja, poslovi građenja sveta krenuli su uglavnom mučno, ali i dobro. Istina, da je bilo čemu poučavati naše praoce, bilo je, ali da ih je valjalo baš poučiti i koja im je ruka leva, a koja desna, ipak se ne bi reklo. To, doduše, kaže prorok Jona. »A meni, da ne bude žao, Ninijeve velikog grada u kom ima sto i dvadeset tisuća ljudi koji još ne znaju šta je desno, a šta lijevo, i mnogo stoke?«²⁶ Biće ipak da je u pitanju samo surevnjivost stočara prema građanima i zemljoradnicima, neki daleki, i danas nevažan obračun dva mentaliteta.

Napomenuli smo, nije baš sasvim jasno šta je to što naše praoce vuče u ishodišta ovih velikih reka, nvlači ih na moćne i opasne vode. Možda je zemljoradnja, primitivna kao što je bila, i lakša, i probitačnija u toplim blatištima. Čajli to nije doslovce rekao, ali moglo bi se zaključiti da se naši praoci ne hrane baš najbolje, a lakša zemljoradnja znači uvek i više hrane.

Tek sa podizanjem prvih gradova počinje i neka vrsta ekonomske revolucije, a sa njom i poboljšavanje osnovnih uslova življenja. Ili, što bi nas dovelo na isto, poverovati da naši praoci naseljavaju ova blatišta zato što im je u ruci još u početku i kamena udica. Oni su ribari koliko i zemljoradnici. Tako misli jedan naučnik ribolovac.²⁷ Ali, posledice su bile nedogledne. Voda je praoce naučila da se združuju, jer drukčije je ne mogu svladati. I pomogla im je da se združe. Reke, delte, njihovi rukavci, mrtvaje, jezera, zatim i prvi prokopani kanali, pa čak i drenažne mreže, to su i prve saobraćajnice sveta koji se rađa. Ali voda je praoce naučila i da se zatiru, mnogo mudrije i krvavije no što su to dotle umeli. Vladati vodama, i održati se nad njima, to znači i vlast nad teritorijama. Samo tako, sigurno se drže vitalne mreže kanala, ustava, primitivnih baraža, ili onih Mamfordovih »recipijenata« čiji nam je smisao, onako vispreno, psihoanalitički objašnjen. Najzad, dođu li i prođu li vode, međe se gube, treba ih ponovo uspostavljati. A ratovi oko međa su istrajni, i, kao što se zna, i sistematični su. U krajnjoj liniji, rat za međe dođe mu kao neki rat za apstrakcije, ne više »mistične« Pomalo, to je i rat za geometriju. U poređenju sa najezdama otimača hrane, ovo su već pravi ratovi, u malom i »kartezijanski«. Tu sam, dakle postojim, oteraju li me sa ove vode, više me nema! Najzad, u ovim blatištima čovek je osetio potrebu za novim oruđima i oružjima. Da li su zemljoradnja, ili ratovi, ili hidrotehnički poslovi čoveka naterali da potraži i bolje alatke no što je samo alatka od sileksa, ili se bolja alatka našla odnekud u njegovoj ruci, pa se prisetio tek tada šta sve sa njom može da čini — pitanje bi bilo mudro, kao i ono da li je stariji noj ili nojevo jaje.

U svakom slučaju, i to je za nas najvažnije, koloni su se našli na nestabilnim, neustaljenim zemljištima, tamo gde reke mogu, ako im se to prohte, videli smo, još uvek da menjaju kartu sveta. Prvobitna sela rasejana su u Dvorečju na pribrežnim površinama tadašnje lagune, ili na nešto čvršćim ostrvcima koja se tamo nalaze. I u Egiptu sela su na koliko-toliko ustaljenim terenima, izvan domašaja vode, tamo gde krokodil ostavlja jaje. Ali, i pored ovog mudrog načina »lociranja«,

88

vode ipak odnose ova sela, požari ih pretvaraju u pepeo. I ona se ponovo dižu nad plavinama i zgarištima. Platforme na kojima stoje polako rastu, postepeno rastu, ali rastu. Palac po palac, prst po prst, beži se, izmiče se vodi. Kad kažemo *raste*, to treba shvatiti bukvalno. Petnaest dobrih metara izrastao je »tel« od prvih slojeva, od onih u koje su se ukopali najstariji koloni El-Obeida. Ovih petnaest metara nanosa, a možda i na-

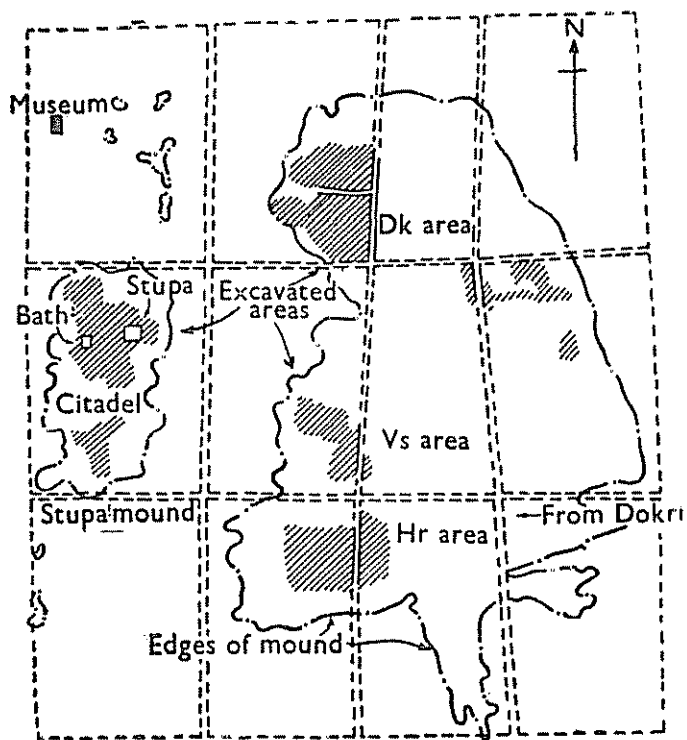
sipa, sadrže u sebi negde i granicu praistorije i istorije. I to, ovoga puta, u onom klasičnom smislu reči. U gornjim slojevima nalaze se već i pisana dokumenta. U ove slojeve ugrađeno je oko dve hiljade godina rada, muka, potopa, ponovnog rađanja, »večitog povratka«, kao što bi rekao Mirča Elijad. Sabiraju se kulture u arheološkom smislu reči, smenjuju se etničke grupe, smenjuju se možda i rase, jezici zacelo, ali grad raste. Slično je sa »telom« Uruka, koji se diže iznad najstarijih slojeva prvobitnog Ereha za oko osamnaest metara. Gore je već značajan grad, verski centar, i samo jedan od hramova Uruka veći je no celo prvobitno naselje ostrvce dole. A zigura Uruka, ona na vrhu, nosi u sebi više čerpiča, bitumena, naboja i cigle no nekoliko uzastopnih donjih slojeva.²⁸

Ima sasvim jasnih znakova da ovo nagomilavanje slojeva nije samo prirodni, organski proces sukcesije naselja. Reklo bi se, bivale su ove platforme i sistematski zasipane. Znači, još jedan od savremenih hidrotehničkih postupaka bio je primenjivan. Opet reč ima Herodot, a njemu verujemo, pouzdan je svedok, uliva nam mnogo poverenja, možda najviše baš zato što nije hteo da poveruje u neku reku zvanu Okean.

»Kad je Etiopljanin otišao iz Egipta, došao je ponovo na vlast slepi kralj iz močvarnih predela donjeg Egipta, gde je živeo pedeset godina na nekom ostrvu, koje je sam načinio nasipanjem pepela i zemlje. Kad su, naime, dolazili Egipćani koji su morali, krijući se od Etiopljanina, da mu donose hranu, on ih je molio da mu donose i pepela na poklon... To ostrvo zove se Elbo, i obim mu je u svemu bio deset stadija.«²⁹

Doduše, Etiopljanin je radio isto to i u isto vreme. Objavio je »... da nijednog Egipćanina koji bude grešio neće ubiti, nego će svakog izvesti pred sud, i prema veličini krivice biće svakom određeno da iskopa i podigne nasip u blizini grada iz koga je okrivljeni bio. I na taj način su gradovi postali još viši. Prvi put su, naime, bili izdignuti kopanjem kanala za vreme Sezostata, a drugi put za vreme ovog Etiopljanina, pa su se jako uvis uzdigli. U Egiptu je, doduše, bilo mnogo visoko uzdignutih gradova, ali ni u jednom zemlja nije bila tako visoko uzdignuta kao u Bubastidi.«³⁰ Inače,

Long Island - Cairo

89

u Bubastidi se nalazio i hram boginje Bubastije, i ono što ima Herodot da nam kaže za ovaj hram, skoro je nepobitan dokaz da je Bubastida veštački nasipana. Hram je bio skupoceno sazidan, pa kako se grad uzdizao okolo, nisu ga dirali već su ga ostavili u nekoj vrsti kesona. Da se grad dizao samo na ostacima prethodnih, na plavištima i pepelištima, zajedno sa čitavim gradom podizao bi se i hram. Obnavljali bi ga, onako kao i svaku drugu građevinu, na šutu i na ostacima. Međutim, to nije bio slučaj. Sada, kaže Herodot, možete prošetati oko hrama i gledati ga odozgo.³¹

Uzdizanje postamenata naselja i gradova, podizanje »telova«, stalni je i uporni proces početne urbanizacije. U Egiptu, u Herodotovo vreme, rezultati su bili više no očevidni. On je posetio ovu zemlju u junu mesecu, baš u vreme velikih poplava, video je mnoge gradove, mnogoljudne, ali sve do jednog izvan domašaja vode. Neki od ovih njegovih opisa čuveni su, to su žive evokacije, skoro bi se reklo neka vrsta fotografija, ili još pre, doslovno, *akvarela!*

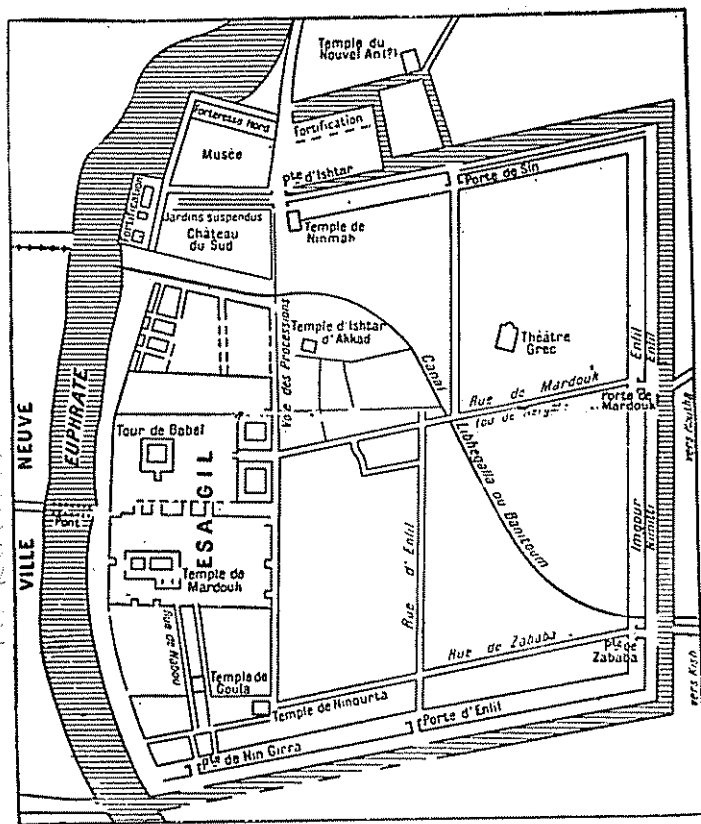
Na primer, predeo u koji je sada zašao takav je da na dužini od četiri dana putovanja putnik krivuda lađom kroz meandre Nila. Ali vrlo često, napušta se korito Nila i prekraćuju se trajektorije vožnjom preko poplavljenе zemlje. U svakom slučaju, dvanaest celih shena prođe se dok se ne završi vožnja, pa se tada dolazi u neku ravnicu, u kojoj Nil teče oko nekog ostrva, pa se uz ostrvo odmah nalazi i jezero, pa se preplovi i jezero, i opet se dolazi u prvobitno korito Nila, a na ostrvu i oko jezera mnogi su gradovi. Naseljena i bogata zemlja. Herodotova nabranja gradova poimence, ili cifra, kazuju da bi se moglo možda promeniti ono mišljenje, već ustaljeno, da je Dvorečje bilo »urbanizovan« deo sveta, a Egipat, i pored velikih gradova, i pored administrativnih metropola, da je bio samo agrarna država.

Ili, uzмимо ovaj drugi, još čuveniji opis:

»Kada Nil poplavi zemlju, vide se iznad vode samo gradovi koji jako podsećaju na ostrva u Jegejskom moru. I sva egipatska zemlja postane tada more, a jedino su gradovi iznad vode. Tada ne plove lađe samo kroz korito reke nego i posred polja. Kada se putuje lađom iz Naukratide za Memfis, uz put se prolazi pored piramida, a to upravo i nije pravi put, nego pored vrha Delte, i pored Kerkasora. Ako se čovek vozi lađom iz Kanobe, na more, preko kopna, do Naukratide, prolazi pored gradova Antile, i Arhandrupolja.«³²

Stigne li, međutim, Herodot do grada Krokodilopolja, videće lavirint, predivnu građevinu, ali »dok je lavirint jedno veličanstveno remek-delo, takozvano Meris jezero, na kome je sagrađen lavirint, predstavlja nešto još veličanstvenije. Obim mu iznosi tri hiljade šest stotina stadija, tj. šezdeset shena, dakle isto toliko koliko

RAM VAVICOM
M. RUTTEN

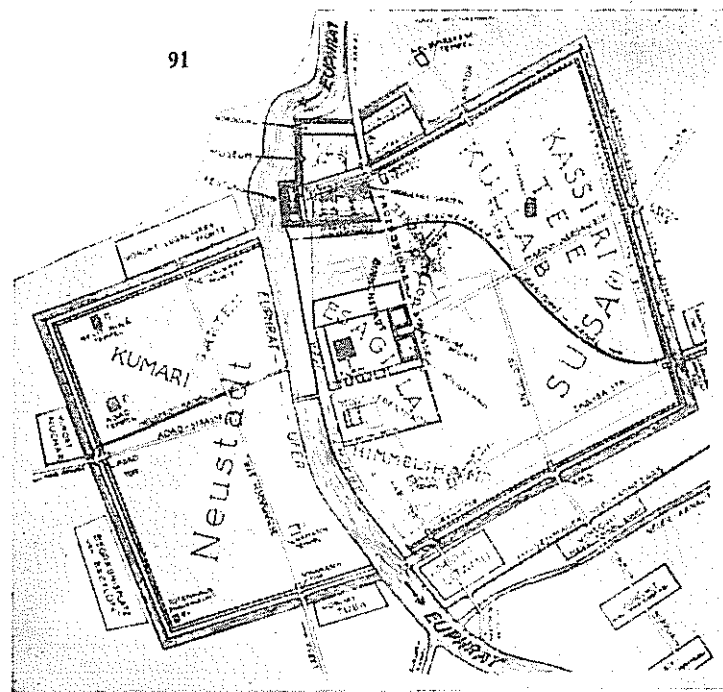
90

cela egipatska morska obala. Uzduž se pruža u pravcu od juga prema severu, a na najdubljem mestu dubina mu iznosi pedeset hvati. Odmah se vidi da je iskopano čovečjom rukom. Otprilike u sredini jezera, nalaze se dve piramide, i ove se dižu iznad vode za pedeset hvati, a isto toliko duboko građen je i onaj deo pod vodom, i na obe se nalazi po jedan ogromni kameni kip, koji sedi na kamenoj stolici. Visina piramida iznosi dakle sto hvati a sto hvati je isto što i jedan stadij od šest

pletara ... Voda u jezeru nije izvorska, jer je cela zemlja u tom predelu siromašna vodom, nego je dovedena iz Nila kroz jedan kanal. Ona teče šest meseci u jezero, a šest meseci otiče natrag u Nil. Kada voda otiče, ribolov daje kraljevskoj blagajni prihod od jednog talenta srebra dnevno, a kada teče u jezero...«, itd.³³

Naravno, nisu to više ni dabrovi ni njihove rajске igre. Nisu to čak ni »primoordijalni« hidrotehnički poduhvati bogova i polubogova. Vode su savladane, nad njima raste svet uvelike već, složen, tehnički raznovrstan. Jezero Meris, a o tome nam govore i razne istorije tehnike, bilo je doista veštački poduhvat, grandiozan, pravo malo interno veštačko more Egipta, i ovo je, između ostalog, u mnogome menjalo i klimu ove zemlje, činilo je drukčijom od današnje.³¹ Čak i onda kad nisu u pitanju samo mali gradići, već i velike metropole vre-

91

Beck Universit

mena, one koje smo i pominjali, prvi postulat građenja bio je savladati vode i obezbediti se od njih. To nije bilo ni prosto ni lako. Evo, stavljamo jedno pored drugoga dva Herodotova opisa hidrotehničkih radova, koji su, očigledno, u mnogome diktirali osnovne uslove građenja Memfisa i Vavilona. Prethodnica ubranizma, u ovom slučaju, bila je hidrotehnika. Eto te paralele:

VAVILON

»Najpre je materala («kraljica») Eufkrat, koji je do tle tekao kroz sredinu grada i bez krivudanja, da otada krivuda i to na taj način što je dala da se iskopaju kanali ispred samog grada... Tako je, dakle, učinila. A podigla je s obe strana nasipe... Ali daleko od Vavilona, dala je da se nedaleko od korita reke iskopa ogromna jama za jezero, i to duboka do žive vode... I da se svuda oko jezera sazida obala. I jedno i drugo, i skretanje reke i iskopavanje jezera, uradila je zato da reka sporije teče, i da se brodom na putu za Vavilon prvo mora provesti kroz okuke i da bi se posle plovidbe daleko obilazilo oko jezera... Dok se jezero punilo vodom, i kad se staro korito reke osušilo, ne samo da je ozidala pečenim opekama obale reke u gradu nego je...« itd. Najzad, »kad se jezero napunilo vodom iz reke... dovela je ponovo Eufkrat u staro korito iz jezera. I tako iskopana jama postala je u dobar čas jezero...«

MEMFIS

»Sveštenici pričaju da je egipatski kralj Min prvi iskopao nasipe oko Memfisa. Pre toga je reka celim svojim tokom tekla prema Libiji, baš uz sama Peskovita brda, ali je Min, otprilike na jedno sto stadija iznad Memfisa, tamo gde Nil savija prema jugu, iskopao nasipe, osušio staro korito, i sproveo korito reke kroz sredinu, između brda. Još se i sada, pod vlašću Persijanaca, ova Nilova okuka, pošto teče preko ustava, stalno drži pod stražom, i popravlja se svake godine. Kad bi, naime, ovde reka probila nasip, i kad bi poplavila zemlju, došao bi i sam Memfis u veliku opasnost da ga progutaju talasi. Kada je ovaj prvi kralj nasipima osigurao zemlju, sagradio se na njoj onaj grad koji se sada zove Memfis. (Memfis se, naime, nalazi tamo gde je Egipat već uzak.) Spolja, oko grada, sa severne i zapadne strane, iskopao je i sproveo je iz reke («vodu u») jezero jer ga, sa istočne strane, dovoljno štiti sam Nil i u gradu je sagradio Hefestov hram...«³⁵

Iz ova dva naporedna opisa neka zaključuje ko šta želi. Savremeni graditelj videće da je Herodot imao nekih, tehnički gledano, čak i modernih predstava o tome šta je to »uspor vode«, ili šta je »rekifikacija« rečnog toka. On je u potpunosti shvatio i jedan tehnički sasvim korektan postupak — drukčije se ne bi radilo ni danas — a to je izmeštanje reke i praznjenje korita da bi se na suvom izveli potrebni radovi. Zatim je reka vraćena u korito i ponovo potapa ono što je na suvom izgrađeno. Reklo bi se, dalje, da je postupak sa jezerom i u jednom i u drugom slučaju vrlo domišljat. Naročito je impresivan onaj sa vavilonskim, jer tamo je jezero kopano do žive vode, pa zatim, kad je voda vraćena u korito, na domaku grada, ostala je vodena depozicija, kao neka vrsta poluprirodne, hidrografske formacije. Što se urbanizma tiče, vidimo da ni u jednom ni u drugom slučaju nije bilo dovoljno uzdići »tel«, jer o njemu nema ni govora. Možda takav postupak nije ni bio moguć. Reč je o velikim gradovima, i teško je zamisliti nasipanja koja bi za Memfis i Vavilon stvorila odgovarajuće postamente. Primenjene su neke nove pripremne hidrotehničke formule, a u njihova objašnjava vanja ne moramo da zalazimo. Ne treba govoriti da su ovi poduhvati bili, na svoj način, tehnički jasni i onima koji su ih izvodili. Ali o tome bi valjalo ipak nešto više reći.

Istina, sve je to zabeleženo u jednom podmaklom vremenu. Svet je bio stvoren i ustaljen. Posao bogova i polubogova, pa zatim i posao običnih graditelja, bio je već, uglavnom, završen. Ali vreme još uvek nije tako moderno da ga merimo svojim pojmovima. Herodot je racionalist, rezoner. Divili smo se njegovom kriticismu, onome sa kojim ispituje svaki podatak, odmerava ga na dlanu, premerava koracima. Sve je zabeleženo u pletarima, stadijama, shenama, sve što se tako moglo zabeležiti. Kubature zemlje proverene su, od oka bar. Podvale nije smelo da bude. Ali on je zašao u svet drukčiji no što je bio njegov grčki svet, onaj koji je pomalo već i naš. Na trenutke, ovaj lucidni turista izgledaće nam kao Amerikanac u Evropi, kad se raspituje o visini turela na Bogorodičinoj crkvi, i odmerava jednim okom da li je podatak tačan. Egipćani, mudri, otmeniji od mla-

dih Grka, ustaljeni već u svom načinu mišljenja, pokriveni premnogim pravilima ezoteričnih znanja — umeli su katkad da Herodotu i uskrate tražena objašnjenja, jer su ga jednostavno smatrali nesposobnim da ih razume. Sveštenici toga i tog hrama nisu mi o tome hteli ništa reći — kazaće nam on ne jednom, sa neskrivenim očajanjem.

Pa sad, sledstveno tome, i grandioznu tehniku koju je Herodot zadivljeno gledao u Mesopotamiji i Egiptu — a Grci, uzgred rečeno, nikada nisu bili tehnička nacija — valja malo zamisliti i u drugom nekom kontekstu mišljenja, ne gledati je samo premerenu u stadijima i ple-tarima. Pred nama su nesumnjivi tehnički rezultati, ali da li su nam sasvim jasni i putevi kojima se do rezul-tata dolazilo? Baš onako kao što vidimo sumerske table-te, sa tačnim zbrojevima i razdelima lađa i volova, ali ne vidimo i način računanja.

Teško je zamisliti da ovako sjajni graditelji nisu imali svojih apstrakcija, svojih matrica, pomoću kojih su se tehnički određivali, u čijim su okvirima i mislili. Ali bilo bi vrlo opasno da njihove matrice poistovetimo sa svojim, sa današnjima. Levi-Bril je sjajno dokazao da se i u okvirima prelogičkog mentaliteta postižu izvan-redni konačni tehnički rezultati, dolazi se do realnih pronalazaka.³⁶ Najzad, i magijski krug je, strogo uzevši, praktičan tehnički oblik. Proizašao je iz osobina mate-rijala, a sem toga, krug je crtež koji sa minimumom obi-ma, dakle i utrošenog materijala, obujmljuje najveću moguću površinu. Ali kuda bi nas odvelo i u kakve bi-smo se sve besmislice upleli kad bi takav, naš savremeni način mišljenja primenili na ove stare graditelje. Već i jedna od sledećih graditeljskih epizoda, kojom ćemo se pozabaviti, a to je tajna *zigure*, tajna njene funkcije u arhaičkom gradu, pokazaće nam kako su, još uvek, vrlo nejasni, čak i nepronicljivi početni stavovi starih gra-ditelja.

Dopune i objašnjenja

¹ Prva knjiga Mojsijeva koja se zove *Postanje*, VII, II. 12.

² Sir Leonard Woolley, *op. cit.*, str. 23

³ *Ibid.*, str. 102.

⁴ Dr. G. Contenau, *Le deluge babylonien*, 1952, str. 110.

⁵ *Ibid.*, str. 114.

⁶ *Herodotova istorija*, II, 23.

⁷ Danielle Bonneau, *La crue du Nil divinité égypti-enne à travers mille ans d'histoire (332 av. — 641 ap. J. — C.) d'après les auteurs grecs et latins, et des documents des époques ptolémaïque, romaine et byzantine*, 1964, str. 58—60, 63, 64.

⁸ *Ibid.*, str. 44.

⁹ *Ibid.*, str. 123.

¹⁰ *Herodotova istorija*, II, 4.

¹¹ *Ibid.*, 14.

¹² *Ibid.*, 11.

¹³ Granet, *La civilisation ...*, str. 82 i dalje

¹⁴ Dr. Contenau, *Le Deluge ...*, str. 116.

¹⁵ *Ibid.*, str. 48. Pored istorijskih potvrda Kontno iz-laže i neke važnije geomorfološke hipoteze. Poreklo učes-tanih potopa i čudljivih promena u tokovima velikih reka možda valja potražiti u topljenju leda, na izmaku srednjeg Pleistocena, kad su i za Aziju i za Evropu važili sasvim drugačiji hidrografski uslovi. No, ni ove pretpostavke ne govore samo o jednom potopu, već o učestanim *diluvi-jalnim* ciklusima u raznim delovima sveta, sa mnogim analognim pojavama. Postoje i pretpostavke o naglim po-dizanjima morske površine, o poplavama koje su dolazile sa mora, bar u Mesopotamiji. No, reklo bi se, arheoloških potvrda za ovo nema. Međutim, moguće je da su rečne poplave bile praćene učestanim zemljotresima, pa odatle i neki povremeni ali manje katastrofalni naleti morske vode (Glava: *Hypothèses de J. de Morgan, H. Peake, et E. Le Danois*, str. 120 i dalje).

¹⁶ *Ibid.*, str. 31—34.

¹⁷ Pozabavićemo se teorijama Mirča Elijada, v. Sa-žimanja, napomena 3.

¹⁸ James George Frazer, *Les dieux du ciel*, 1927, fr. prevod P. Sayun-a, prvog dela Frezerove knjige *The Worship of Nature*, 1926, str. 77 i dalje.

¹⁹ Jean Przyluski, *La grande déesse, introduction à l'étude comparative des religions*, 1950, str. 79 i dalje.

²⁰ Dr. Contenau, *Le deluge ...*, str. 34 i dalje.

²¹ *Ibid.*, str. 38.

²² *Ibid.*, str. 44.

²³ *Ibid.*, str. 48.

²⁴ *Ibid.*, str. 56.

²⁵ *Ibid.*, str. 62.

²⁶ *Knjiga proroka Ione*, IV, 11.

²⁷ A. Thomazi, *Histoire de la pêche des ages de la pierre à nos jours*, 1947, str. 12 i dalje.

²⁸ V. Gordon Childe, *What happened ...*, str. 129.

²⁹ *Herodotova istorija*, II, 140.

³⁰ *Ibid.*, II, 137.

³¹ *Ibid.*, II, 138.

³² *Ibid.*, II, 97.

³³ *Ibid.*, II, 149.

³⁴ *Origines ...*, str. 152.

³⁵ *Herodotova istorija*, I, 185; II, 99.

³⁶ L. Lévy-Bruhl, *La mentalité ...*, str. 350—351, 517.

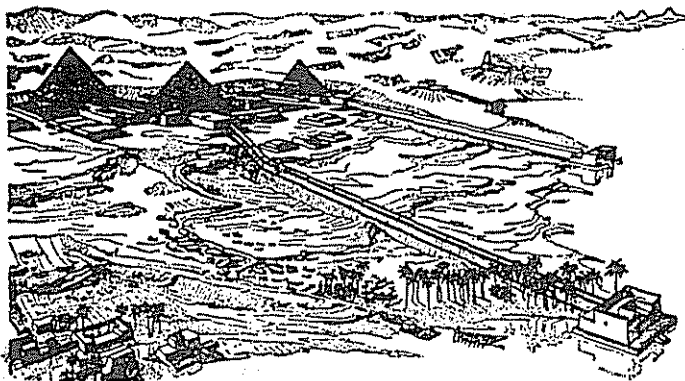
GLAVA PETA

SAZIDANE PLANINE ili

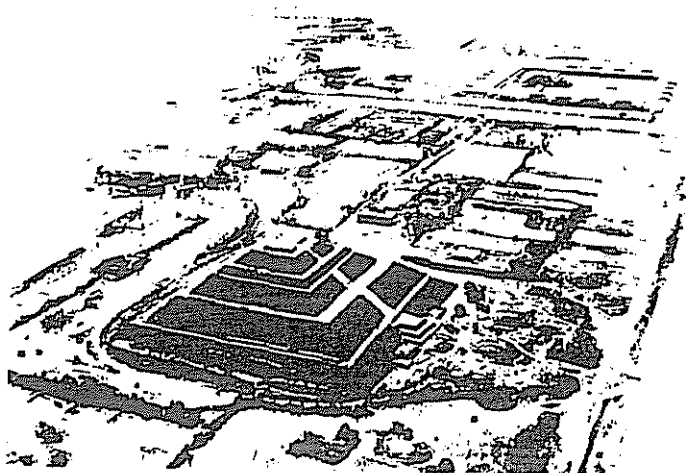
»SEDAM VODICA OD NEBA DO ZEMLJE«

Rekosmo, teško je zamisliti da onako sjajni graditelji kao što su bili graditelji najstarijih gradova nisu imali svojevrstnih, početnih, graditeljskih apstrakcija. Morali su imati matrica koje su im pomagale da se sporazumevaju, i da se početno odrede. I prelogički, a zasigurno već i »arhaički« mentalitet njihov vodio ih je veštima, utančanim rešenjima, ali gde su putevi dok do njih stignu, kakva su im li sve dovijanja? Zašli bismo u besmislice ako bismo upoređivali svoje rezone sa njihovim. Savremeni tehnički jezik, pa čak ako se hoće i neki naš, današnji, urbanistički »način mišljenja«, i to je »ezoterika« svoje vrste. Ni današnji graditelj ne sporazumeva se lako sa svojim »profanim« sugrađanima. Zato, još jednom, da odustanemo od bilo kakvog sameravanja naših i njihovih početnih graditeljskih pojmova. Evo, baš sada poglavlje koje nailazi pokazaće nam do koje je mere katkad nemoguće direktno prodreti u njihove ideje, u one njihove, danas tako narečene, »konceptije«. Reč je o zagonetki koja se zove *zigura*. I odmah, još jedno pitanje. Stavljam ga onih čitalaca radi kojima zatvoreni jezik arhitekture, današnje kao i ondašnje, ne odzvanja suviše u uhu. Šta je to zigura?

Rečeno graditeljski, zigura je neka vrsta piramide, sačinjene od džinovskih stepenica, i tih je stepenika bivalo tri, pet, sedam, katkad i više.¹ Zigura je piramida »na spratove«, i svaki od ovih slojeva mogao je da bude visok i po više desetina metara. Ako su potrebna i dalja objašnjenja, evo ih. Piramida je pre svega geo-

92

93

metrijski idealna forma, i takve su većinom egipatske piramide. Kvadrat osnove i četiri lateralna trougla, što se sučeljavaju u zajedničkom temenu. Ali može biti piramida sklopljenih i od nekoliko zasečenih, zarubljenih, manjih. Složene su tada jedna na drugu, na veću manja, na ovu još manja. Takva je i ona vrlo poznata Zoserova, u Egiptu, zatim, bar u prvobitnom stanju, i

ona iz Meidoum-a, možda još i jedna, iz Zauoet-el-Aryân-a.* Ali ove egipatske piramide ostale su, izgleda, nedovršene. Sve, pa čak i Zoserova. Znamo, naime, da su piramide u Egiptu, po pravilu, iznutra konstruisane u velikim, spolja nevidljivim stepenicama. Da ne ulazimo u konstruktivne detalje. Gradovi Dvorečja, međutim, imaju svoj oblik stepenaste piramide, i sasvim je sigurno da nisu ostale nedovršene, već su, takve kakve su, namerno sazidane.

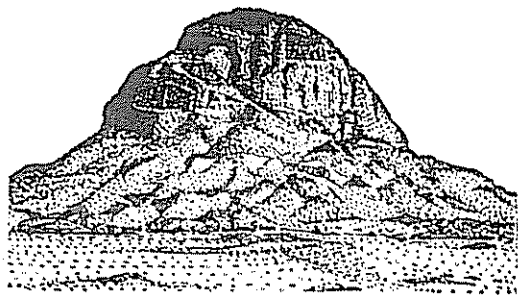
Inače, to su ogromne građevine, pa i danas još iza njih ostaju divovske gomile šuta, sasušenog lesa i bitumena, prašine. Nekada moćne, a sada vremenom razgrađene, i vetrovima razjedene, srasle su zigure sa pustinjskim terenima. Zadugo, putnici su ih posmatrali i čudili su im se. Izgledalo im je da su pred njima samo prirodna uzvišenja, neke velike ali od prirode nastale humke. Jedno je sigurno: ovako divovske, čudesne, možda i čudovišne građevine nisu mogle biti bez važnog naznačenja. Najjednostavnije što možemo da pomislimo, to je da je svaka od njih krila u sebi neke posebne svrhe, ili je bar obeležavala neko izuzetno mesto, markirala posebnu tačku gradskog plana.

Ako bacimo pogled na desetak situacionih planova, uzmimo da su to planovi Ura, Lagaša, Eridua, Dur-Surukina, Borsipe, najzad, da prekratimo, uzmimo i sam plan Velikog Vavilona, možemo li tada da dešifrujemo ponešto sa ovih planova?² Prvo, i očigledno, zigura, ta neobična gradska telesina, vrlo je uvaženi gradski stanovnik. Nalazi se obično negde u središtu srede gradske teritorije, ili je, u svakom slučaju, na vrlo istaknutom mestu. Uz nju su mnoge terase, hramovi, i još druge konstrukcije za koje je ponekad teško da se kaže sasvim sigurno kako su tačno izgledale. U svakom slučaju, zigura je centralni motiv ovog, unutrašnjeg, gradskog sklopa, najčešće, ona je i centralni motiv grada. Reklo bi se ponekad, grad joj je u celini podređen. A sasvim možemo biti sigurni, u pojedinim slučajevima, da je zigura kao građevina progutala više građevinske mase no dobra polovina čitavog grada.

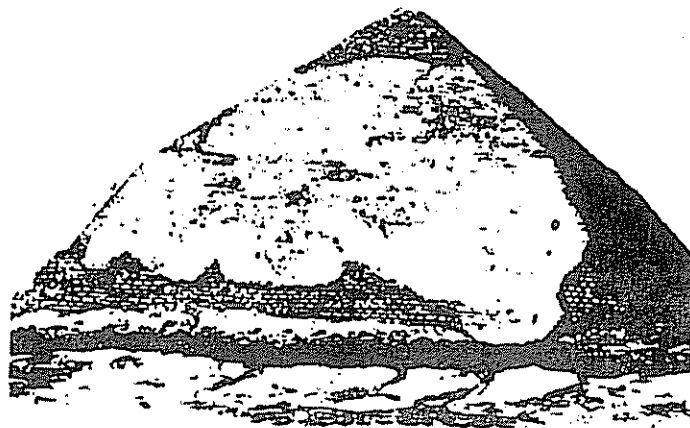
Kako da krenemo u odgonetanje? Najbolje je da nabrojimo šta se sve o građevinama zigure mislilo, ka-

* Prema fre transkripciji

zivalo, tumačilo, pretpostavljalo. Ako tako krenemo, na putu je, odmah, Biblija. Njeno svedočanstvo se ne može zaobići. Doduše, Stari zavet nije pokazao ni mnogo razumevanja, a još manje kakve milošte, za ove div-gradevine. Čuvena je biblijska priča iz XI glave Postanja u kojoj se, izgleda, govori baš o građenju zigure.³ Ili, nešto manje neodređeno, reč je o »Kuli Vavilonskoj«. Posle Potopa, kao što znamo, sinovi Nojevi tražili su mesto gde će se zaustaviti, a u to vreme cela zemlja je imala jedan jezik i iste reči. Pronašli su sinovi Nojevi zgodnu ravnicu u zemlji Šinear. Čitljivo je da je u pitanju Sumer. Nastanili su se, ali kako su ljudske čudi katkad kao i Božije, neuhvatljive, to deca rekoše među sobom: »Hajde da pravimo ploče, i da ih u vatri pečemo. I bjehu im opeke mjesto kamena, i smola zemljana mesto kreča. Posle rekoše: Hajde da sazidamo grad i kulu, kojoj će vrh biti do neba, da stečemo sebi ime, da se ne bismo rasijali po zemlji. A Gospod siđe da vidi grad i kulu što zidahu sinovi čovečiji. I reče Gospod: Gle, narod jedan i jedan jezik u svijeh, i to počеше raditi i neće im smetati ništa da ne urade ono što su naumili. Hajde da siđemo i da im pometemo jezike, da ne razumeju jedan drugog što govori. Tako ih Gospod rasu odavde po svoj zemlji, te ne sazidaše grada.«⁴ Drugim rečima, iz nekih razloga, preko kojih Biblija, očigledno, prelazi ćutke, veliki Jehova nije bio zadovoljan onim što se događalo na gradilištu. Bio je možda čak

94

95

i uznemiren. U dve reči, od čudesno zamišljenog grada i još čudesnije mu kule, ne bi ništa.

Priča se mnogo puta prepričavala. Saslušaćemo je od Abidena, i od Aleksandra Polihistora, a prepričaće nam je i Hipokrit Aleksandrijski.⁵ Ovaj poslednji obaveštava nas da su neki džinovi nekada, isto tako, hteli da sagrade čudesni grad, i hteli su da se popnu na nebo. I to je bila neka, čovečja, ili bar ovozemaljska drskost. Pa, zbog bezumne im zamisli, neke od graditelja odjednom satariše munje, a preostali prestadoše da se prepoznaju, baš kao i u biblijskoj priči. U ovom slučaju paganski bogovi pokupiše ih ovako kažnjene, i ne zna se zašto, prebaciše ih na Krit. Izgleda da se ovde mešaju jevrejska legenda i neke ranije grčke, koje takođe poznaju sličan događaj. Možda su bili to oni džinovi sa brda Pelion što su redali kamenčinu na kamenčinu, jer su zaželeli da premaše Olimp. Graditeljski gledano, ova mitologema, u ovoj poslednjoj verziji, beleži, reklo bi se, uspomene na neki daleki, megalitski poduhvat.

Biće zatim još i jevrejskih, i hrišćanskih verzija istog događaja. Volter, na način koji mu je svojstven, ismeva biblijsku priču, a onda i mnoge dalje njene raz-

rade, od kojih neke za Vavilosku kulu kazuju da je dostigla, onako nedovršena, i celih osamdeset hiljada stopa. Ali kako se kod Voltera nikada ne vidi sasvim jasno ko ga ismeva i čemu se podsmeva, nije baš lako kazati da li mu je, ovom prilikom, smešna sama biblijska priča, ili su mu smešni, uopšte, svi bezumni graditeljski poduhvati. Možda on čak dovodi u sumnju i izveštaje očevidaca, koji su obilazili ruševine Vavilonske kule, čudili su im se; a o tome su ostavljali i poneki zapis.⁶

Uprkos Volterovoj neverici, i biblijskom prokletstvu, ova »kula« bila je ipak sagrađena, i to dokrajčena. Nije bila visoka osamdeset hiljada stopa, već se dizala za oko sto metara iznad početne kote terena, na kvadratnoj osnovi od devedeset sa devedeset metara. Ali to je grandiozna građevina, i približuje se najvećim egipatskim piramidama. Ove cifre danas znamo zahvaljujući naporima da se slika i prilika Vavilonske kule restituše. A ovi napori počinju još od Herodota, sve do savremenih arheologa, do Andrea, do Paroa, i drugih. Kao što se vidi, računica je, konačno, i izvedena.

Pisani podaci o građenju mesopotamskih zigura dosta su retki. Četrdeset i dva stoleća pre nas šef jednog malog sumerskog gradića, a to je bio Lagaš, nabraja nam u nizu osveštanih građevina i hram E-PA, što bi otprilike trebalo da znači »Hram na sedam bojeva«, ili, u sedam redova, sedmoredi hram.⁷ To je do danas najstarija poznata epigrafska potvrda da su zigure postojale, da su građene, i da im se pridavala važnost. Graditelj zigure hvasta se da je ovaj hram podigao prema želji gradskog boga Ningirsua, a zatim, kao što je bio običaj, nabrojaće nam sve teškoće građenja i razna tehnička domišljanja. Posle njega, još mnogi drugi vladari ostavljali su slične zapise. Ovi zapisi po pravilu su hvalisavi, suviše rečiti, jer je, izgleda, graditi i sagrađiti zигuru bila ne samo čast no i neka vrsta preporuke. Graditelj se preporučuje svome zaštitniku, prema čijem nalogu gradi, a pred podanicima je važan, veliki je, jer je posrednik između neba i zemlje. Ali, sem ovih hvalisavosti, i sem dosta jasnih tehničkih podataka, ne vidi se gotovo ništa drugo.

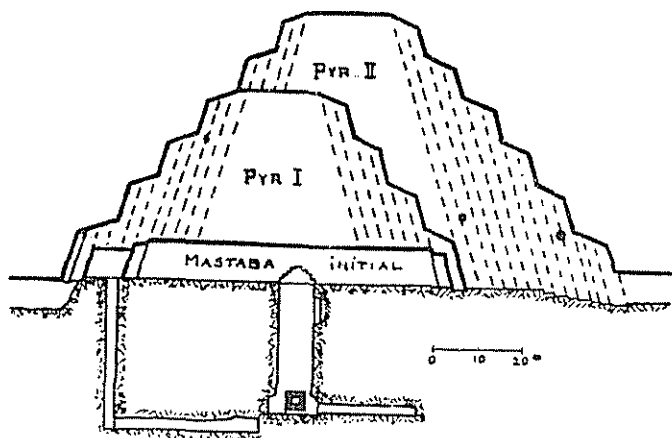
Noboplasar zapisuje otprilike sledeće. Marduk svevišnji naredio mu je... itd., a on je pak dalje naredio

da se ispeče cigla i da se pripremi bitumen, a kako su kiše i bure bezmerno bile jake, naredio je mudro dalje još mnogo štošta, a to sve što je naređivao, govori opet o raznim tehničkim okolnostima, o teškoćama koje je savladao. Valjalo je da ostane neka uspomena o samoj veličini i o težini poduhvata. Poslušao je, kaže nam dalje, dobre savete bogova Šamaša, Adadata, Mardura, a ovi su mu rekli da za sebe i sebi u srcu zadrži tajnu svih mera koje je u zidanju odredio. Svojom rukom, i svojom trskom, on ih je sam, lično, na građevini samerio. Pa dalje, evo šta priča ovaj naš veliki sabrat u zanatu. U temelje je postavio i zlata i srebra i dragog kamenja.⁸ Hteo je, izgleda, da se prikaže valjanim i prilježnim pred Mardurom, ili Mardukom, koji su i sami neka vrsta mitskih arhitekata, u ovom slučaju. Pa dalje, Noboplasar je skromno skinuo kraljevski ogrtač, onako kao što će to docnije raditi i krunisani graditelji srednjovekovnih katedrala, zasukao je rukave, ukoliko ih je imao, a na glavu je sebi natovarilo cigle i blato, a najstarijem i voljenom sinu Nabukodonosoru naredio je da i on smerno donosi malter, i prinosi žrtve u vinu i ulju. Vidi se, ritual građenja bio je svečan, i na odgovarajućoj visini.

Očigledno da je bilo neke strasti u građenju ovih građevina nad građevinama. Ali vrlo često, one su i rušene onako isto kao što su i zidane, strasno i sa ubeđenjem. Činjeno je to ponekad isto onako kao što se i najljući neprijatelj gađa pravo u srce. Kad je Asurnipal zauzeo Suzu, i on je ostavio jedan zapis. Porušio je, veli, kulu u Suzi, sazidanu od gledosane cigle (slede nabranja i tehničke pojedinosti, ne bi li se videlo da kula u Suzi nije bila makar šta), uništio je, veli, svetište Elama, a božanstva je i razjurio na sve četiri strane sveta.⁹

Ali, i obnavljane su zigure. To su činilo onako isto smerno i strpljivo kao što se uspostavlja dostojanstvo pobedenog. Građane su, zidane, situ meru po situ meru, palac po palac, pažljivo, jer valjalo je, izgleda, sačuvati prvobitne tajanstvene mere. Baš one, koje je Noboplasar sebi, onako pomno, zadržao u srcu kao najveću tajnu.¹⁰

⁸ Urbanističke mitologeme

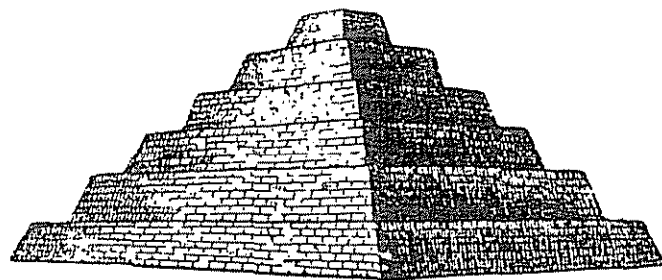

96

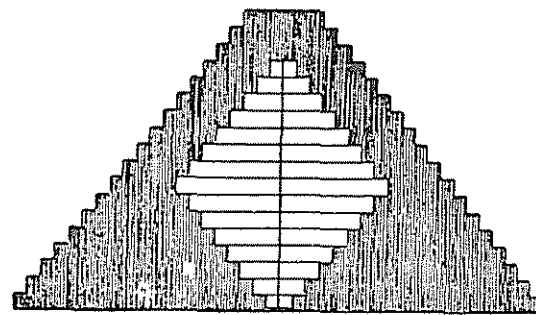
Sve u svemu, nije teško zaključiti da se građevine ovih dimenzija, i u ona vremena, kao i danas, ne grade bez neke velike potrebe, niti se bez potrebe tako strasno ruše. Čemu je onda mogla služiti zigura? Herodot nije jasan. Video je, kaže, hram boga Zevsa Baala, sa bronzanim vratima, i taj se hram održao sve do njegovog vremena. Reč je, reklo bi se, opet o ziguri Velikog Vavilona. I dalje: »U sredini ovog hrama sagrađena je jaka kula, čija je svaka strana široka i duga jedan stadij. A na njoj druga, pa na ovoj još jedna, i tako redom, svega osam kula, sve jedna na drugoj... Na najvišoj kuli nalazi se hram, i u njemu veliki raskošni krevet, a kraj njega sto od zlata. U hramu se ne nalazi nikakav kip, a od ljudi ne noćiva u njemu niko sem jedne žene, koju je, kako pričaju Haldejci, sveštenici ovoga hrama, sam bog izabrao među ženama u zemlji... Ovi isti sveštenici tvrde (ali ja im ne verujem) da sam bog s vremena na vreme navraća u hram i odmara se u krevetu, a isto se to... dešava i u Tebi, i tamo naime neka žena spava u hramu Zevsa, ali se tvrdi da ova žena ne opšti sa ljudima.«¹¹

Mnogobrojna su i kontradiktorna mišljenja o tome šta su bile zigure, i čemu su mogle služiti. Bilo je naiv-

nih putopisaca iz ranijih vremena, koji su verovali da su ove građevine, iako već u ruševinama, neka noćna odmarališta bagdadskih kalifa. Gore je, kažu, duvao svež povetarac, i komarci se nisu dizali tako visoko. Neki drugi mišljahu da su zigure vajakadašnje haldejske opservatorije. Ovde bi moglo da bude i neko zrnice istine, jer, zna se, kler u Mesopotamiji, od najranijih vremena, bio je obuzet astronomijom i astrologijom. Valjalo je starim osmatračima zvezda da imaju visoko uzdignute terase, i da na njima fiksiraju pravce i uglove. Ali sigurno je da su im za ovo mogle poslužiti i građevine mnogo manje glomazne, čak manje monstruozne no što je zigura. Početkom ovog veka engleski

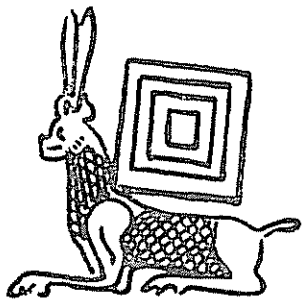
97

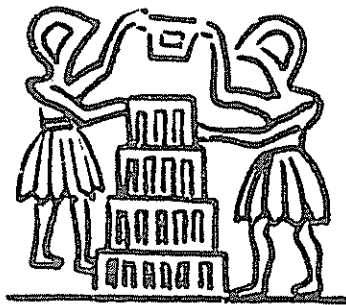
98

arheolozi držali su da su zigure funerarne građevine, kao što su i piramide u Egiptu, i u to ime neke od ovih ruševina bile su minirane i dokrajčene.¹² Ali nikakvih rezultata. Nije se došlo ni do grobova, pošto ih tamo nije ni bilo, niti do kakvog blaga. Jedan naš autor misli da su zigure neka vrsta unapred predviđene zgrade, ne bi li se sa njih što bolje video grad. Bila je to neka vrsta, prema njegovom mišljenju, kule razglednice, pa se odande moglo uživati u beskrajnim lepotama, u »urbanoj veleplastici«, i još koječemu drugom. Ali, ako išta znamo, znamo to da se zigura nalazi u temenosu, da je temenos zabranjeni grad, da je sama zigura najzagonetnija građevina u njemu, pa je verovatno građevina-tabu. Onaj koji bi se usudio da se na nju popne i odozgo da uživa u divotama grada, verovatno bi bio rastavljen od lude glave.

Naravno, sve su ovo samo ljubiteljska nagadanja. Sad prelazimo na mišljenja onih pisaca koji o zigurama pišu sa potrebnim poznavanjem činjenica. Pročitamo li pažljivo dve Paroove knjige¹³, tada, iako nam mnogo štošta još i dalje neće biti jasno, vidimo da se ova građevina, na razne načine, uplitala u mitologiju starih stanovnika Dvorečja. Paro je, pre svega, prikazao čitav raspoloživi, epigrafski, piktografski i gliptički materijal, sve što se odnosi, bilo u kom vidu, na problem zigure. To su prikazi zigure na stelama, na kamen-stamenovima (kuduru), na pečatima (cilindri), ali

99

100

101

obaveštenja koja možemo da dobijemo od ovih crteža i sa ovih reljefa čudna su, čak paradoksalna. Negde zigura ima krila, negde sa njenog vrha raste preogromno drvo, dostiže, reklo bi se, do neba, dobija neke »kosmičke« razmere. Negde je u temeljima zigure ugravirana neka mitska životinja. To bi mogla da bude još i tradicionalna graditeljska žrtva. Ali evo, već na sledećem crtežu, neka druga životinja, na leđima nosi plan zigure. Šta li to treba da kaže? Najzad, ako na vrhu vrška stepenaste piramide svečano sedi neki jarac, reklo bi se, i ako odozgo posmatra univerzum, tajna je potpuna, a nehotični humor ovih crteža ili ideograma jedino je što nam ostaje kao zadovoljstvo.

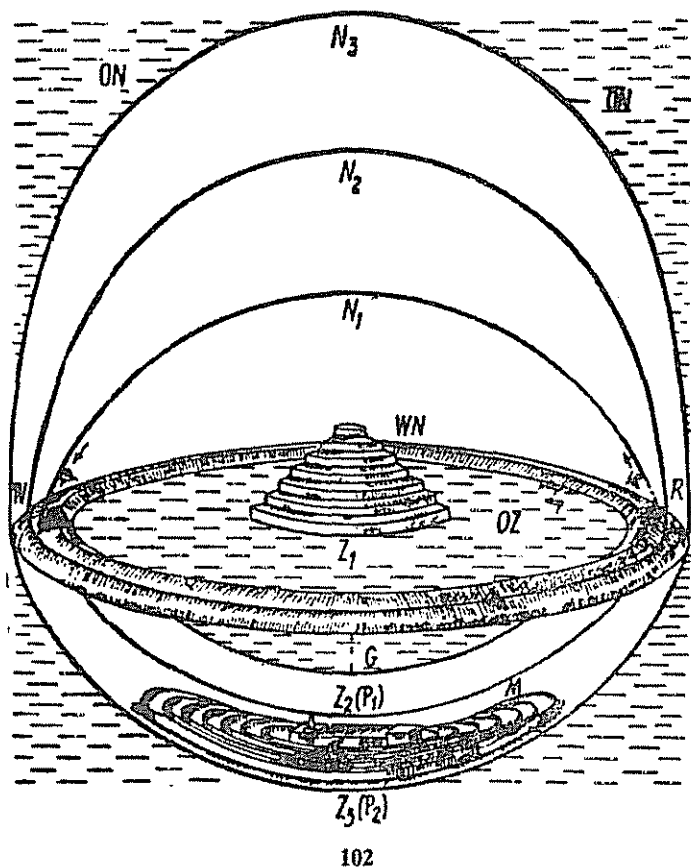
Ove dve pomenute knjige sabiraju uglavnom sve što se može zaključiti o dimenzijama, oblicima, čak donkle i o tipovima do sada poznatih ili naslućenih zigura. Pošto su utvrđeni lokaliteti, i sve ostalo što se na osnovu iskopavanja i tradicije može još znati o mestima nekadašnjih zigura, prelazi se na utančana i vrlo visprena, detektivska traganja za merama i za porcijama. Na kraju, kao što rekosmo, privedeni smo nekolikim restitucijama, i neke od njih izgledaju i sasvim ubedljivo. Ali, šta je zigura, to Paro bez svoje krivice, ne može odlučno da kaže. Sabira teorije, biblijske, astronomsko-astrološke, simboleško-mitološko-kosmološke, ali pred silom činjenica one se uglavnom povlače, i to same od sebe.

Da li je zigura »kosmološka građevina«, koja sabira znanja Mesopotamaca o svetu u kome žive? Možda je njena podela na tri, pet, sedam spratova neki model zamišljene kosmičke organizacije? Da li su sedam spratova zigure posvećeni svaki po jednoj planeti, računajući tu i sunce i mesec? Istina, nisu sve zigure na sedam spratova, ima ih i na tri, četiri i na pet. Mnogi misle da su zigure bivale bojene simboličnim bojama, i to baš onim bojama koje u astrološko-alhemijskim sistemima Mesopotamaca označavaju pojedine planete i elemente. Ovo uverenje uvreženo je i kod nekih vrlo ozbiljnih pisaca, ali izgleda vezuje se za nesigurne početne činjenice. Paro nam pošteno kaže da nema baš sasvim sigurne arheološke potvrde jesu li doista ovi spratovi bili bojani ili ne. Prema tome, i čitav sistem astronom-

sko-astroloških teorija je na nejačkim nogama. Simboleške teorije zastupaju mišljenje da je zigura tron-gradjevina, pa na ovaj tron silazi božanstvo. Osnovna, ideografska silueta zigure doista nas podseća na velike stepenice. Gradski bog — bog vladalac, a u početku, u Sumeru, možda čak i bog-vlasnik grada, priziva se na neki način da preko ovih stepenica siđe u donji hram, koji je negde podno zigure. Poziva se u grad kao poslanik u srez. I obratno, prvosveštenik se penje gore, dostiže, za tadašnjeg čoveka, nedostižne visine, tamo se dogovara sa božanstvom, ili, kao što kažu simboleške teorije, mistično »ukida nivoe«, prelazi iz jedne sfere sveta u drugu sferu. Najzad, i ona dama, smrtnica gore, koju je bog odabrao »među ženama u zemlji«, deo je rituala i očigledno komplikuje sve ono što bi se o ziguri moglo sažeti. Jednom u godini, bog sađe na nju, uz opšte slavlje i razdraganost, jer tada se slavi spajanje neba i zemlje, obnavljanje života.

Ono što pisac na kraju zaključuje, i to posle vrlo opsežnih izvođenja, koja se čak ni u glavnim crtama ne mogu uvrstiti u ove redove, to je da zigura nije hram, već, reklo bi se, pie neki postament za hram. Hram je bio možda kakva beznačajna zgradica gore, na vrhu, bila je možda to i drvena konstrukcija, pa od nje danas nikakvog traga. Na žalost, ovo što nam kaže, nije mnogo više od onoga što nam je rekao Herodot. Zatim, ako ovako objasnimo stvar, otvaramo odmah i novo pitanje: kakva li je to apsurdna graditeljska ideja, i odakle je, i kome li je došlo u pamet da se devet desetina neke građevine pretvore u njen sopstveni postament.

Drugi autoritet kad je zigura u pitanju, Kontno, izvodi tipologiju koja se uglavnom slaže sa Paroovom. Istina, on će pošteno ispraviti neku svoju raniju neopreznost, pa nam kaže da je sada, pošto je došao do novih početnih činjenica, dvojan. Nije sasvim siguran da li Zoserovu piramidu vremenski postaviti nešto ispred najstarijih poznatih sumerskih zigura. Ovaj, na izgled sitan detalj, otvorio bi jedno od mnogih daljih pitanja. Da li je na graditelje zigure mogla uticati slika jedne za njih ne tako daleke građevine u susednom Egiptu. U načelu, tako nešto nije teško zamisliti. Ali pa-

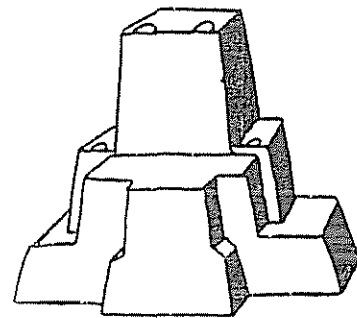
102

ralele su, sam Kontno kaže, sasvim sumnjive. Piramida je pre svega grob, funerarna građevina. Zigura, to izričito nije. A zatim, razlike su i morfološke, i stilske, i čisto konstruktivne.

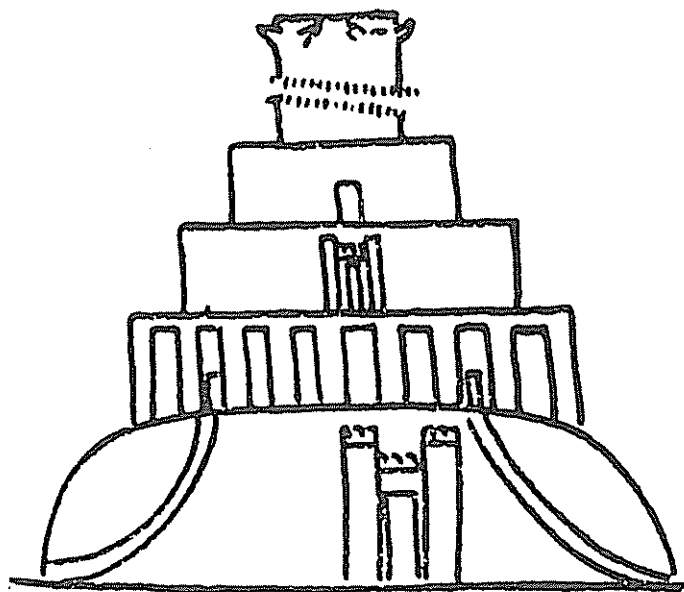
I kod Kontnoa, i kod Paroa, navedeni nazivi pojedinih zigura posebno su zanimljivi. Za arhaički mentalitet ovih starih graditelja sama reč obično je i priziv realnog. Stvari se radaju, dobijaju svoje osobine, one

postaju ono što su tek od imena nadalje. Samo tako, stvari se uvode u život, radaju se, i nadalje su *realno* ono što im ime kazuje. Invokacija, to je evokacija.¹⁴ Zbog toga ove nazive nećemo uzeti olako. Možda bi se kroz njih moglo nazreti neko objašnjenje. Zigura u Larsi zove se E-DUR-AN-KI, što znači »Hram nebo i zemlju vezujući«. Ona u Borsipi E-DUR-IMIN-AN-KI, što znači »Hram sa sedam vóđica od neba do zemlje«, u Uruku E-GI-PAR-VII, što bi moglo da znači »Hram na sedam časti podeljen«, u Asuru, E-NUR-SAG-GAL-KUR-RA, što znači »Veliki hram na planini celog sveta«, u Nipuru, ukratko, »Kuća cele planine«, najzad, vavilonska zigura, E-TEMEN-AN-KI, ili »kuća gde se nebo i zemlja podziđuju«.¹⁵

Treba li zaključiti iz ovih naziva da je zigura građevina koja na neki način graditelje podseća na planinu? Je li to graditeljski korelat planine? Da li je to neka sazidana planina, tako visoka da joj se daje mogućnost, u naivnim predstavama graditelja, nebo da dodirne, ili čak i da ga podupre? Nazivi su, reklo bi se, u tom pogledu prilično jasni. Svaki od njih se ili poziva na pojam planine, ili sadrži neku nejasnu predstavu o dodirivanju planine i neba, neba i zemlje. Rekli smo, više puta do sada, nije baš jednostavno uživeti se u maštu ondašnjih ljudi, a oni su je imali dovoljno, možda i na pretek. Skloni su bili da u značajnim »kolektivnim predstavama« pronadu svoje ideje, shvatanja, pobude. Mnoge od ovih zigura, kod kojih se opsesivno pominje

103

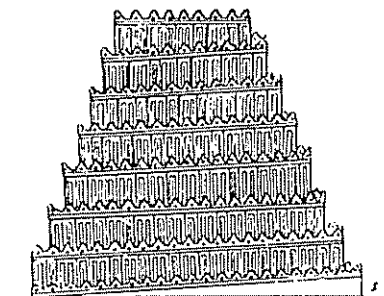

104

broj sedam, i nisu na sedam spratova. Ali invokacija je što i evokacija. U mašti, one su samo ono što im naziv kazuje. Pa prema tome, isto tako, i ove predstave o do-dirivanju planine i neba mogle su, za stanovnike mesopotamskih gradova, da budu i sušto činjenično stanje.

Kontno nas, sve više, privodi ubeđenju da je doista nekakva planina u pitanju, sazidana, pretvorena u graditeljski simbol. »Kapela na vrhu govori da je bilo nekog kulta. To je možda ključ i za razumevanje glavne namene zigure. Ona predstavlja vrh planine, na kome, od vajakadašnjih vremena, prema verovanjima, obitavaju bogovi, negde gore između zemlje i neba. U Maloj Aziji, kod Hitita, čije je poreklo kao i sumersko, azijaničko, vrhovi brda su uvek i prebivališta bogova.«¹⁶ Ili, dalje, »... naći će se ovde neka uspomena Sumera, a za njih, i na osnovu drugih indicija može da se veruje da su došli iz zemlje, ako ne i brdovite, ono bar bregovite. Narodi koji naseljavaju ovakve zemlje rado

122

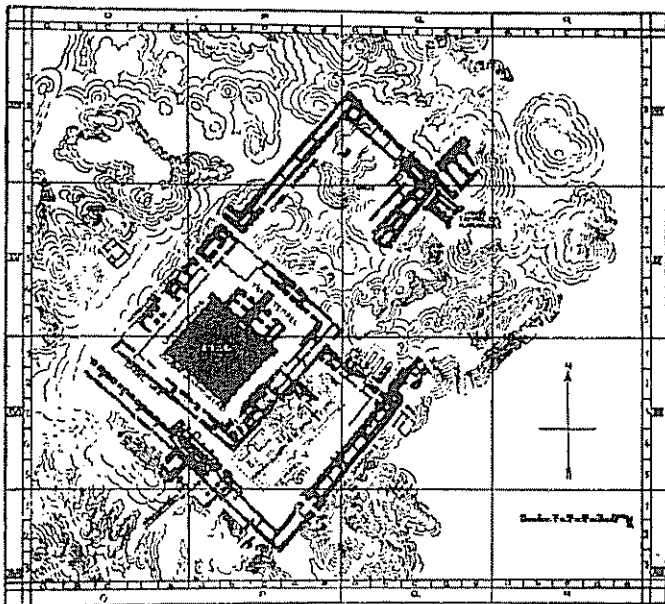
105

postavljaju svoje bogove na visoke vrhove. Zigura je bila nastavak takvog verovanja, način da se ponove nekadašnji kulturni uslovi. Zabeležićemo pri tom da ova hipoteza ne protivreći onoj drugoj, koja nam kaže da je sumerska kultura primorskog ili prekomorskog porekla.«¹⁷

Ako ova tumačenja prihvatimo, a prihvaćemo ih jer druge nije, izašlo bi nadalje, ukratko rečeno, da je čovek gradio veštačke planine u svojim gradovima, pa im je, prirodno, potražio i odgovarajuće arhitektonske forme.¹⁸ U barovitim, plavnim područjima Dvorečja, na lagunama, tamo gde se onako dramatično borio sa vodom, veštačka planina, i to još božja, bila je šansa više da se oseti sigurnijim, čak ako se hoće, bila je to nekakva šansa i da se fizički održi. Izgledalo čudno ili ne, najbliža je istini ipak biblijska priča. Jer, njen skriveni smisao je u ovome: Šinearci su se dosetili jadu. Ako Bog još jednom na njih pošalje onaj strašni potop, nadmudriće Boga. Zato i grade veštačku planinu! Ali, otuda, nastade i onaj poznati, a u Bibliji opisani bes Božiji.

Sve što se do danas izvelo o mitologiji zigure, ceo ritual koji se naslućuje, čak i sve one simboličko-kosmološke spekulacije sa »nivoima sveta«, sve bi to, u krajnjoj liniji, i za sada, do daljih nekih novih, pouzdanijih činjenica moglo i da se prihvati. Doista, bar za neke »filozofe« onoga doba, zigura je možda spajala »nivo«, pa su, sledstveno, i njene funkcije, možda, bile

123

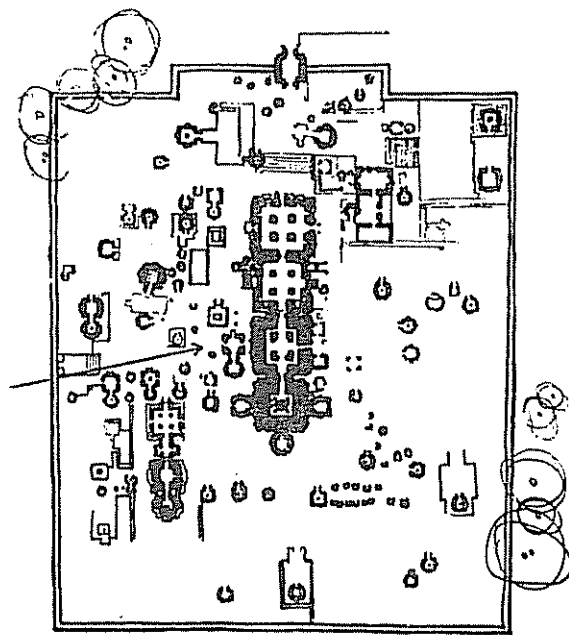

106

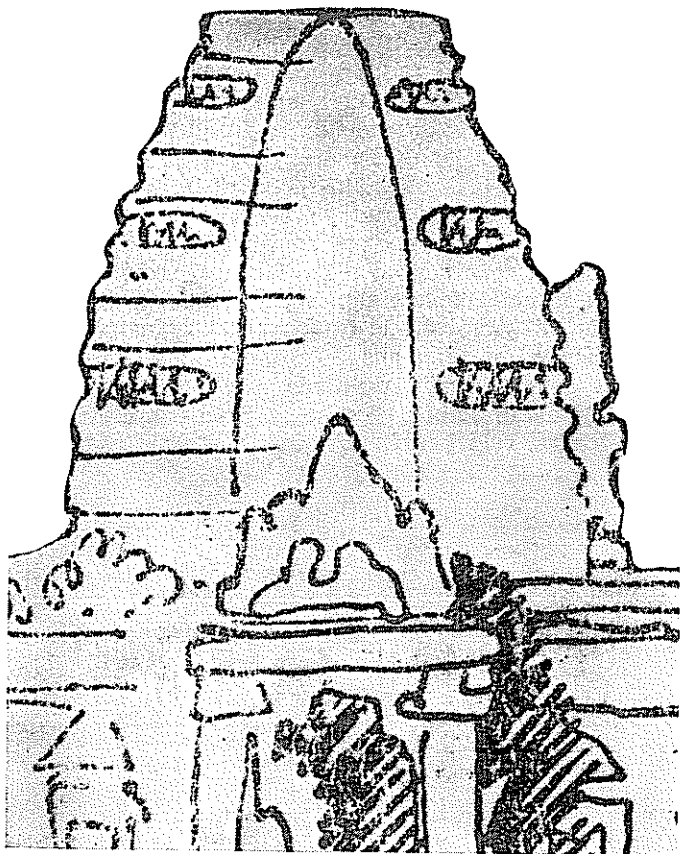
ezoterično-spekulativne. Neka bude i tako. Ali, što rekao Herodot, mi nikada nismo čuli za reku koja se zove Okean. Zigura je za nas, pre svega, i to ne mala, građevinska činjenica. Ne mala telesnost u gradu. Zato nas, pre svega, i interesuje magijsko-tehnička strana ove zamisli. Iscrtavanje na zemlji, sameravanje mera trskom, pa onda, i ono mučno zidanje zigure, sve je to jedan od urbanističkih postulata grada u Dvorečju. Ako je krug nekada branio čoveka od vatre ili epidemije, ili od demona, zašto ga u granicama magijsko-tehničkih matrica ove vrste ne bi veštačka planina branila od vode.¹⁹ Ovako zamišljena i moćno sazidana, valjalo je da zigura impresionira i same vode. Uzgred rečeno, nije bila mala mudrost namamiti na nju i neko značajnije božanstvo ondašnjeg panteona, skoro bi se reklo, zapatiti ga negde gore na vrhu. Divni, naivni naši preci.

124

Izgraditi planinu, i to u svesti naših graditelja, neku od početnih, prvobitnih, dalekih, neku koja se možda i u samom trenutku radanja vasseljene pokazala jačom od svakog mogućeg haosa i nepostojanja, pa je tako pokazala da zna i da ume da nadmudri i same vode, to je značilo gradu dati trajnijeg smisla. Time mu se obezbeđuju neprikosnovenost kosmičke tvorevine. Sazida li se planina u gradu, grad je kosmološka data. Tim pre, što je, prema već ranije izloženim mitologemama, svaki važniji grad u Dvorečju, i prvi grad sveta, stvarao se onda kada i sam svet. Razruši li se planina u gradu, oboreno mu je osnovno dostojanstvo, brisan je sa lica zemlje, bez snage je da se održi. Ako se prisetimo da duh naših praotaca nije baš slobodan od malih ljudskih slabosti, pa se sa prvim gradovima rađaju i prva, vrlo krvava zatiranja, jasno je tada da je

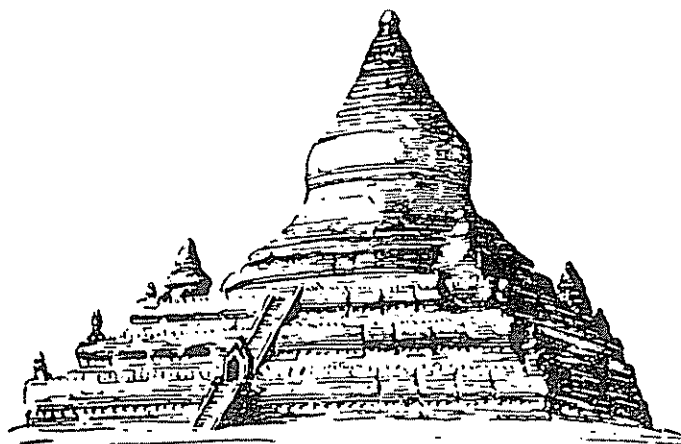
107

108

ovo mitološko-kosmičko dostojanstvo za svaki od ovih gradova nešto izuzetno važno.

No, vratimo se na »planinu«. Kontno je, kao i obično, ubedljiv. Sumerci su došli preko mora, doneli su svoje uspomene na planine i bregove, tamo gde su doživeli svoje detinjstvo, bezbedni od vode, lovci ili, u najboljem slučaju, samo pastiri. Možda su i živeli u nekoj vrsti »primoordijalnog« raja, vode ih nisu kvasile niti su ih topile, a možda, iz nekih nama nejasnih razloga,

109

nisu ni »smele« da im se približe. Ono što oni nose u uspomeni o planinama, to su još uvek samo daleke, animističke, ili naturalističke matrice. Ovde, u ovim vodama, pošto su preduzeli na sebe mučni, ropski posao građenja sveta, pa su tako reći odjednom postali izuzetni, daroviti hidrotehničari i arhitektae, odlučuju se dosta lako da sazidaju svoje planine. Istina, neće ih baš sazidati bez po muke. Nonšalantna igra brkanja uzroka i posledice pretvara se u njihovoj fantaziji, u njihovim »kolektivnim predstavama«, u jedan od prvih jasno izraženih magijsko-urbanističkih simbola.²⁰

Dopune i objašnjenja

¹ M. A. Beek, *Bildatlass der assyrisch-babylonischen Kultur*, 1961, karta XXI, *Die Verbreitung der Ziqqarats*, str. 151. Trideset i tri lokaliteta, sa detaljnim objašnjenjima o današnjem stanju u kome se ostaci ovih građevina nalaze. Poimence: Ur, Tel Obeid, Larsa, Uruk sa dve zigure, Tel Hamam, Nina, Urukug, Čoga Zambil, Lagaš,

Adab, Nipur, Borsipa, Vavilon, Kiš, sa tri zigure, Tel Ukver, Sipar, Dur Kurigalzu, Tutub, Asur, Anz Adad, sa dve zigure, Kur Tukulti Ninurta, Kalaš, Dur Sarukin, Mari, Tel Irme, Tel Brak. Interesantna je i geografska raspodela ovih spomenika, a to se izgleda poklapa sa onim o čemu se u ovoj glavi govori — svi se nalaze u porečnim, nekada plavnim površinama. Atlas pruža i odličan fotografski materijal, str. 141—145.

² Planovi sabrani kod Eglija, *Geschichte des Städtebaues, Die alte Welt*, str. 54—71. U posebnu tipologiju zigure smatramo da ne treba zalaziti, ovde.

³ M. — J. Steve, *Sur les chemins de la Bible*, 1961, str. 34.

⁴ *Postanje*, XI, str. 2, 3.

⁵ André Parrot, *La tour de Babel, Cahiers d'archéologie biblique*. 1953, str. 15 i dalje.

⁶ Voltaire, *Dictionnaire philosophique*, pod Babel. »Sveti Jeronim, onaj što je video satire i faune, video je i Vavilonsku kulu, onoliko koliko sam je i ja video; ipak uverava nas da je bila visoka dvadeset hiljada stopa. To još i nije ništa. Stara knjiga, *Jakulta*, što su je napisali učeni Jevreji, dokazuje da je u visini išla i celih osamdeset i jednu hiljadu stopa, a svi znaju da je jevrejska stopa bila velika otprilike kao i grčka. Ova veličina izgleda još verovatnija od one Jeronimove. Kula još postoji, istina nije više tako visoka. Mnogi vrlo verodostojni putnici videli su je; ja koji je nisam uopšte video, kojim o njoj da govorim koliko i o svom dedi Adamu, sa kojim uostalom nisam nikada imao čast da razgovaram...«

⁷ Parrot, op. cit., str. 9.

⁸ *Ibid.*, str. 11—12.

⁹ Dr. Contenau, *La tour de Babel*, 1952, str. 242.

¹⁰ *Ibid.*, str. 254—255.

¹¹ *Herodotova istorija*, I, 181.

¹² Paul Garelli, *L'assyrologie*, 1964, str. 19.

¹³ Još jedna Parrova knjiga, *Ziggourats et la Tour de Babel*, 1949.

¹⁴ Dr. Contenau, *Le deluge...*, glava *La doctrine du nom*, str. 41—43. O istom, upor. Lévy-Bruhl, dve već pominjane knjige.

¹⁵ *Ibid.*, str. 232, 247; Parrot, *La tour de Babel...*, str. 35.

¹⁶ Dr. Contenau, *La tour...*, str. 246.

¹⁷ *Ibid.*, str. 248.

¹⁸ Istoga mišljenja je i Jean Nougayrol, *Symbolisme cosmique...*, *Assyro-avilonie*, str. 13. »Obožavanje prirodnih vrhova, svojstveno mnogim narodima, praktično je nemoguće za stanovnike ravnica u Donjoj Mesopotamiji.

Ako pretpostavimo da su se ovde nekada iskrcali došljaci iz brdovitih krajeva, razumećemo zašto su pokušali da ponovo sebi stvore okvire za svoje kultove, onakve na kakve su navikli.« Kao i Kontno, i ovaj je autor predstavnik kritičke, *arheološke* škole, onda kada diskutuje o simbolizmu zigure. Svida nam se i dalji njegov pasus: »Sve ostalo, sav onaj simbolizam više manje precizno izveden što se pripisuje ovim konstrukcijama, i sva ostala *metafizička* naznačenja koja im se daju, pa i ceremonije koje se rekonstruišu, sve je to do krajnosti sumnjivo. Ne treba zaboraviti da je komentarisana vavilonska literatura, ona kojom raspoložemo, vrsnica vavilonske dekadencije. Jedino što znamo to da se zigura javlja od ranih sumerskih dana, ali da li su sumerski bogovi oduvek za Sumerce stanovali na nebu, među zvezdama?« To nije ni malo izvesno, jer su možda stanovali i u močvari. Argument protiv simboleško-metafizičkih teorija, ova-ko izrečen, vrlo je jak (str. 14).

¹⁹ Što se porekla tiče, Vuli je istomišljenik sa Kontnoom, ili obratno (Woolley, op. cit., str. 98 i dalje). Ni on ne izgleda preterano oduševljen simboleško-metafizičkim teorijama. Vuli ide i dalje, začetak mišljenja o ziguri i vodi, nalazimo kod njega. Doduše, on misli da su Sumerci pre svega hram obezbeđivali od vode, drugim rečima, ako njih same tope vode, bar da sačuvaju svoja božanstva (str. 99 i dalje).

²⁰ Pretpostavka Vullijeva da je zigura mogla biti i pod vegetacijom, čak sađena i šumom, vrlo je značajna. Za nju, on, bar u Uru, nalazi izvesnih potvrda (*Ibid.*, str. 103—104). Evokacija planine je još jasnija. Možda odavde i počinje tradicija o »Semiramidnim vrtovima«, koji su lepotom zavidljavali stare putopisce, ali su arheološke potvrde još uvek tanušne. Upor. Sophie de Serdakowska, *Jardins suspendus de Semiramis*, 1965. Uostalom, ne baš preterano kritička knjiga.

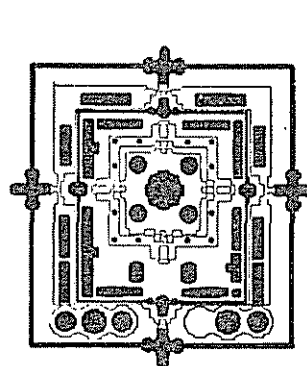
GLAVA ŠESTA

DRUGI ŽIVOT I DALJA PRIKLJUČENIJA MITOLOGEME O VELIKOJ PLANINI

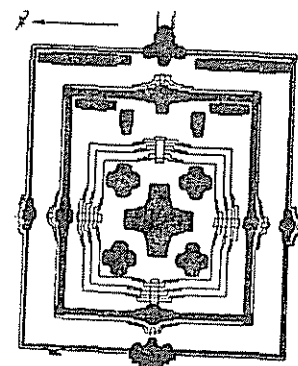
Kontno je bio ubedljiv. Ono što nam je rekao o sazidanim planinama čini nam se jasno. Sumerci su došli preko vode, doneli su sa sobom i uspomene na svoje zlatno detinjstvo, na pejzaž »izgubljenog raja«. Bile su to planine i bregovi još nestvorenog sveta, do kojeg vode ili nisu dopirale, ili nisu »smele« da mu se približe. Došav u baruštine, združiv se sa velikim arhitektama, kao što su bili Bel, Marduk, Mardur, olako su se, izgleda, poigrali slikama i njihovim »funktionalnim« dejstvima. Bez mnogo oklevanja, ali ne i bez po muke, počeli su sebi da grade svoje planine po gradovima.

Time bi bilo i sve rečeno da »sazidanih« planina nema i drugde, u drugim delovima sveta. U Indiji ima *stupa*, a to su monumentalne sakralne građevine, koje i po ideji, i prema opštem utisku, a katkad i morfološki, podsećaju na sumerske zigure. U srcu srca starog Kia, današnjeg Pekinga, u takozvanom zabranjenom gradu, kao najskriveniji deo carskog vrta nahodi se sedmoglava »Ugljena planina«. Baštenski, pejzažni supstitut zigure. Na mnogo mesta u jugoistočnoj Aziji nalaze se hramovi-planine. To su veliki sklopovi, ponekad pravi mali sakralni gradovi. I kod ovih građevina je inspiracija očigledna, one i doslovno podsećaju na planine. Dakle, sazidane planine nisu samo posebnost sumerskog sveta, a zagonetka se očigledno i dalje širi.

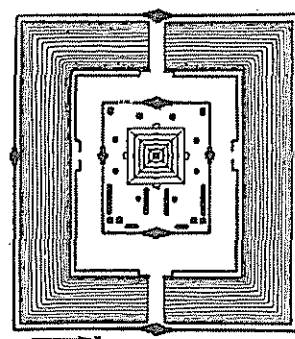
I ove građevine u Aziji, u dalekim istočnim krajevima, kao i zigura, vode svoje poreklo od nekih dale-

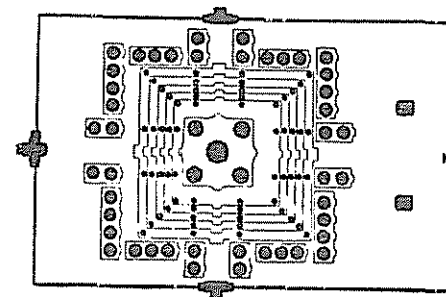
110

111

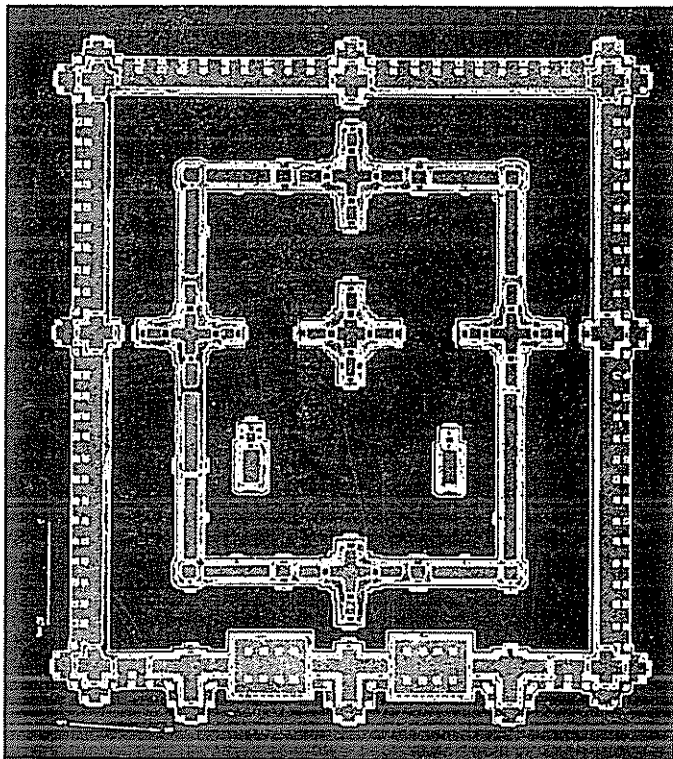
112

113

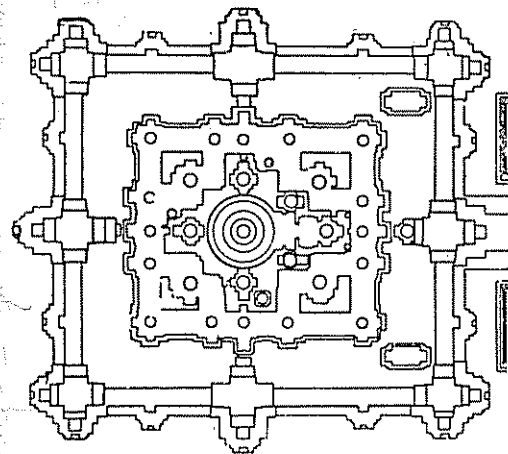
kih mitoloških slika. Zatim, slično kao i u Sumeru, samo docnije, i ovde ove slike ulazi u graditeljstvo.

Ako i za koju od mitologema ispričanih u ovoj knjizi sa sigurnošću možemo da kažemo da je najstarija, biće to tada za mitologemu o velikoj »kosmičkoj« planini. Nećemo biti tako isključivi ni tako neoprezni kao Elijad, pa joj zato poreklo nećemo tražiti u pradavnim, »prelitičkim« vremenima. Pre svega zato što ne znamo baš tačno šta bi mogla biti ta »prelitička« vremena. Ako to znači »majmunska« vremena, onda je besmislica očigledna. Ali ipak ova slika je vrlo stara, i za-

114

Handwritten notes in Cyrillic script, partially legible, including the word "planina" (mountain) and "pregraditeljska" (pre-graditeljska).

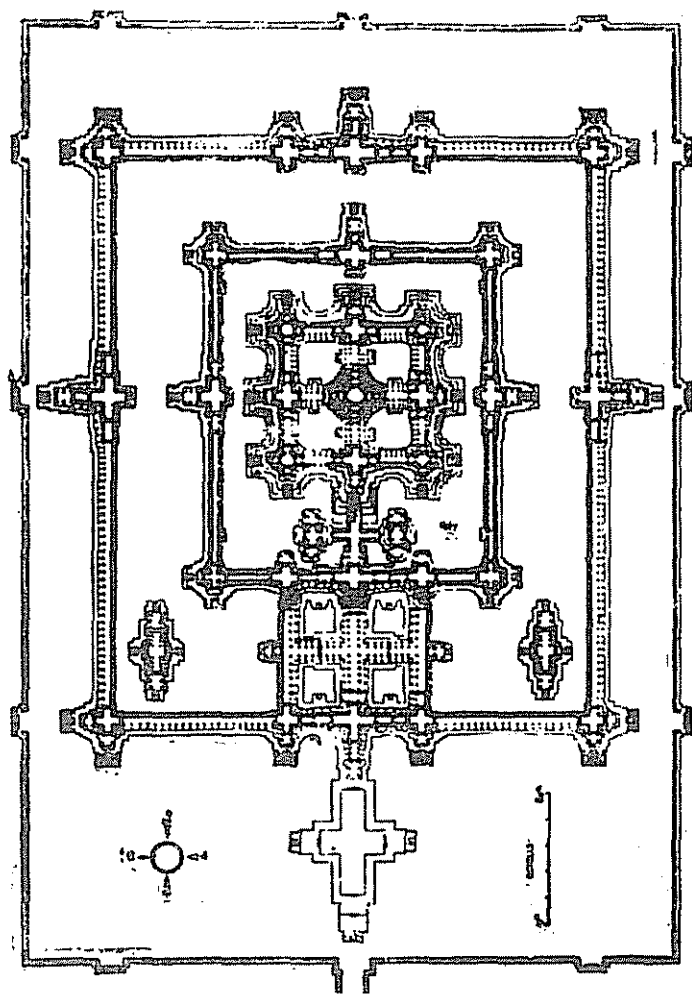
115

sigurno je *pregraditeljska*. Legende, priče, verovanja, mitologeme koje za svoj predmet uzimaju planine, potiču, sigurno iz animističkog ili naturističkog konteksta čovekovih shvatanja. Daleki naš predak pripisuje planinama moćna i uzvišena svojstva, pribojava ih se i nerado u njih zalazi, i na mnoge načine ukršta njihovo postojanje sa sopstvenim ubogim bivstvovanjem. O tome će nas obavestiti mnoge istorije religija, a mi odabiramo nekoliko koje nam se čine najobjektivnijim.¹

Ako krenemo, na primer, od kineske mitologije, videćemo da se već od najstarijih mitoloških predstava čovek divi planinama, prinosi im žrtve, čak i ljudske. Za poneke planine, naročito ako ove imaju čarobna svojstva, vode se i pravi ratovi — u dalekim, mitskim okvirima, naravno. Ratuje se katkad i sa samim planinama, pošto su ove ne jednom čoveku neprijateljske. U animističkom kontekstu one se rađaju kao živa bića, premeštaju se sa mesta na mesto, ili jednostavno nestaju sa lica zemlje.² U početku, rekli smo, to su zasigurno pregraditeljske mitološke slike. Ali zatim primećujemo kako registar pojmova raste, a sve ono što ima da nam se ispriča o planinama, proširuje se i komplikuje se. Na primer, opet u Kini, kada u docnijim

Handwritten mark resembling a stylized star or asterisk.

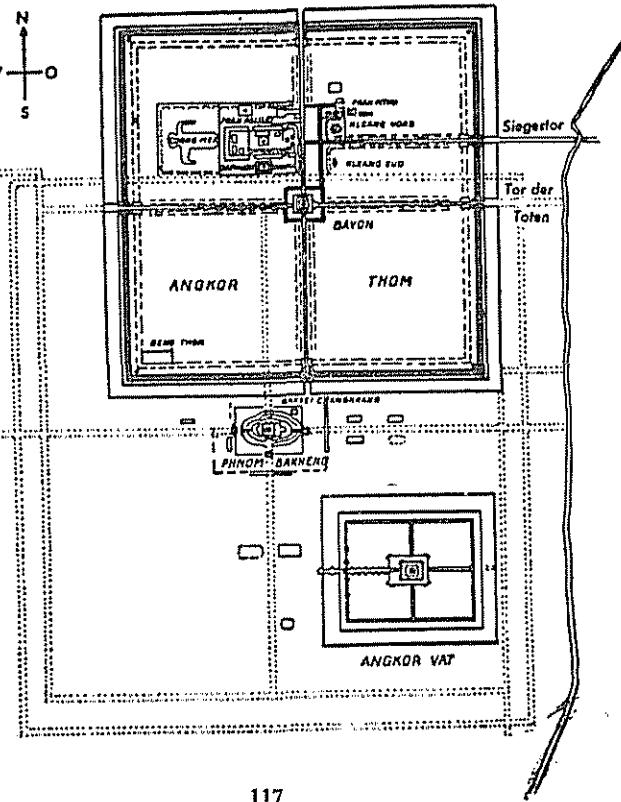
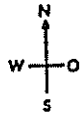
133

metamorfozama planine počinju da se određuju kao žad-planina, ili Zlatna planina, ili *Gvozdena* planina, tada je čak i izvesno tehničko situiranje ovakvih slika jasnije i određenije. Najzad, kad planine počnu da se otvaraju, da iz sebe istaču metale i drago kamenje, ili ako se jedna od ovih mitoloških planina odredi kao *devetospratna*,³ pa iz nje poteče voda kao iz seoske česme, ili pokulja vatra kao iz topioničarske peći, tada smo sigurni da je mitologema o planini u ovome obliku sažeta, izrečena već u prototehničkim vremenima. Na primer, ako o arhitekturi tog davnog vremena i ne znamo ništa, vidimo ipak da se, ma samo i u fantaziji, grade devetospratne planine, a iza takve mitologeme već zasigurno stoji čovek-graditelj.

Sličnu evoluciju, kad je o planinama reč, pratićemo i u Indiji, počev još od najstarijih vedskih tekstova. Kosmogonični mitovi na razne načine imaginiraju planine u trenutku u kome postaje i svet. Zatim, slika planine obavezno ulazi u »kosmološke pejzaže« u zamišljenu strukturu sveta. Ako smo na primer radoznali pa poželimo da čujemo zašto planine ne lete, tada nam jedan od takvih tekstova pruža i svoje objašnjenje. Kaže nam se da su one nekada doista letele, i sletale su na još neustaljenu zemlju. Potresi su bili suviše jaki, i bog *Sudra* je, da bi koliko-toliko ustalio sviri, planinama odsekao krila, a od krila postadoše oblaci, planine se učvrstiše, i pričvrstiše se za zemlju, pa tako postade i svet. Što se oblaka tiče, oni se i danas još uvek rado zadržavaju oko planinskih vrhova.⁴

Isti proces *tehniciranja* ovih osnovnih kosmoloških slika prati se i dalje. Ako za maločasnju priču sasvim sigurno možemo da kažemo da je potekla iz pregraditeljskih, a još sigurnije i preurbanih vremena, tada za klasične indijske kosmološke slike to više nije izvesno. Na primer klasična kosmogonija zamišlja početno Bramino jaje, iz njega nastaje serija sukcesivnih rađanja sveta, što nam nije doduše sasvim jasno, ali je bolje da ne pokušavamo da objasnimo ono što ni sami ne razumemo sasvim. Uproščeno rečeno, dato nam je da živimo u nizu učestanih svetova, i da se zajedno sa njima, kroz mirijade godina, obavljamo. Ali evo, već i ovo, početno Bramino jaje — nehotični humor je

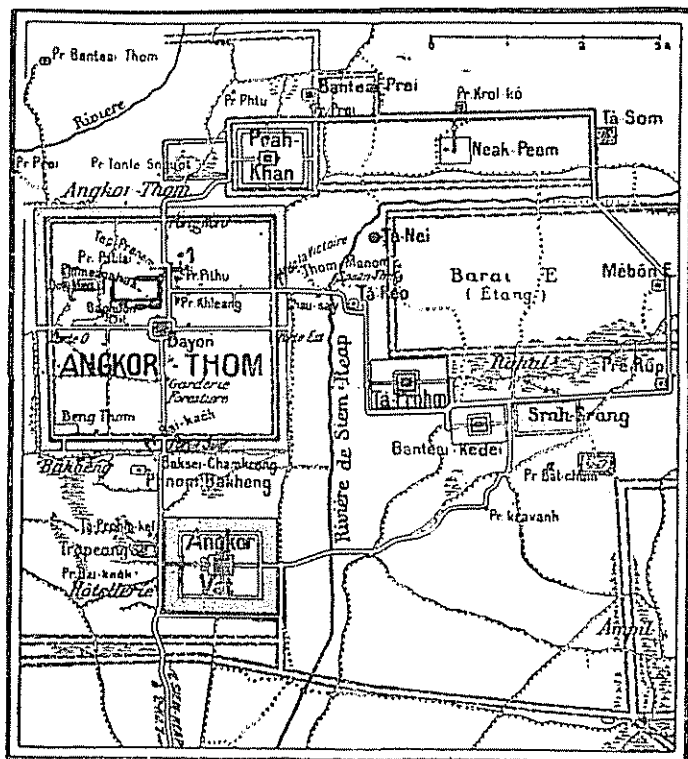
117

neizbežan — dovedeno je do neke graditeljske, čak »urbanističke« konkretnosti. Sadrži se u njemu sedam nebeskih sfera, i sedam podzemnih. A zemlja na kojoj živimo na razgrađu je ove monstrgrađevine. Zemlja sama, podeljena je u sedam koncentričnih krugova-ostva, složila se u neku vrstu prstenastih atola. Između sedam atola talasa se sedam koncentričnih okeana, vrlo slično onome što je Platon kazivao za Atlantidu. Još uvek, koliko da ne bude zaboravljeno i davno poreklo slike, u centru centra ovog kružnog sveta nalazi se planina Meru, koja, budući tačno podno Polarne

zvezde, i nije ništa drugo do potpornik i osovina velikog nebeskog točka.⁵

Istina, u daljim menama indijske kosmološke slike gube čvrstinu, gube onu strogu graditeljsku organizaciju koju su jednom izgradile. Mitološke figuracije sveta postaju ezoterične, zatvaraju se u zamršene, katkad i sasvim nejasne simbole. Zamračenje slike postaje polako i njeno rasipanje.⁶ Isprva, rekosmo, mitska topografija je čvrsto organizovana u prostoru. Okupljena je oko planine Meru, strogo orijentisana prema stranama sveta, čak vektorski je vezana za utvrđenu zvezdu. Ali, evo, stvari se komplikuju. Planina Meru i kosmičko drvo-koral mandar počinju da se stapaju u novu zajedničku sliku, i to je, sudeći bar prema ekspozitatu jedne tibetanske »mandale« u muzeju Gime u Parizu — neka vrsta čudnog bastarda drveta i planine. Ovo neobično drvo naseljeno je malim kućicama, doslovno i opipljivo, što bi valjda trebalo da kaže da na sebi simbolično nosi ceo svet, celo čovečanstvo. Zatim, bar prema onome što smo pročitali i u knjizi gospođice Obuaje, slika gubi i poslednje tragove prvobitne opipljivosti. Pretvara se u figuraciju kosmičkog trona, a ovaj je sada podržan od četiri mitske životinje, ili ga pridržavaju četiri planete što »kruže« oko centralne planine, ali ezoterično ni ona nije više planina već — tron.

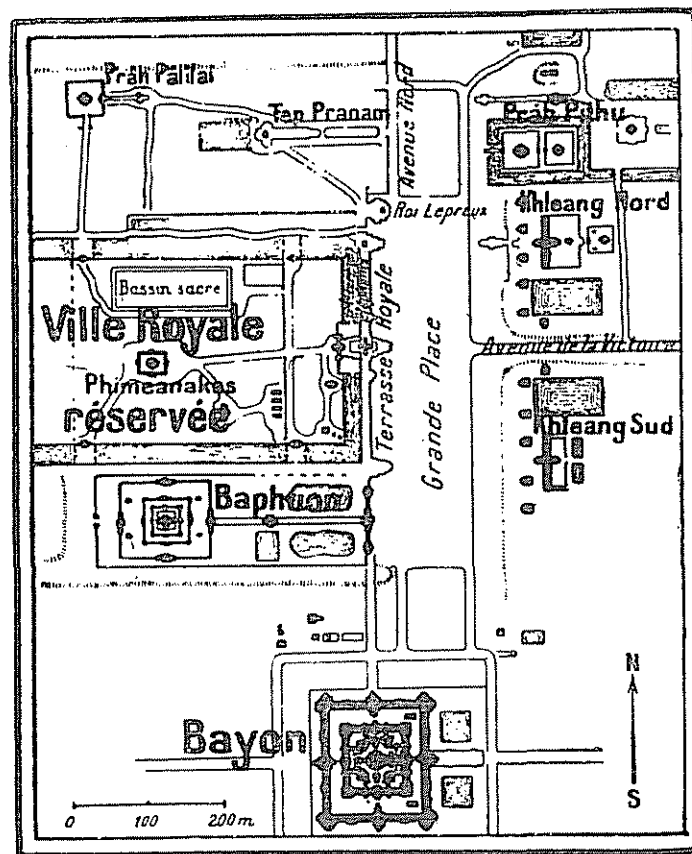
→ Ali i bez obzira na ovaj proces ezoterizacije, planina je, kao i u Sumeru, i u dalekim istočnim arhitekturama vrlo često imala svoje opipljive korelate. Ezoterična ideja planine, a katkad čak i sasvim vidljive aluzije osećaje se kod mnogih indijskih hramova. A naročito kod hramova u džunglama jugoistočne Azije, koji danas u stručnoj literaturi imaju i oznaku *hramovi-planine*.⁷ To su oni izvanredno lepi i uzbudljivi sakralni sklopovi, ponekad čitavi mali gradovi, recimo oni khmerski u Angkoru, ili u Sijamu, Kambodži. Čak ako ništa i ne znamo o zlatnoj planini Meru, niti dajemo sebi računa da se građevine hramova-planina vezuju za kardinalne strane sveta, ili da se upravljaju prema Polarnoj zvezdi, čak ako se i ne prisetimo da su planovi ovih građevina ucrtani u znak kvadrata sa pet simboličnih planina, čak i tada, i to sasvim jednostavno,

118

masivi ovih građevina podsećaju nas na planinske ven-
 ce. Bogata dekoracija kojom je ova arhitektura obrasla
 čak i za profano, za »neezoterično« oko, dobija karak-
 ter vegetacije. Voda oko hramova podsetiće nas na
 mora, mitska ili stvarna, ona koja ionako ovaj svet
 okružuju. Mnogobrojne, ali kanonima određene i bro-
 jem i pozicijama fiksirane kule vezane su za stroge
 numeričke date astronomskog kalendara. Nebo, voda,
 vatra, vetrovi, vremenski ciklusi — sve to na ovim
 građevinama ima svoje simbolične pozicije. Ako u gra-
 diteljskoj shemi treba da razaznamo planimetrijski cr-

tež »sveta«, reklo bi se, u bujnoj dekoraciji prepliće
 se, gamiže sve ono što ga vidljivo i nevidljivo naseljava.
 Najzad, da je graditeljska inspiracija baš takva kao
 što nam se kazuje, i da u pitanju nisu proizvoljna tu-
 mačenja, u to nas ubeđuju inskripcije koje su ekspli-
 citne i ne ostavljaju nas ni u najmanjoj nedoumici.
 Da li su i ovde, kao i u Sumeru, planine odigravale
 svoje magijsko-tehničke uloge, i da li su ovako sazidane

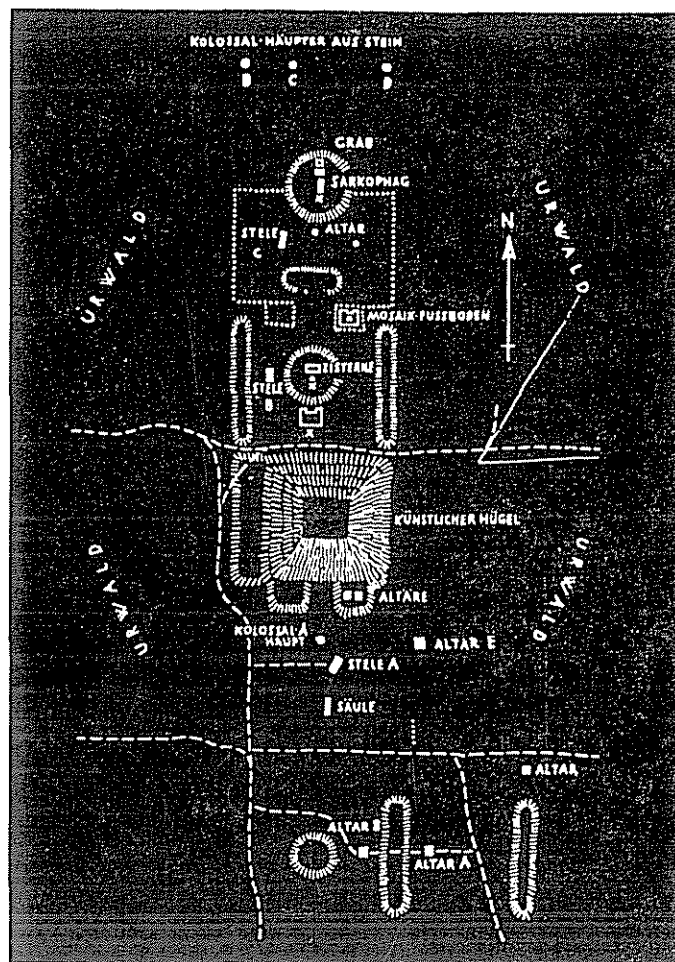
119

branile od vode? Istina, neke od ovih civilizacija bile su i same »akvatičke«, kao na primer khmerska. Velike vode i ovde su deo opštih, »kosmičkih« ritmova. Pa je i ovde čovek morao sa njima da se usaglašava. Ali vremena su druga, skorašnija, izjednačuju se sa našim srednjim vekom. Početne etape tehničke istorije čovekove već su davno prevaziđene, pa je teško poverovati da su u ova vremena stare »matrice« mogle imati još kakvog neposrednog magijskog dejstva. Zato je najbolje stvari ne dovoditi do konačnog, čak i apsurdnog, pa neka pitanje ostane i bez odgovora.

U vreme srednjovekovnog khmerskog kraljevstva, ili u vreme kad su se gradile javanske stupe, svet je uveliko bio već stvoren, a vode u njemu pobeđene i umirene. Između građevina u Sumeru, u Dvorečju, i khmerskih hramova-planina proteklo je najmanje dve hiljade godina. U međuvremenu, bar na mediteranskom prostoru, čovek je sasvim zaboravio davne, animističke, ili naturističke predstave o svetu, prevazišao je i zaboravio i svoje početne, kosmološke religije, prerašao je granice »arhaičnog« mentaliteta. Zašlo se uveliko već u svet racionalističkih spekulacija. U ovaj razmak ulaze i Grci, i helenizam, i Rim. U vreme kad je Khmer gradio kraljevski grad Angkor, jedan od najvećih i najlepših, kako kažu, koje je čovek uopšte sagradio, ubrajajući u ova sameravanja i Pariz i Lenjingrad i Veneciju, u ta vremena većina mesopotamskih zigura bile su već u šutu i prašini, kao i danas što su. Stajale su tamo zaboravljene i bez svrhe, a začudeni

120

121

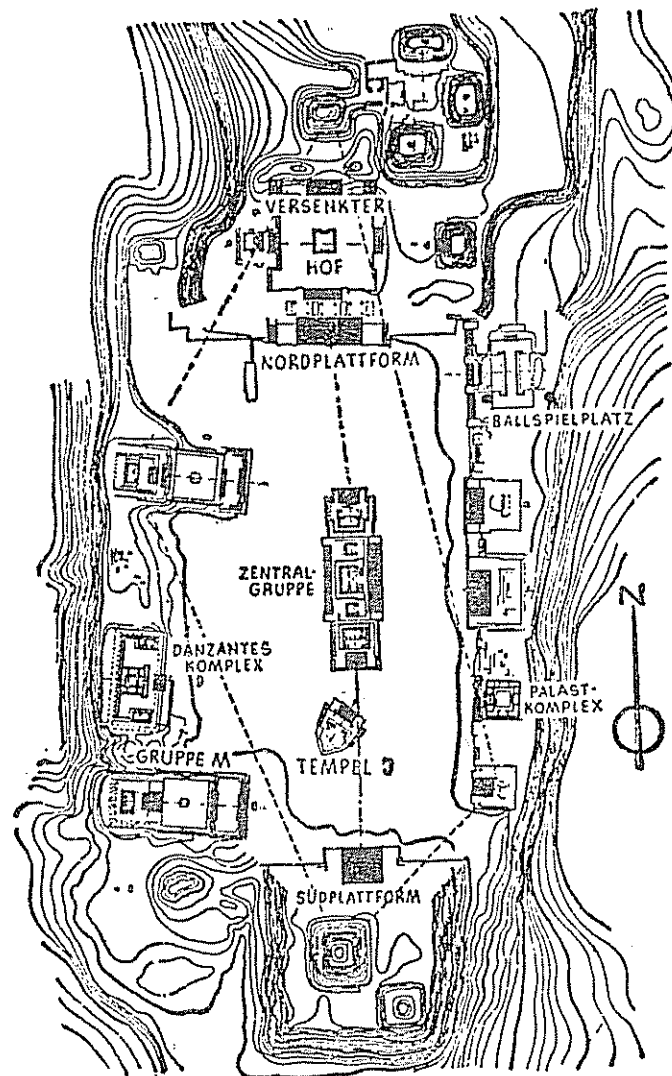
putnici, kao što rekosmo, verovali su da su to samo platforme, na koje noću bagdadske kalife izlaze da bi pobege od komaraca.

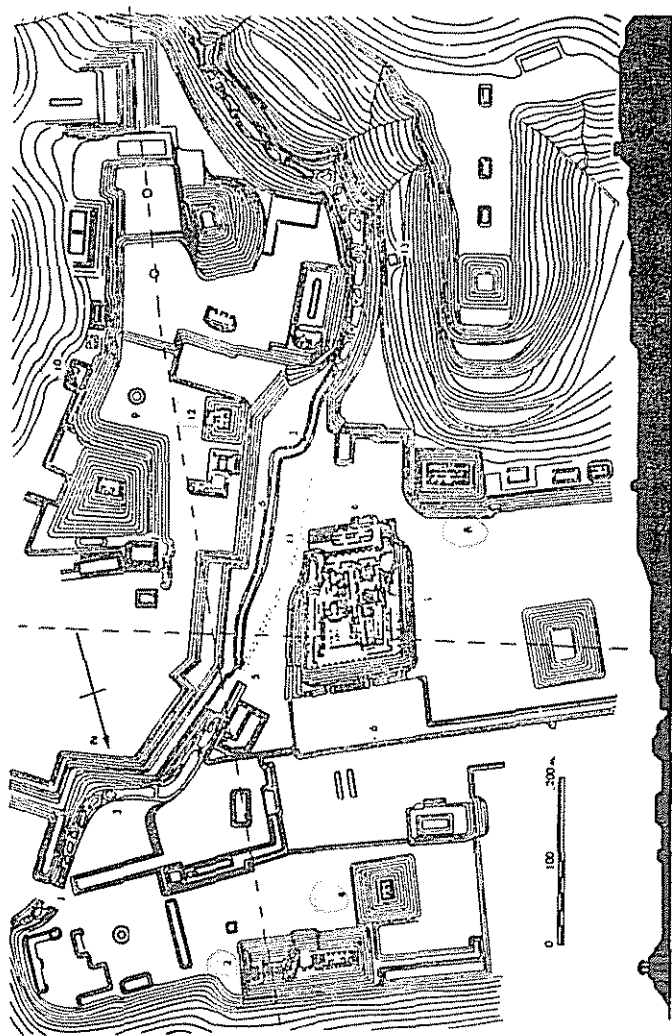
Mogu li postojati i neke direktne veze između mesopotamskih zigura i hramova-planina? Sme li se uop-

141

šte govoriti o uticajima. Pol Levi, od koga smo maločas preuzeli opise hramova-planina, i koji ih podrobno tumači, vidi teško oporecive uticaje sa bliskog istoka. Elijad, kao što rekosmo, sklon je da poreklo mitologeme o kosmičkoj planini potraži u davnajšnjim davninama, možda čak u prelitičkim vremenima. Njen epicentar nasiutiće se negde u dalekim uralско-altajskim prostorima.⁹ Istina, Elijad nije sasvim odlučan. Mogućni su uticaji i u sasvim drugom pravcu od srednjeg istoka, preko Irana, prema dubljim azijskim prostorima, dakle onako kao što to misli i Levi.¹⁰ †

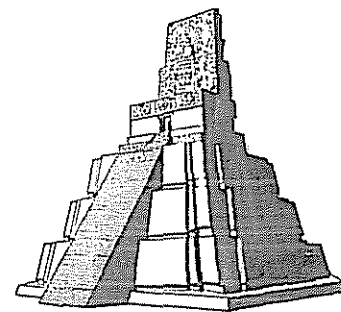
Od tolikih zagonetaka kojima smo zasuti, onda kad pokušamo da pratimo graditeljsku materijalizaciju ove mitologeme, ostaje još jedna, i to najveća. Ostavili smo je za kraj, pa je pošteno i o njoj da kažemo neku reč. I civilizacije Stare Amerike imaju svoje stepenaste piramide. One, sem ponegde nad jezerskim obalama, ili u lokalnim plavištima, ne stoje nad vodama kao one u Sumeru, ili kao angkorski hramovi u Khmeru. Naprotiv, nahode se na sušnim i suncem terorisanim površinama. Otkuda ove piramide u ovom delu sveta, i otkuda takva sličnost sa građevinama u Sumeru i građevinama jugoistočne Azije. Zagonetka je pobudila i još uvek pobuđuje mnoge fantastične »teorije« i premnoge hipoteze, počevši od obnovljenih priča o izgubljenjnoj Atlantidi, pa redom. Ima i izrazito teozofskih teorija, i još kojekakvih drugih, mađioničarsko-okultnih, sve do nekih, reklo bi se opet, teozofsko-framasonskih.¹¹ U dopunama koje idu uz ovu glavu pomenućemo se nekih autora, koliko, blago rečeno, da se vidi kome nismo poklonili ništa od svoga poverenja. Njihova uporišta su, ako se uopšte upustimo u razgovore, prilično mutna. Izgleda, ovi autori pronalaze da čovek od iskoni nosi u sebi neke metafizičke figuracije, ili njihove modele, pa iz ovih nevidljivih modela u nama rastu i graditeljski oblici arhitekture koju gradimo. Čitav je to mistično-teozofski sistem, u koji će se uvesti i egipatske piramide, i mnoge druge građevine; a naravno i docnije hrišćanske crkve. Razgovor o ovakvim shvatanjima prerastao bi granice koje smo sebi ovde obeležili. Otpočela bi diskusija o prirodi i o poreklu simbola. A za sada, takva diskusija neka izostane.¹²

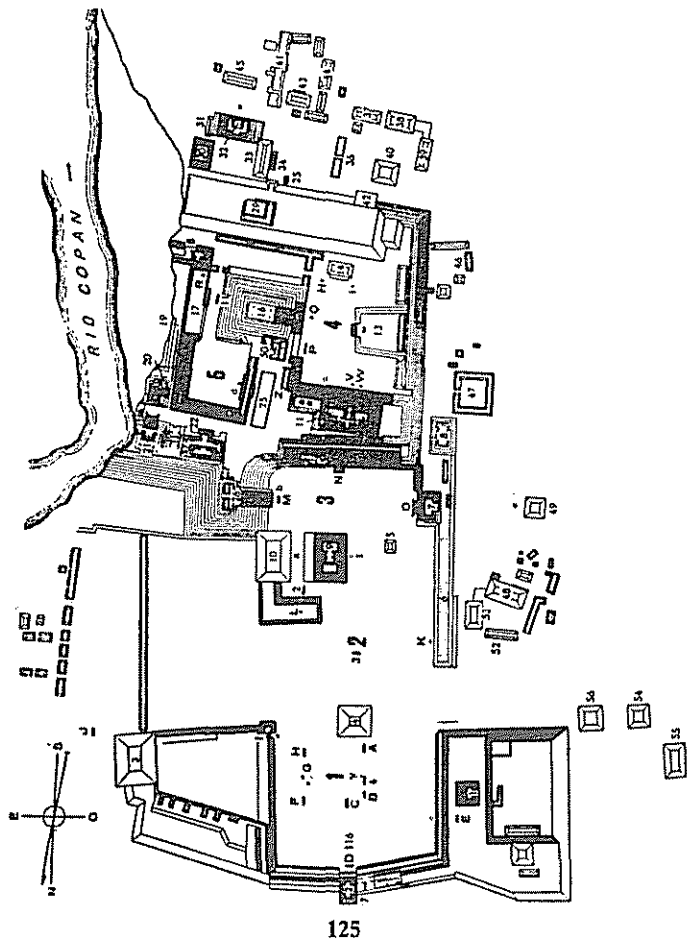

Stepenaste piramide Stare Amerike, koje su i pored mnogih morfoloških razlika među sobom vrlo slične, a sve zajedno pripadaju porodici graditeljskih oblika o kojima govorimo, zaveštane su suncu, mesecu, zvezdama. Pristalice simboliško-kosmoloških tumačenja i njih dele na »sfere« i izvode onakve iste spekulacije kao i za ziguru. Mi bismo nešto drugo rekli. Daleka magijska matrica, prihvaćena, preuzeta još iz animističkih slika, dobila je i ovde neka svoja praktična magijsko-tehnička svojstva, pa iako ne brani od vode već od sunca, smisao se u bitnom ne menja.

Ali, da ponovimo pitanje, ono koje toliko uzbuđuje teozofe i okultiste. Otkuda ta neobična sličnost? Do pre četrdesetak godina uzimalo se kao sasvim sigurno da je Amerika *humanizovana* isključivo preko Beringovog moreuza, i to negde između 20. i 10. milenijuma. Sigurno je da tadašnji doseljenici nisu mogli sobom doneti nikakvih većih graditeljskih znanja, a još manje bilo kakvu predstavu o ovako složenim građevinama kao što su stepenaste piramide. Moglo bi se pretpostaviti, slično onome što se dogodilo u Sumeru, da su sobom poneli i nešto od animističkih, pregraditeljskih verovanja o kosmičkoj planini. Pretpostavilo bi se zatim dalje da su ova verovanja i ovde pronašla svoje magijsko-tehničke matrice, i da se nekom, istina nejasnom evolucijom u čoveku postepeno gradila figuracija stepenaste piramide. No bojimo se da bi ovakvo tumačenje bilo malo nategnuto. Sličnosti između američkih vari-

jeteta stepenaste piramide i, na primer, javanske stupe Borobodur, suviše su velike, pa je teško poverovati u takvu, skoro apsolutnu identičnost graditeljske evolucije. Uostalom, danas su već uveliko nagoveštene nove teorije, koje kazuju da Amerika nije humanizovana isključivo sa severa, samo preko Beringovog moreuza. Govori se sve više o okeanijskim strujanjima naseljava-

nja, o filijacijama iz australskih, malezijskih, čak indo-javanskih prostora. Za sada su antropološki i lingvistički dokazi za ovu teoriju uglavnom već postavljeni. A ako se uskoro postave i arheološki dokazi, životni lanac priče o ziguri završava se — ne suviše fantastično, ni preterano romantično, ali čvrsto. A dotle, najbolje je tajnu ostaviti na miru, jer i tajne imaju prava na život, bar do činjenica koje im život ne praštaju.¹³

Dopune i objašnjenja

¹ G. Van der Leeuw, *La religion dans son essence et ses manifestations; Phénoménologie de la religion*, ed. fr. refondue et mise à jour par l'auteur, itd., prev. Marty, 1955, str. 43 i dalje. Jack Finegan, *The Archeology of World Religions; the Background of Primitivism*, itd., 1952, str. 169, 203, 229, i dalje.

² Marcel Granet, *Danses et legendes de la Chine ancienne*, izd. 1959, str. 145, 246, 453, 501.

³ *Mythologies des montagnes, des forêts et des îles, Mythologie de la Chine*, par M. Soymié, 1963, str. 138 i dalje.

⁴ P. Masson-Oursel, H. de Willman-Grabowska, Philippe Stern, *L'Inde antique et la civilisation indienne*, 1951, str. 228.

⁵ Lois Renou, *La civilisation de l'Inde ancienne d'après les textes sanscrits*. 1950. str. 46.

⁶ Jeannine Auboyer, *Le trône et son symbolisme dans l'Inde ancienne*, 1949, glava *Trône et yupa, centre de l'univers*, str. 74 i dalje.

⁷ Termin *hram* — planina usvojen i od strane istoričara arhitekture. Upor. *Encyclopédie de l'urbanisme, Azuelle*, 1955, 1956, pl. 2/730 i 12/727, 728, 729 i 2/612, 613, 614.

⁸ *Symbolisme cosmique...*, *Asie Sud-est*, Paul Lévy, str. 45.

⁹ Olivier Beigbeder, *La symbolique*, 1949, str. 42.

¹⁰ Mircea Eliade, *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, 1951, str. 24, 41 i dalje.

¹¹ Evo slavnog naslova — *The Signs and Symbols of Primordial Man; Being and Explanation of the Evolution of Religious Doctrines from the Eschatology of the Ancient Egyptians*, by Albert Churchward, M. D., M. R. C. P., M. R.

C. S., F. G. S., P. M., P. Z., 30°, Author of »Origins and Antiquity of Freemasonry etc.« Bez godine izdavanja. Ili drugi slavni naslov: Th. W. Danzel. *La magie et science secrète*, 1947.

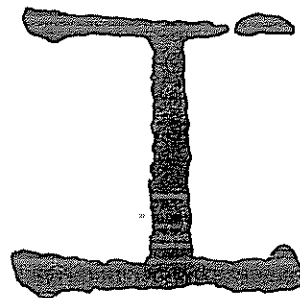
¹² Nije zgoreg saslušati šta o poreklu simbola kaže čovek koji je nepobitno sišao do najdubljih tajna materije i broja. »Onako kao što svaka armija, ili kakva druga zajednica svrstana i usmerena na velike zadatke, ima apsolutnu potrebu za simbolima, tako i religija okreće maštu čoveka svojim znacima, nateruje ga da ih uzima kao osveštane i dostojne najvećeg poštovanja. Samo, valja nam se setiti da je svaki pa i najosveštaniji simbol pre svega humanog porekla.« Toliko Max Planc, *Vorträge und Erinnerungen*, 1949, fr. prevod C. Heim, 1963, str. 123.

¹³ S. Canals Frau, *Préhistoire de l'Amérique*, 1953, str. 21—36.

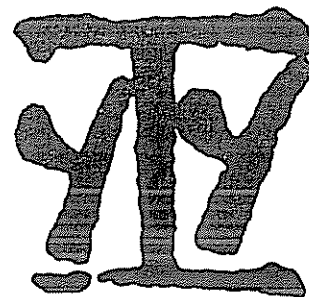
GLAVA SEDMA

ČETIRI ISTOKA, ili KINESKE URBANISTIČKE MITOLOGEME

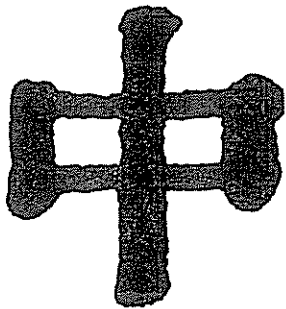
† I u staroj Kini još od mitskih vremena bore se zemlja i voda, onako kao što su se borile svuda gde se stvarao svet. I u Kini, to je nešto više i mnogo značajnije no samo sukob dva početna elementa. Kao i u Mesopotamiji, to je čudovišna teomahija, borba bogova. I tamo će se u ovu bitku umešati prvobitni heroji, prihvaćiće se posla da razdvajaju zemlje od voda, da bi najzad posao prepustili ljudima. Istina, borba je tamo bila čudovišnija, neverovatnija. Mesopotamski potopi i biblijske reference izgledaju naivno kad ih uporedimo sa onim što slušamo od pradavnih priča o tome kako su se velike mitske reke crne, žute, plave, premeštale sa mesta na mesto, kako su kao živa bića tražile put ka morima, pa se razlivale, topile zemlju, ostavljale čitave kontinente baruština. Geomorfološki

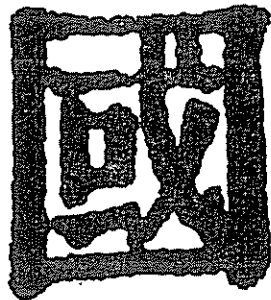
126

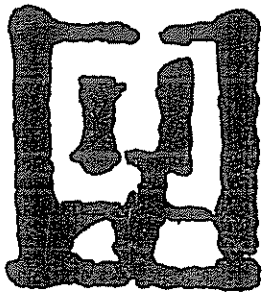
127

128

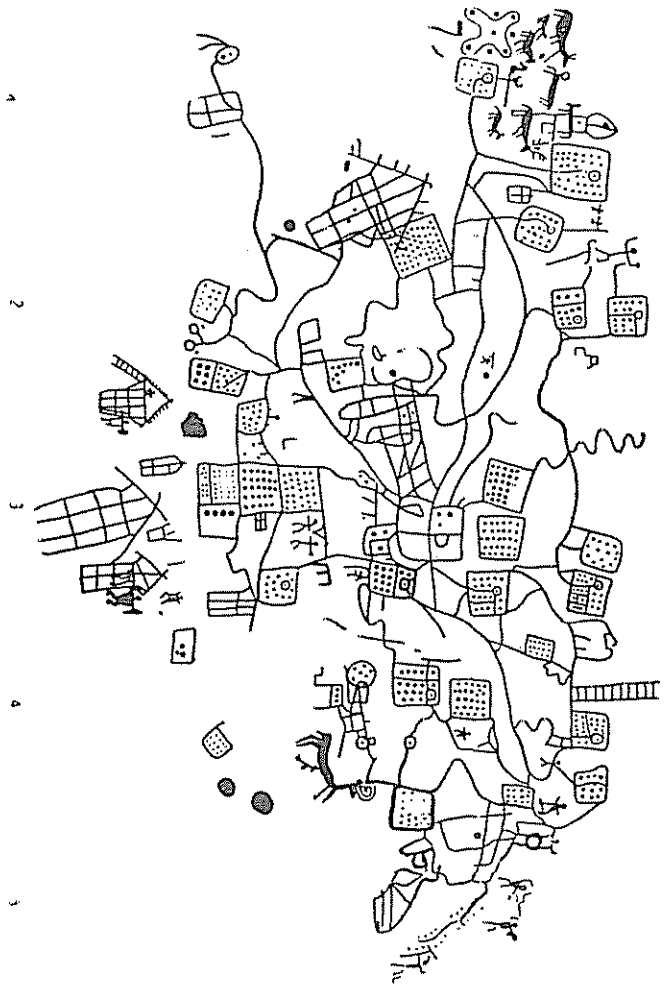
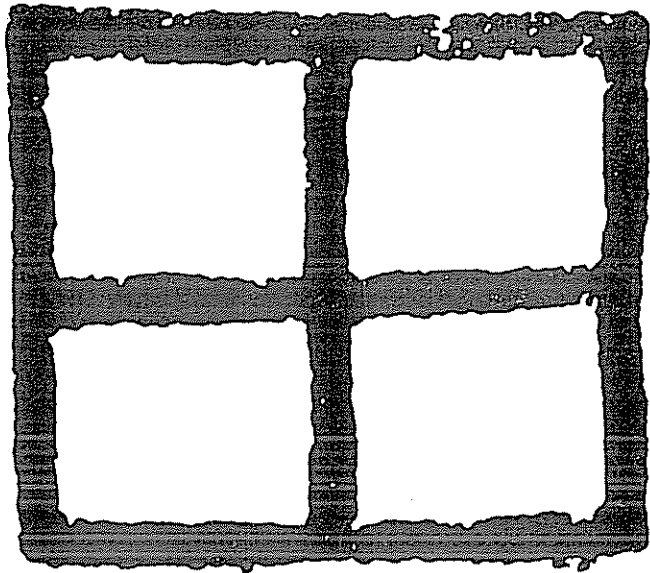

129

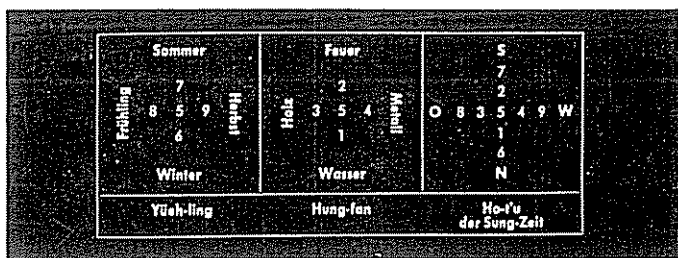
130

131

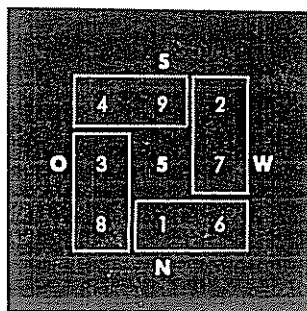

132

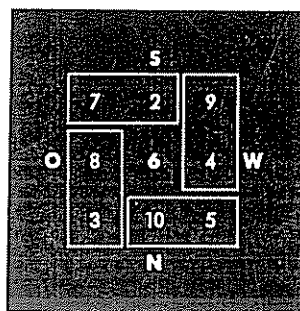
tragovi pokazuju doista da je bar nešto od te stravične teomahije kopna i vode bilo istinito. I u odmaklim istorijskim vremenima Plava i Žuta reka gotovo neverovatno menjale su svoje tokove, pa ih je valjalo umirati mukotrpnim radom i vekovnim naporima. Ako su

133

134

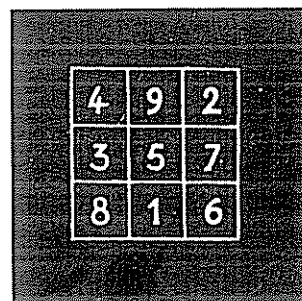
135

igde bogovi morali da pomognu čoveku da razdvoji kopno od vode, bilo je to u Kini. ♪

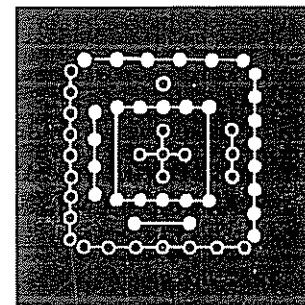
Demestikacija, pripitomljavanje prirode, ovde je isto što i stvaranje sveta, to jest stvaranje Kine. Ovaj svet bio je odvojen od mora baruštinama, a na jugu odvojen nezdravim i dockan kolonizovanim provincijama, na zapadu i jugozapadu nalaze se neprekoračive planine, a stepe Mongolije i Turkeстана izoluju ga potpuno od svega ostalog što je oko njega. Grane, jedan od sjajnih sinologa, razbija čestu predrasudu da je kineska civilizacija homogena i jedinstveno savršena od iskoni. Naprotiv, njegova slika Kine je vrlo šarolika i dinamična. Valjalo je čitave »arhipelage« početnih ljudskih grupa, rasnih jezičkih, na raznim stupnjevima razvitka, ra-sejanih u ovom izolovanom kontinentu prašuma i voda

— prikupljati, privoditi, ako ne i jedinstvu, onda bar nekoj celovitosti mišljenja, shvatanja i principa. Ako smo ga dobro shvatili, kineski napor da se postigne neka unutrašnja, ezoterična celina sveta nije bio samo filozofska preokupacija. To je bio napor i za ujedinjavanje Kine. Proces unifikacije je i moralni proces, i politički, i tehnički. Najzad, završice se bezmalo kao neki hiperurbani poduhvat. Sagrađeni su zidovi, koji su koliko fizički toliko i ritualno opasali Kinu, onako kao što su i stvarno i ritualno zidovi opasivali kineske gradove.

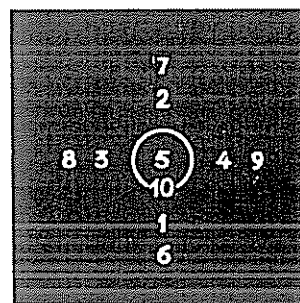
Ovaj supraurbanistički poduhvat, kineska mitologija, koja inače nije preterano koherentna, obrađuje na razne načine i vrlo uporno. Zemlju, svet, a to će reći

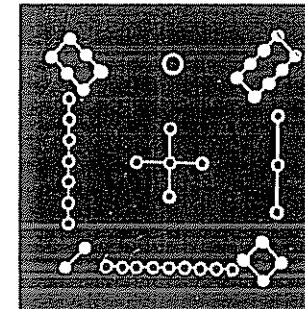
136

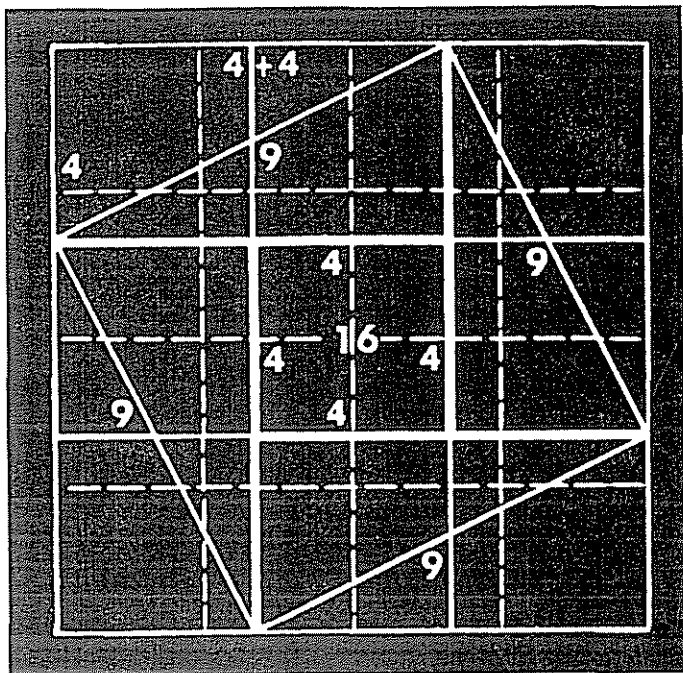
137

138

139

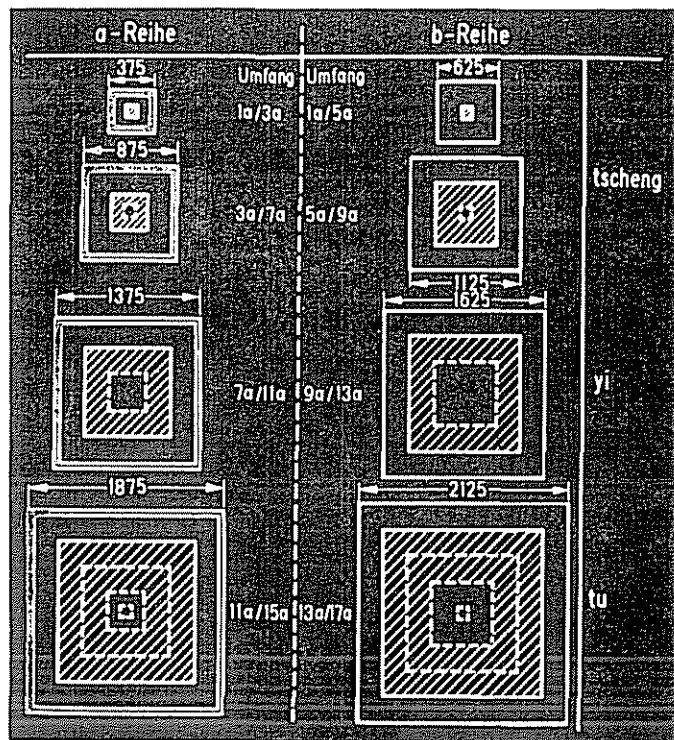

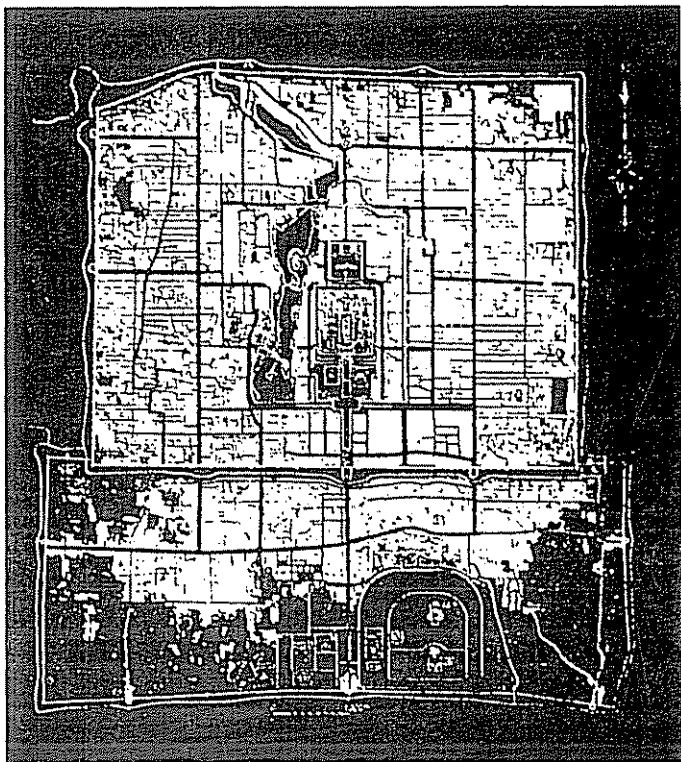
140

Kinu, stvarali su nadljudi, borili su se međusobno, ali borili su se i sa haosom. Ova borba slična je kao i u drugim mitološkim scenarijima, ali, reklo bi se, Kinezi kao retko obdaren tehnički svet ne rasipaju svoje mitološke slike u detinjasta razmišljanja o tome kako se svet rađa. Nije za njih važno da li je i kada je i kako je izronio iz mora i okeana, niti će u njihovoj mitologiji gradovi nastati onda kada ozelene i livade, kad se pojave zveri i ovce. Ovako su naivni mesopotamski mitovi. Kod Kineza, haos je doista od iskonji. Ali on se ne ukida pojavom Novog sveta, ne prestaje odjednom. Haos se savladuje mučno, i vrlo postepeno. Smisao mit-skih poduhvata nije stvaranje sveta odjednom i naprečac, u trenutku, već je njihov smisao u organizaciji

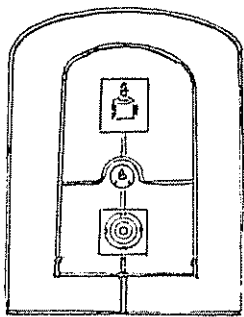
sveta. A ta organizacija morala je malo i da potraje. Da bi se svet doista stvorio, prema kineskom mišljenju, nisu bili dovoljni jednostrani, oktroisani činovi bogova. Valjalo je da se on postavi u koordinate moralne, socijalne, vremenske, spacijalne i numeričke.

Ni poredak vasseljene ni vreme ne postoje odvajkada. I to je delo čoveku sličnih, mada od čoveka jačih, prvobitnih heroja. Nebo jeste, doduše, recipijent vrline. Ali ni nebo nije bilo oduvek uređeno. Na njemu je nekad kružilo deset sunaca. Valjalo je devet od ovih deset poubijati, jer bi se zemlja pretvorila u usijani roštilj. I to je delo čoveku sličnih heroja-civilizatora. Oni

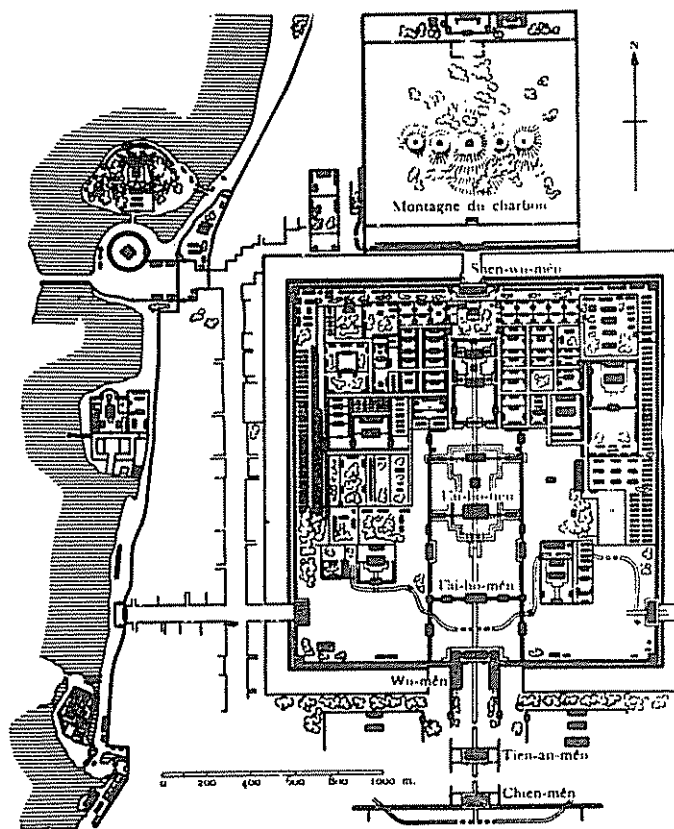

142

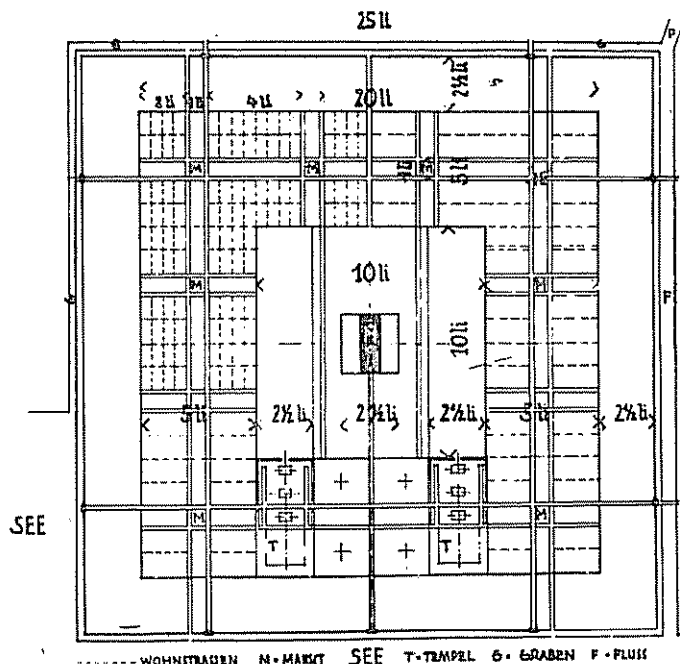
143

19. Plan de la Cité Impériale de Pékin.

144

će, istina, da se prihvataju i manje slavni poslova. Ponekad, idu i do najpraktičnijih poučavanja. Jer, što rekao prorok Jona za građane Ninijeve, ni ovde nismo sigurni da su ljudi u početku bili baš načisto sa tim šta im je »lijevo, šta li desno«. Jedan od ovih velikana poučio ih je kako se sklapaju brakovi. Drugi ih je poučio tako značajnoj sitnici kako će jedni drugima da prave poklone. Treći, koji, uzgred rečeno, ima bivolju

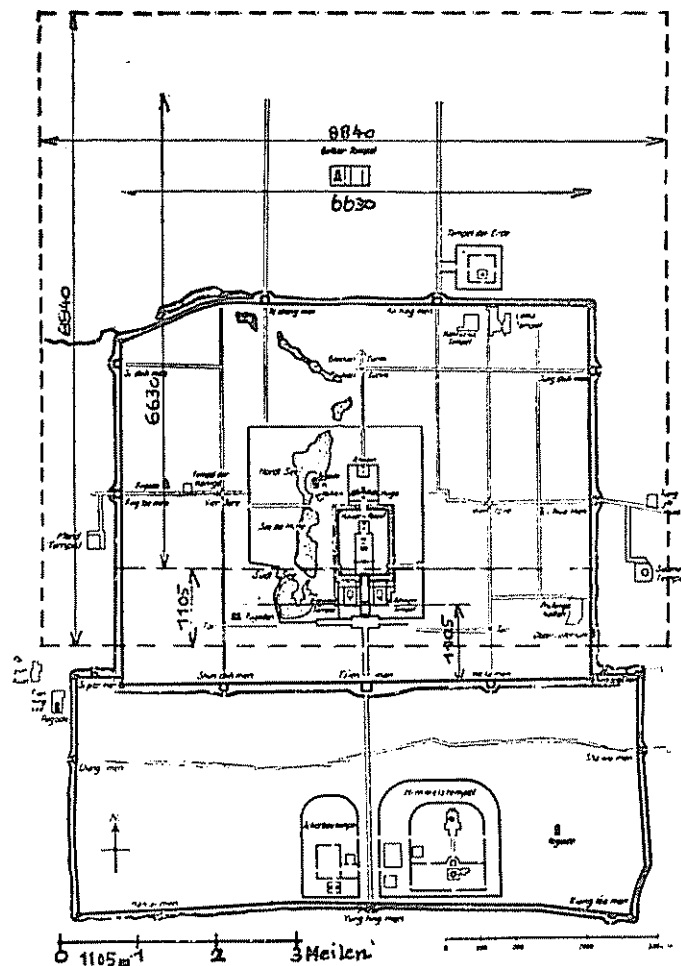
145

glavu, zabavljao se pravljenjem plugova, ljude je poučavao zemljoradnji. Neki je oružar i topioničar. Neki je grnčar.

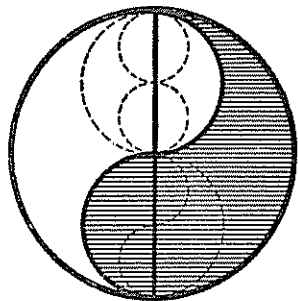
✦ Najzad, da bi se konačno uspostavile granice Kine, to jest da bi se svet u celini ustalio, jedan od prvih heroja kreće na krajnji zapad. Drugi ide do istoka, i tako redom. Najzad, utvrđeni su polovi, ili, kako to kineska mitologija kaže, mnogo slikovitije, određena su sva četiri istoka.✦

Zatim ambicije rastu. Valjato je odrediti brojeve i svet podrediti njihovoj snazi. Brojevi će pomoći da se uhvati i vreme; jer, izgleda, prvobitno bio je to neki svet bezvremnja. Jedna od panika arhaičskog kineskog čoveka je i ta da će možda izgubiti vreme, naći se negde van vremena. Malo za ovim, videćemo, kakva su sve

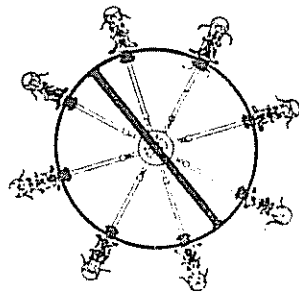
predupređenja bila, pa ćemo videti čak i to da je i urbanizam tu morao da pomogne. Najzad, pošto su brojevi pronađeni, pronađena je i muzika, a za nju smo rekli da je kod Kineza osnovna tehnika, model-tehnika. Znak za tehniku, muziku, magiju, istovetan je. Brojevi

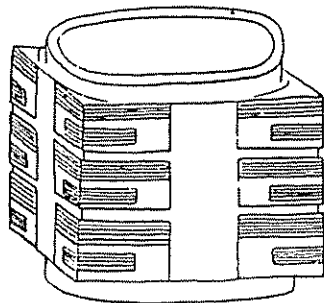
146

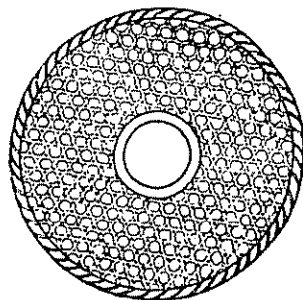
147

148

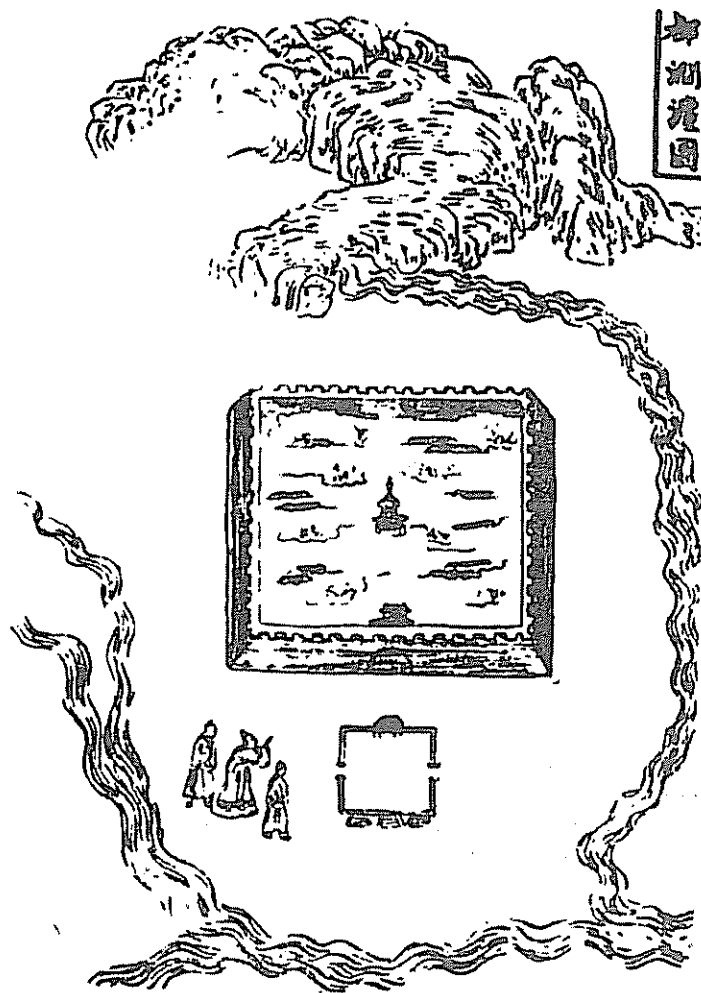
149

150

i muzika privode nas konačnom, vrhovnom saglasju, harmonija je uspostavljena, svet ustaljen i organizovan. To znači da je i stvoren, ako ne znači i nešto više. Ali, na žalost, ne jednom svet može i da izgubi svoj smisao. Zakoni harmonije suviše često se remete. Sve se poništava. Sunce postaje aritmično. Reke se ponova izlivaју. Tušta i tma zala navlači se na čoveka. Polja se suše, razbojnici haraju, pojavljuje se i najzlobnije od svih zala — integritet vremena je ugrožen. Pa onda, kao toliko puta, i u samoj mitologiji, i u mučnoj istoriji, hajde opet na posao organizovanja!

Ako bismo na kineske mitologeme primenili onaj isti način analiziranja, pa se i ovde odlučili da potra-

中
湖
圖

151

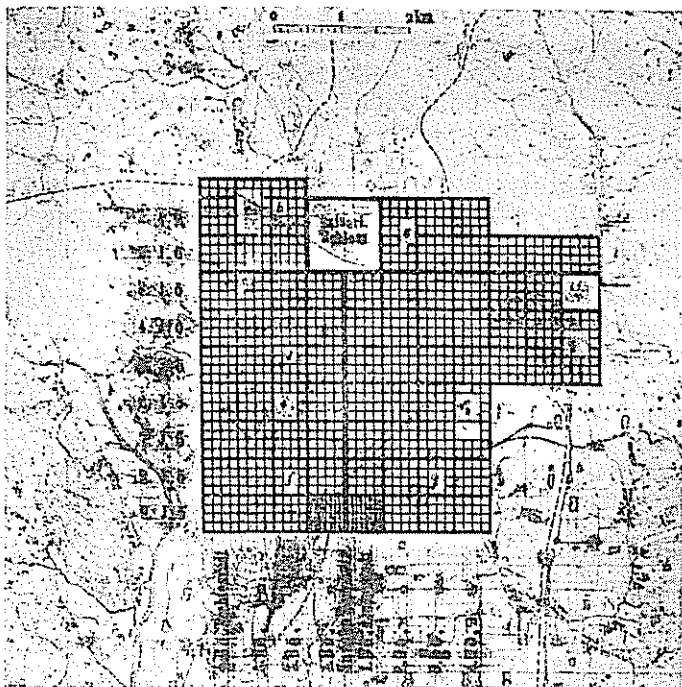
žimo repere neke relativne tehničke istorije čovekove, uočili bismo tada pre svega izuzetno visoku »tehnizirano-
nost« kineske mitologije. Kinezi raspolažu već tako slo-
ženim matricama kao što su brojevi i brojni odnosi, magija brojeva, prav ugao i kvadrat, a to su sve već visoke, inteligentne magijsko-tehničke i magijsko-urbanističke matrice.² Čak i ovako užurbano sažeta, kineska mitologija pokazuje osobine »mističkog pozitivizma«, a taj se nije mogao razviti bez mnogih tehničkih znanja, i razvijenijih apstrakcija.³ Potiče li ova mitologija iz gradskih vremena, i gde apsolutno hronološki da situiramo ta gradska vremena?

Kao i kod mesopotamskih urbanističkih mitologema, i kod Kineza gradovi sasvim izričito postoje od iskonski. Grad je utvrđena mitološka slika, iz njega se i polazi u organizovanje sveta. A i sama predstava o svetu urbanocentrična je. Grad je postulat reda, morala, lepog ponašanja — mislimo u kosmološkom smislu reći — jer se u gradu događaju izuzetno važne stvari i od njih zavisi sudbina sveta. Međutim, ako za trenutak izađemo iz mitoloških okvira, onda razaznajemo da je i u Kini grad krenuo tek negde od bronzne nadalje, pa se tako, i u jednom sasvim drugom delu sveta no što je mediteranski, potvrdila Čajldova teorija o »urbanoj revoluciji«. Istina, apsolutno vremensko situiranje ovog procesa je nejasno. Uzećemo, zajedno sa Žerneom, da se to događa negde od XVIII — VI veka pre naše ere.⁴ Bila je to uglavnom epoha takozvanih *Hegemona*, malih arhaičkih kraljevina, što opet pokazuje neke sličnosti sa Mesopotamijom. Doduše, pitanje je koliko u Kini, za ovo doba, imamo prava na sam naziv grada. Formacije koje su u pitanju poseban su urbanistički varijetet. To su gradovi-palate,⁵ slični možda onome što su bili gradovi-palate na Kritu.

Pojam grada i njegovih funkcija ne deli se baš jasno od pojma samog hegemona — šefa. Iz svoga grada mali vladar vlada ne samo svojim sopstvenim domenom već na neki čudan, nedovoljno objašnjiv način vlada i svetom. A svet je urbanocentrična površina, onako kao što je i za Vavilon svet bio samo Vavilon sâm, i još nešto golih površina i velikih mora. Vlada se silama vidljivim i nevidljivim, a poredak velikog sagla-

sja počinje od grada nadalje, bez grada je nezarnisliv. Vladar u gradu, to je »veliki čovek«, »pravi čovek«, »jedinствeni čovek«, a kako to i da ne bude kad su mu u rukama moći da upravlja kretanjem meseca i sunca, zvezda, kad može da upravlja tokovima i čudima reka, pa najzad, i samim tokovima vremena? To da postigne, mora u sebi samom da uspostavi ravnesja besprekornog moralnog poretka, onog kosmički shvaćenog — lepog ponašanja. I najmanja pogreška u etiketi mogla bi da zaustavi sunce, ili vreme, a reke bi krenule iz ležišta, razuzdale bi im se već nekako umirene čudi, podzemne vode ponovo bi počele da zasoljavaju već očišćene, rasoljene njive. Uz vladara su, na službi su mu, znalci i mudraci, geomanti i astrolozi, a i matematika ima šta da radi, brojevi su zaposleni, magija brojeva odigrava svoju veliku ulogu. Pogreši li se gde, tada počinju bujice voda i zala, i, da se razumemo, to neće biti kazna bogova, jer ih u ovom svetu »mističnog pozitivizma« jedva vidimo. Religija je u Kini, izgleda nam, neka vrsta preurbane sopravivence. Ona je ane-stralna i naturistička, i daleko zaostaje iza kosmičko-magijskih spekulacija o poretku sveta. Dakle, greška u etiketi, bilo u kom vidu, ne povlači bes bogova, no nešto mnogo strašnije. Ona remeti zakone poretka, pa zbog toga ne samo svaki podanik no i vladar mora dobro da razmisli šta radi.

A poredak se ne uspostavlja silom. On se uspostavlja znanjem. Jedan od mitskih careva bio je zle sreće, pa mu zvezde prorekoše skori pad. Nije se sa tim pomirio, i pokušao je svetu silom da nametne svoj sopstveni poredak stvari, poslužio se mnogim znanjima i umenjima, ali, videćemo, uzaman. Kroz grad i kroz svoju palatu — a to valja razumeti kroz veći i lepši deo grada — provukao je nekakav viseći put, neku »osovinu« koja je bila, kažu, slika i prilika Mlečnog puta. Ova njegova osovina povezala je u gradu sadržane projekcije sazvežđa T'IJEN-KI (Sedište vrhovnog jedinstva) i projekciju sazvežđa JING-ČE (Nebeski hram pročišćenja), pa je zatim, na ovu osovину, privezao nekako dve stotine šezdeset svojih palata, i sve ih jedne sa drugima povezao još i drugim nevidljivim putevima. »Ako podanici budu znali gde se nalazi i kuda se kreće

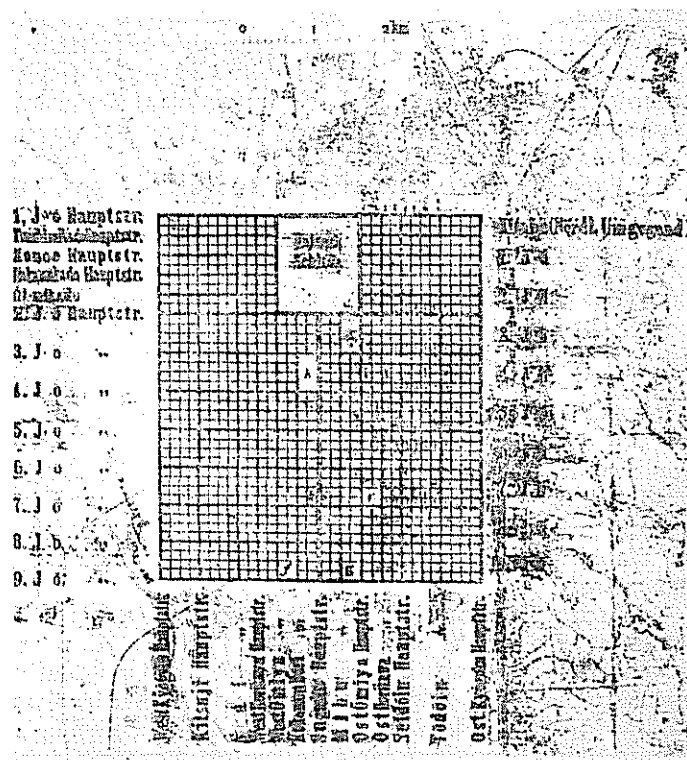
152

gospodar čovečji, uznemiriće se nebo.«⁶ No, rekosmo, uzaman. Vladavina prestade, život mu ugasiše. Ali, izgleda, on se obezbeđivao i nadalje. Još za života sagrađio je ogromnu grobnicu. Bila je osvetljena žiškima koji nikada ne trnu. Kroz grobnicu su proticale žive vode, figuracije Plave i Žute reke, a pokretale su ih posebne mašine. »Nebo« grobnice okićeno je bilo zvezdama i zodiacima. Koliko da se i samo nebo ponovo stvori u ovom svetu bez sveta. A grobnica, o kojoj ne saznajemo mnogo više od ovoga što smo rekli, iskopana je tako duboko da se stiglo do Podzemnih izvora. Sedam stotina hiljada radnika osuđeni su na kastriranje, da bi čisti obavili ovaj uzvišeni posao. I najzad, kad je telo vladara uneto u grobnicu, sahraniše u nju i sve njegove

164

majstore, zanatlije, vrače, astrologe i matematičare, koliko da mu se i dalje nađu pri ruci. Valjalo je magijski ponoviti svet u malom, eda bi se, možda, i zagrobno vladalo svetom živih.

→ Međutim, ide li sve kako treba, vladar je, nevidljiv, u središtu svog orbicentričnog grada, živi otmeno, ali ophrvan i mnogim nametnutim i uzvišenim dužnostima. Zanat vladanja, to je pre svega veština da se održi kohezija sveta. Vladar se u svojim palatama kreće prema pravilima većitog kalendara, premešta se iz jedne palate u drugu, prema godišnjim dobima, prelazi iz odaje u odaju prema dobu dana. Ritualnim gestom

153

uspostavlja vreme, produžuje ga, daje mu prava da se nastavi, da teče valjano i dalje. Otvara katkad četiri kardinalne kapije svog grada, izganja iz grada islužene vrline, koje su vrlo opasne po poredak stvari priziva nove, ispruža ruke četirma stranama sveta, ili izbacuje strele u pravcu istoka, zapada, severa i juga, koliko opet da uspostavi koordinate, pa i on, kao i prvobitni heroji, još jednom, i za svaki slučaj, da prostreli četiri orijenta, ona što zemlju drže prikovanu za polove.⁴

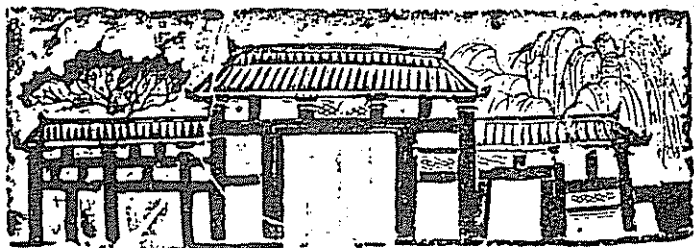
Uхватili smo, izgleda, osnovne ideje o tome šta je grad i čemu služi. Da bi kineski grad magijski bio dejstvujući, i da bi se iz njega moglo upravljati silama napolju, da bi i sam bio »simpatična« projekcija viših principa, valja pre svega da bude vrlo znalački zamišljen. Rekli smo već, astrologija, geomantija, magija, neizbežne su. A zatim, ova shvatanja objasniće nam i izvanrednu doslednost, i izvrsnu tehničku perfekciju sa kojom su gradovi u Kini bili iscrtavani. U koneksiji iracionalnog i tehnički savršenog rađaju se karakteristične urbanističke sheme kineskih gradova. To su, prema nekom pradavom pravilu, u načelu, čisti, precizni kvadrati. Razmereni su i iscrtani su pažljivo, sa jasno izvučenim osovina, sa tačno i u broj određenim kapijama, a ove su i same kosmološki orijentisane, i dovedene su u strogi poredak osnovnih osovina. Stroga podela, i ovde hijeratička kao i u Mesopotamiji, sprovedena je nemilosrdno precizno. Često su pred nama na planovima čitavi gradovi u gradu, to je niz koncentričnih kvadrata kao kutija u kutiji. Oko kneževske, kraljevske, carske rezidencije raspoređene su u nekoj vrsti zonginga druge palate, i to opet treba shvatiti da je grad čitava konfederacija malih kvadratnih gradića, sakupljenih ujedno. Svaka od ovih celina postavljena je, disponirana je prema strogim kanonima ritualnog urbanizma.

Kvadrat je opsesija kineske kosmologije, to je i opsesija kineskog urbanizma. Nebo i zemlja, dva osnovna principa stvari, i sami se geometrijski prikazuju — nebo kao krug, zemlja kao kvadrat. Istina, iz ovog sabiranja kruga i kvadrata proizlazi da su četiri ugla zemlje nepokrivena nebom, i da su van domašaja sunca. Ali ovu prividnu nelogičnost ne moramo da uzima-

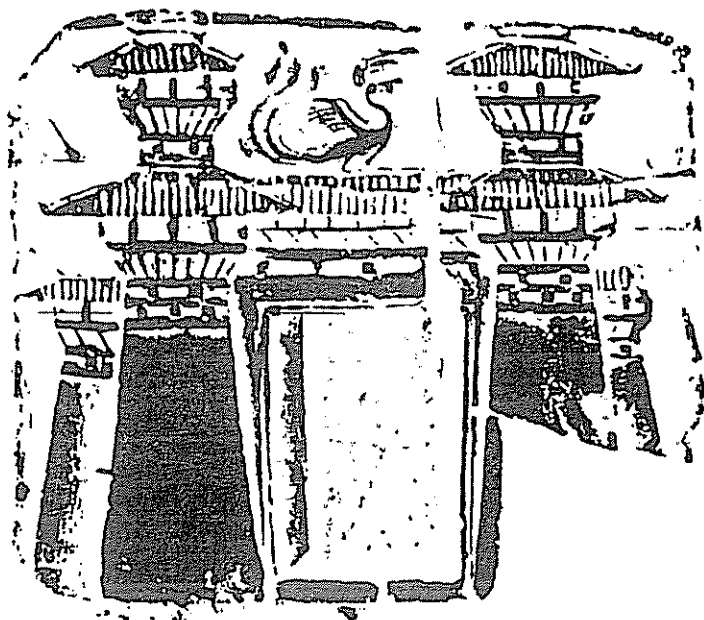
mo u obzir, nju, uostalom, kao osobinu sveta prihvata i kineska kosmologija. To su oni delovi sveta u kojima sunce nikada ne sija. Sledstveno, kvadrat je i osnovna magijsko-tehnička figura. A uz kvadrat ide i broj četiri, a bez broja četiri nemoguća je planimetrijska organizacija sveta. Da bi polja bila polja, na primer, i da bi davala prinose, nije dovoljno samo da budu ocedena od močvare, niti je dovoljno da zatim budu navodnjena kako treba, niti vredi samo obrađivati ih mulkotrpno i strpljivo. Polja valja da budu razmerena u kvadrate, što na neki magijsko-tehnički način kazuje da su tek tada i osveštana. Jer, svet je kvadrat, pa u tom znaku mora biti iscrtana i osnovna ćelija sveta. Kvadrat i broj četiri otvaraju puteve vrlinama i praktičnim rezultatima. Kineski hijeroglif za polje, to je doista čist kvadrat, podeljen sa četiri osovine, u četiri dalja manja kvadrata. Ove osovine su, kao i kod »niouta«, dokaz da je i ćelija sveta orijentisana, da je usaglašena sa osnovnim pravcima, na neki način i sama prikovana za četiri istoka. Niz daljih znakova za pojmove bliske pojmu sameravanja, razmeravanja zemlje, također*su kvadrati, sve do znaka za »centar Kine«, ili »centar sveta«, ili drugim rečima za grad Ki, prestonicu Kineske konfederacije.⁷

Istina, ovaj isključivi geometrijski crtež podsetiće nas koliko na polje toliko i na logor. U početnoj kolonizaciji gradovi su često doista i bivali logori. A možda i sa samim poljem imaju neke nešto manje jasne veze. Grane govori o gradskim fortifikacijama koje koncentrično, to jest kvadratično opasuju jedna drugu, pa su čak oni spoljni opkopi obuhvatali katkad i značajne površine pod kulturama. Za slučaj opsade, grad je mogao da nastavi u nešto suženom obliku i svoje poljoprivredne poslove.

* Sada, pošto smo već zašli i u nešto striktnije urbanističke analize, možemo da skrenemo pažnju čitaocu na još jednu osobinu ovog ritualnog urbanizma. Projekcije osnovnog trasea iscrtavaju se vrlo pažljivo, rekli smo. Sa izvanrednom perfekcijom iscrtava se crtež grada u celini. Nije li možda ovo savršenstvo »mističko-pozitivistički« uslov da grad funkcioniše kako treba?

154

155

Osovine su povučene strogo i monumentalno. One prolaze kroz grad, sabiraju puteve i ulice, a neki od ovih puteva izrazito su široki i bogato zamišljeni u prostoru. Funkcije očigledno nisu samo praktične, one su ritualne, možda i filozofske. Ideje *puta*, draga ki-

neskim filozofima,⁸ dobija u mnogim kineskim gradovima svoj puni graditeljski korelat. Kapije su monumentalne, i njihove magijske funkcije složene su i isprepletane. Sve ove grandiozne urbanističke poteze prati arhitektura elegantna, ali i efemerna. Nikakve želje za arhitektonskom, zidarskom monumentalnošću. Hramovi su i danas još relativno skromne građevine. Ali su okruženi velikim, praznim, tačno razmerenim i dobro orijentisanim terasama, bazenima i vrtovima. Možda su u davna vremena hramovi bivali čak ritualno i rušeni kad dotraju, onako kao što su ritualno i zidani, tačno onako, uostalom, kao što su iz grada proganjane i islužene vrline. Čak i sam hram predaka, ili žrtvenik predaka, fō mistično srce svakog iole važnijeg kineskog grada, nije ništa drugo do malo oveći plato od zemlje. Ali, zato je zemlja skupocena, u posebnoj boji, doneta ponekad čak i iz vrlo velike daljine. I ovde, kao i u organizaciji sveta, snaga i veličina, to su orijentiri, brojevi, formule, ne fizička struktura stvari, odnosno građevina.

• Kako izgleda sam ritual građenja? Nekoliko stihova iz stare antologije (CHE KING) pruža nekih obaveštenja. Bio je to, u svakom slučaju, za nas čudan događaj, a za njih, sigurno, vrlo važan. Da ne prepričavamo prepričano, prepustićemo reč Graneu. »Osnivač, svečano obučen, nakitom-nakičen i dragim kamenjem, i žadom, sa veličanstvenim mačem u ruci, kreće u inspekciju zemlje. On treba da postavi, da odredi orijentaciju, pa zato osmatra senke (pomoću gnomona?) Ispituje pomno prisoje i osoje, YANG i YIN predela, da bi znao kako se na licu mesta rasprostiru konstitutivna načela sveta. Najzad, uzima u obzir tokove voda i njihove pravce. Njemu pada u deo da odredi višu, religijsku vrednost mesta, ono što će se docnije zvati FONG — CHOU EI. Najzad, obratiće se kornjači da je upita jesu li mu proračuni valjani.«⁹

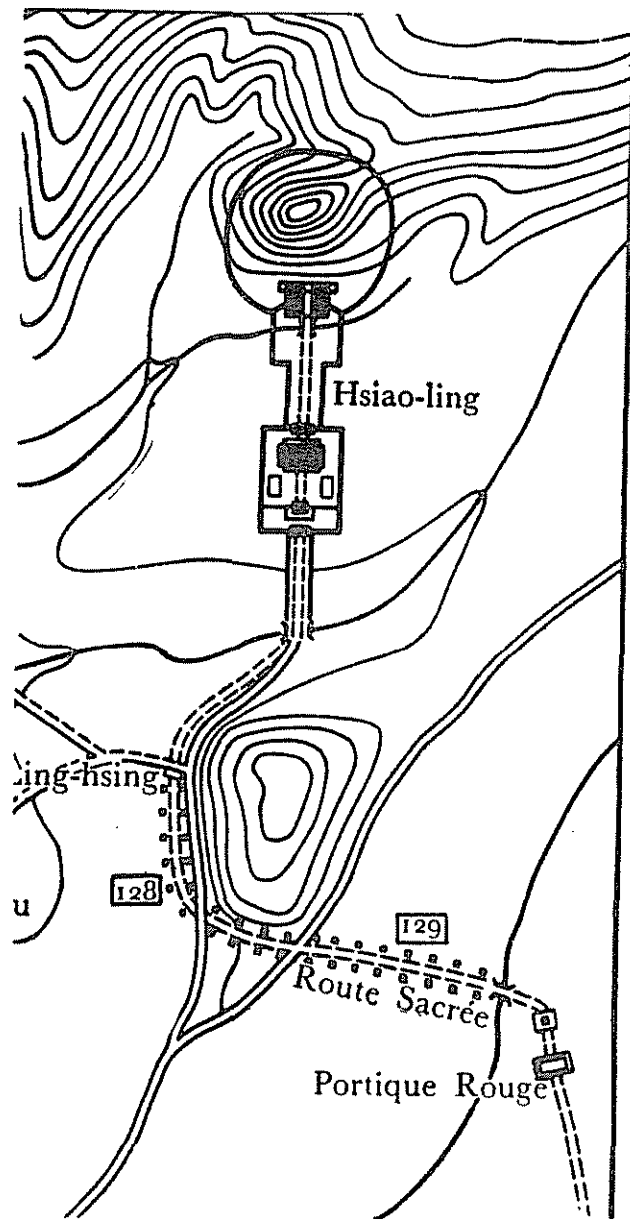
»Kad je mesto odabrano, osnivač naređuje da se gradi. I za to se iščekuje dobar čas: onaj kad će se sazvežđe TING (Pegaz?) naći u zenitu, a to je negde pred veče, valjda u desetom mesecu godine. Tada je

vreme poljskih radova već prošlo. Kreće se na posao, jer ovaj mora biti završen do zimskog solsticija.«¹⁰ Rekli bismo, istina, da je Grane malo neoprezan. Grad se neće sazidati za dva meseca. Mišljenja smo da je u pitanju samo postupak razmeravanja i obeležavanja. Izvuče li se kvadrat osnove, uz dalja potrebna obezbeđenja, tada je grad simbolično već ustanovljen, onako kao što je i prvobitna brazda oko Rima ovaj učinila gradom čim se okrenula u krug i zatvorila se.¹¹

»Red postupaka je utvrđen. Počinje se sa podizanjem utvrđenja, to je i najsvetiji deo grada. Zatim se gradi hram predaka (MIAO). Odmah će se zasaditi i drveće (lešnik, kesten), pa će njihovi plodovi docnije biti ponudeni precima, zasadiće se i paulovnije, i od njih će se graditi kovčezi i muzičke kutije... Zidovi kad su sagrađeni, i žrtvenici kad su završeni, a zelenilo zasađeno, tek tada počinje se sa građenjem palata i kuća.«¹²

»Dostojanstvo gospodara i njegovog grada ceni se prema zidovima koji mu utvrđuju varoš. Ovi zidovi mogu da se rade i od naboja, ali to se dozvoljava samo ako grad neće zatvoriti i hram predaka kneževske loze (TSONG-MIAO); ako je nabojem opkoljen, neće zaslužiti naziv TSONG, nazivaju ga YI, to je samo varošica. Pravi grad mora imati zidove od cigle, može se tada nazvati čak i prestonicom, TOU. Inače, kuluči se, a kulučari rade uz stalni zvuk bubnja. Svi su svrstani u redove, i pod komandom su nekog velikaša. Ovaj u ruci ima batinu, koliko da podigne radni elan, a još više zato da odmah zaustavi neko loše predskazanje ili kletvu. Štaviše, radnici moraju stalno da pevaju dok rade, jer bi neki nezadovoljnik mogao zlosutim stihom da baci čini na utvrđenja koja se grade.«¹³

»Najviše brige bilo je oko toga kako da se kapije što bolje sazidaju. Prejahivale su opkope, bile su utvrđene kulama, imale su svoje unutrašnje redute, prava bojna zborišta. Na njima se koncentrisao napor osvajača, pa su zato poveravane posebnim čuvarima i ovi ih ni u mirno doba nisu smeli nikome otvarati pre petlova glasa. Važno mesto čuvara gradske kapije dobijao

je neki verni vazal, i njega su udostojili još i posebnim znakom pažnje: odsecali su mu noge, da nikada ne napusti svoju kapiju. Uostalom, sem za vrlo vidljive neprijatelje, kapije su se same branile. Branila ih je njihova svetinja. A osveštenja su se obnavljala, da ne zastare: o kapije su vešane glave svih koji su pokušali silom kroz njih da prođu. Ponekad, tamo su i glave domaćih izdajica, onih koji su pozeleli da vide neprijatelja u gradu.¹⁴

Naravno, treba ipak povući granicu između onoga što je mit u ovakvim kazivanjima, i onoga što je stvarno. Kao i drugde, i u Kini ima gradova nastalih spontano, prostački. Takvi, na kraju krajeva, za ispitivanje urbanističkih ideja graditelja i nisu mnogo interesantni. Ali ima i gradova stvorenih, pažljivo sazidanih, to su oni koji će vladati sudbinama i poretkom stvari. A da bi se te funkcije obavile, stiće se utisak da je čitav grad neka vrsta magijskog, ili čak liturgijskog predmeta, naravno i sa određenim tehničkim dejstvima. Možda tu negde treba potražiti i smisao »mandale«, a to je tibetanski-dijagram-instrument, magijski naravno, koji je i sam odigravao neku ulogu, u fondaciji gradova.

Za kineska shvatanja o gradu, i za njihove urbanističke postupke u davnoj davнинi bitno je to što se u pomoć prizivaju mnogo više no drugde principi, brojevi i simboli.¹⁵ Ako je postupak graditelja preistorijskih okruglih kraalova neka vrsta početne, možda još i nagonske matrice odbrane, ili, ako su gradovi Dvorčja usavršili i posložili magijske matrice, kineski mitski urbanizam je čista magijska nauka u najuzvišenijem smislu reči. Ako su mesopotamski gradovi prizivali u sebe kosmološke sheme da bi se magijski ojačali, kineski gradovi su ekstravertiranje kosmoloških težnji. Grad i postoji zato da se iz njega pametno, znalački, ali i neumoljivo vlada svetom i kosmosom.¹⁶ Pa iako mnogo što-šta u ovoj ideji ne mora da nam se sviđa, a mogu i žmarci da nas podiđu, ona ipak izaziva divljenje jer je ekskluzivna, i posle tako izrečenih shvatanja više nema šta da se kaže. Ako se tamo dobro

odigraju stvari, i ako se dobro i znalački odaberu brojevi i mere ako se samere kako valja, i ako se dobro upregnu osovine, nećemo li se i mi sami ovde naći izvan zakona harmonije i poretka, nećemo li biti lišeni vremena i sveta koji poimamo?

Dopune i objašnjenja

¹ U ovoj glavi prepričavamo Granea (Marcel Granet), kao i Cajlda ranije, bez posebnog navođenja, izuzev kod neposrednih citata. Pred nama su tri njegove izvanredne knjige: *La civilisation chinoise, la vie publique et la vie privée*, 1929, izd. 1948, zatim *La pensée chinoise*, 1934. Ovu retku knjigu morali smo da koristimo u nemačkom prevodu Manfreda Pokerta (M. Pockert), izdatom 1963. Najzad, tu je i knjiga *Danses et legendes de la Chine ancienne*, 1926, izd. 1959, napisana, ako računamo citate, za dobru trećinu i na kineskom.

² Kinezi nisu prvi gradili kvadratne gradove. Za dobrih hiljadu-dve godina pre njih ova se forma javlja u Mesopotamiji i Egiptu. Ne može biti govora ni o kakvim »uticajima«, reč je o sazrevanju, dospevanju jedne više magijsko-tehničke matrice, koja se skoro zakonito javlja u razvitku pojmova o građenju i gradu.

³ »Mistički pozitivizam«, prema Granet, *La civilisation ...*, predgovor Henri Bert, str. XVIII.

⁴ Jacques Gernet, *La Chine ancienne des origines à l'empire*, 1964, str. 15.

⁵ *Ibid.*, str. 45.

⁶ Granet, *La civilisation ...*, str. 46.

⁷ Navodimo, prema Egliju, nekoliko shema kineskih srednjovekovnih gradova, kod kojih se u potpunosti održao ovaj arhaički princip iscrtavanja grada u kvadratima. To su Tschangan, Lo-Yang, sačinjen iz dva kvadrata Očigledno je proširenje grada značilo isto što i dodavanje još jedne kvadratične »čelije«. Slično za Sian-Fu, za Hangt-schou. Ova vrsta kvadratičnog povećavanja gradova osetiće se i na planimetrijskoj shemi Pekinga. Egli, *Die Geschichte ... Das Mittelalter*, str. 336—341. Za japanske gradove Nara i Kio-to, isti princip, *Ibid.*, str. 347—351.

⁸ Lao Tse, *Tao te King, traité sur le principe de l'art de la vie des vieux maîtres de la Chine*, intr. trad. glose, com. et notes par Jacques Lionnet, 1962, pevanje XLII, LIX, LXII, LXXVII.

⁹ Granet, *La civilisation...*, str. 278.

¹⁰ *Ibid.*, str. 278.

¹¹ Mišljenja smo da je prvobitna brazda oko Rima krenula u krug, iz prostog razloga što je u pitanju bila još *protourbana* formacija, stvaranje praistorijskog opiduma. Kaže se *Roma Quadrata*, ali prihvatamo tumačenje Kerenjijevo (Ch. Kerényi) — da ovo treba shvatiti ne kao »četvrtasti« već kao »prečetvoren« Rim. (*Introduction à l'essence de la mythologie*, 1953).

¹² Granet, *La civilisation...*, str. 279.

¹³ *Ibid.*, str. 279.

¹⁴ *Ibid.*, str. 280.

¹⁵ O magijskom korišćenju brojeva, kao o posebnoj, i najvišoj magijsko-tehničkoj matrici arhaičkih graditelja, i to jednoj od onih koje su markirale umnogome razvatak arhitekture za duži period unapred, biće, nadamo se, reči drugom prilikom. Striktno uzevši, ovaj postupak, ne bi mogao da se svede pod *Urbanističke mitologeme*.

OBJASNJENJA UZ ILUSTRACIJE

Fig. 2, 3, 4, 5, 6, 7. — Nekoliko fragmentarnih podataka o početnim postupcima magijsko-tehničkog iscertavanja kruga. Trepanirane lobanje, slične onoj iz Pontiske močvare (nalazište »L'Homme-Mort«, Lozère). Ali, s obzirom na podmaklo doba, nije verovatno da je trepanacija antropofagijska, ona je verovatno samo ritualna (2,4). Zatim, opet kao uspomena, ritualno graditeljsko okruživanje urni sa spaljenim ostacima (Praistorijski Balti), ili okruživanje leša (Stockbridge Down, Hants). U prvom slučaju grobnica je utopljena u nisku tumulus (3,5). Najzad, iz prethodnih, izveden je i graditeljski oblik megalitske grobnice sa galerijom i kriptom (6,7). — Kl. Prunières, *Sur les crânes perforés et les rondelles craniennes de l'époque néolithique*; P. Brocca, *Sur la trépanation du crâne... à l'époque néolithique*; J.F.S. Stone, *Wessex*; M. Gimbutas *op. cit.*; Glyn Daniel, *The Prehistoric Shamber Tombs of France*.

Fig. 8, 9, 10, 11, 12 13. — Mistično apstrahovanje kruga. Upoređivanja nagoveštavaju neku vezu između iscertavanja krugova uopšte (bez sumnje opet magijskog, ritualnog) i graditeljskog opcertavanja kružnih građevina. Nekoliko karakterističnih megalitskih skupina (8, 10, 12) i crteži sa stena, koji su, bar u ideji, sasvim slični planimetrijama ovih graditeljskih oblika (9, 11, 13). Kl. Y.F.S. Stone, *op. cit.*; E. Anati, *op. cit.*

Fig. 14, 15, 16, 17, 18, 19. — Megalitski kružni petroglifi i crteži sa šumskih stena iz Doline Kamonika. Poslednji crtež u drugoj koloni prikazuje biće, demona, ili možda lobanju zatvorenu u kružni lavirint (19). — Kl. H. Biedermann, *Das europäische Megalithikum*; E. Anati, *op. cit.*

Fig. 20, 21. — Petroglif prikazuje neku vrstu kružnog lavirinta, ili iscertava magijske krugove u koncentričnim intersekcijama (20). Zatim, crtež iz Doline Kamonika koji je prema Anatijevom mišljenju solarni znak sa životinjom što ga nosi na glavi. Ali, ovaj crtež bi isto tako mogao da

ispriča i to da je životinja zatvorena u kružnu građevinu, sličnu tolosu (21). — Kl. H. Biedermann, *op. cit.*, E. Anati, *op. cit.*

Fig. 22, 23, 24. — Dalja upoređivanja. Figuracija sunca, opet iz Doline Kamonika; skoro matematički sažeto definiše se, ovde, planimetriški oblik tolosa (22). Ova graditeljska familija (*tholoi*) nije sasvim samorodna i ne ograničava se na neko uže područje sveta. Na prelascima od neolitskih na više oblike graditeljstva prototip tolosa je omiljen i često usvajan oblik. Staroamerička *kiva* (Chaco Canyon) i sama pokazuje mnoge osobine tolosa, sem, možda, u načinu pokrivanja kružnog prostora (23). A evo i sličnog oblika u »civilnoj« arhitekturi. Autentični model neolitske kuće, Ukrajina (24). — Kl. E. Anati, *op. cit.*; A. V. Kidder, *op. cit.*; model prema Čajldu, preuzet iz *Dict. arch. techn.*

Fig. 25, 26, 27. — Verovatno najstariji »klasični« tolosi su mesopotamski. Jedan, još iz petog milenijuma (25). Pravougaoni *dromos* spolja privodi poluukopanoj kripti. Dromos se javlja i kod drugih, tolosima sličnih oblika. Na pr. sveti, ritualni bunar sa Sardinije (Nuragi kulture) ponavlja, redukuje oblik kružne građevine sa pravougaonim pristupnim delom, koji se, ovde, proširuje još i u neku vrstu atrijuma (26). Najzad, jedna grobnica iz Irske nagoveštava da su, možda, i neke složenije megalitske građevine severne Evrope, samo »varvarizacija« orijentalnih prototipova (27). U svakom slučaju, krug je značajna i univerzalna početna graditeljska figura. — Kl. A.L. Perkins, *The Comparative Archaeology of Early Mesopotamia*; M. Guido, *op. cit.*; E.O. James, *op. cit.*

Fig. 28, 29. — Krug kao slika ne napušta praistorijskog graditelja. Naselje »Nuragi« kultura, Sardinija (28). Na drugoj strani, crtež naselja iz Doline Kamonika, zasut kružnim znacima. Ali, u naselju se razaznaju drvene kuće, čak i dvospratne, pa sklop kuće mora biti ortogonalan. Kružni znaci su atavizam (29). Grafička sličnost situacionog plana i autentičnog crteža ne bi trebalo da nas povuče u neke dalekosežne zaključke, sem što potvrđuje da je čovek praistorije i protoistorije, i kad je mag, i kad je graditelj opsednut slikom kruga, a verovatno i »idejama« o nekim njegovim bitnim i delujućim svojstvima. — Kl. E. Anati, *op. cit.*; M. Guido, *op. cit.*

Fig. 30. — Opet atavistička forma. Grobnica sa mikenskog akropolja. Građevine u mikenskoj citadeli su već uveliko pravougaone, pravougaona je i unutrašnja struktura same grobnice, ali je sve to, ovde, kao i kod etruščanskih grobnica, utopljeno u kružni obim i ovaj nije konstruktivno neophodan. — Kl. L. Hauteceur, *op. cit.*

Fig. 31, 32. — Pueblo Bonito, protourbano naselje stare Centralne Amerike. Karakteristični oblik, ishodno nastao

iz topografskih razloga. Ovde je, međutim, polukrug razvijen slobodno, na ravnom terenu, idealno skoro, neka je vrsta ponovljenog »arhetipa«. Osovina sever-jug deli naselje na dve jasno izdvojene časti. Postoje teorije o kosmološkom simbolizmu ove osnove, ali za nas je ova »kosmička« osovina samo jedna, očigledno viša, razvijenija magijsko-tehnička matrica, uvedena u uobičajenu »organsku« strukturu prvobitnih naselja (31). Zatim, fragment još jednog sličnog naselja, sa kružnim silosima, ili kivama. — Kl. A.V. Kidder, *op. cit.*; *Dict. arch. techn.*

Fig. 33, 34, 35, 36, 37, 38. — Oval, substitut kruga. Aerofotografija savremenog naselja iz Somalije (33). Zatim, poznati protourbani burg iz Jugozapadne Afrike (Zimbabwe). Dalje, aerofotografija Taht-i-Sulejmana (negdašnja Phraāspra, iranski Djiz). Prastara forma sa mnogim sukcesivnim promenama (35). U donjem redu — baltičko svetište, ili svetište-zbeg i jedan šamanski crtež, verovatno i sam neka ideografija zbega (36, 37). Najzad, peruanska fortifikacija (Casma Valey) koja frapantno potseća na keltske formacije. Primeri tipološki vrlo srodni, ali bilo kakva pretpostavka o direktnim uticajima mora se odbaciti. — Kl. M. Morini, *op. cit.*; E. Egli, *op. cit.*; M. Gimbutas, *op. cit.*; A. Mason, *The Ancient Civilizations of Peru*.

Fig. 39, 40, 41, 42. — Krug i prav ugao. Mešanje početnih matrica. Mesopotamski hramovi (Tell-el-Obeid, Hafadje), upisani u kvazi-kružne forme, iako konstruktivni sistem već uveliko traži ortogonalni perimetar građevine (39, 40). Kod tzv. Kružne kuće (Tepe-Gawra), ista, još jasnije izražena pojava (41). Upoređivanja radi, i jedan histički crtež sunčevog koluta, koji, reklo bi se, u ornamentu ponavlja isti nesporazum. — Kl. Dr. Contenau, *Manuel...; Dict. arch. techn.*

Fig. 43. — Klasični dokaz o starijem poreklu kružne forme. El Kab, Egipat. Donja fortifikacija se približuje kružnom obimu. Zatim je iz hidrotehničkih razloga grad povučen prema severoistoku i dobio je uobičajeni oblik arhaičkih formacija, upisan je približno u kvadrat sa koncentričnim kvadratom temenosa (?), donžona (?). — Kl. P. Lavedan, *op. cit.*

Fig. 44, 45, 46. — »Orijentisani krugovi«, ili ideografsko sabiranje dve početne matrice. Figuracija sunca (Dolina Kamonika) sa ucrtanim pravim uglom, što je, najsažetije rečeno, dokaz da je evolucija tehničkih pojmova već podmakla (44). Kod egipatskog hijeroglifa za »grad«, »naselje«, koji nas inače upadljivo potseća na prethodni crtež, sučeljavanje kruga i pravog ugla, novijeg i starijeg pojma, takođe se jasno vidi. NIOU, kao što je objašnjeno i u tekstu kazuje da se u uspomeni zadržavaju još pojmovi o kružnim naseljima, o kružnim praistorijskim »kraalovima«, ali se u ovaj znak uvode i nova, specifično *urbana oz-*

naka, pojam *orientacije* prema glavnim stranama sveta (45) O daljim karakteristikama ovog znaka i o njegovoj sim-bološkoj sadržini dosta je rečeno u poglavlju o *Imaginaciji kružnog grada*. Najzad, jedan peruvijanski »kosmogram«, koji na isti način sabira dve početne matrice (46). Ako i prihvatimo da je u pitanju doista kosmogram, što nije sasvim izvesno, poslužićemo se ovim crtežom zato da prikažemo na još jednom primeru, u sasvim drugom delu sveta, sazrevanje početnih tehničkih pojmova koji se, prema našem mišljenju nužno moraju izvesti iz graditeljskih, a možda i gradograditeljskih postupaka. Drukčije, bilo bi vrlo teško, ako ne i nemoguće objasniti crteže koji su pred nama. — Kl. *Dict. arch. techn.*; T.W. Danzel, *op. cit.*

Fig. 47, 48, 49. — Reljef iz Nimruda. Slika i prilika grada izvedena je, reklo bi se, iz znaka NIOU (47). Predstave o kružnom gradu, u jednom vremenu kada kružnih gradova više praktično nema do te mere su jake da je i Kadeš prikazan kao grad-krug, iako je skoro sasvim izvesno da takav nije bio (49). Najzad, jedan kritski žrtvenik (Mallia), koji, ako se prihvati Lavedanovo tumačenje, može da se shvati i kao ideogram kružnog grada (48). — Kl. P. Lavedan, *op. cit.*; L. Hautecoeur, *op. cit.*

Fig. 50, 51, 52, 53. — Bagdad iz godine 150 H. (767—912 prema našem računanju vremena). Ovaj plan nije kartografski pouzdan pa nas, prema tome, i ne obaveštava da li je Bagdad u ono vreme doista bio kružan ili nije (53). Na slici levo (51), jedan od prikaza Jerusalima (1310 god.). I ovde je grad »viden« kao krug sa ortogonalnim direktrisama. Najzad, dve srednjevekovne »mappemonde« kod kojih je i svet sam, u neku ruku, shvaćen kao kružni grad (50, 52). Kl. Le Strange, *Bagdad während des Kalifats der Abbasiden*; G.R. Crone, *The World Map by Richard of Harlington in Hereford Cathedral*; J. Baltrušaitis, *op. cit.*

Fig. 54, 55. — Urbanomorfna slika sveta. Minijatura persijskog manuskripta iz *Knjige o čudesima*, koja sliku sveta sabira u krug, pa kao i stara Vavilonska karta (upor. fig. 80), okružuje ga *Gorkom rekoni*, dakle Okeanom, dakle — prastanjem. Preko ove reke nalazi se Raj, zamišljen i prikazan kao persijski vrt. Gradovi su prikazani kružno, u jednom vremenu kada ih takvih praktično više nema (54). Druga karta, nazvana *Karta islamiziranog Turčina*, potekavša iz X veka, još više potseća na zamišljeni svet vavilonske karte. Jednom gradu daje se prednost, on je prikazan kao kvadrat, dakle, shvata se kao viša tvorevina. Ostali gradovi su kružni, ili, kao što bi smo danas rekli, pridaje im se status samo protourbanih tvorevina. Vavilonska karta je izričit primer »urbanocentriзма«. Ovdje, ova prastara, arhaička ideja iskazuje se recidivno još jednom. — Kl. J. Paul-Roux, *Les explorateurs au Moyen Age*.

Fig. 56, 57. — Ako izuzmemo praistorijske »kraalove«, tada, istorija urbanizma zna za vrlo malo izričitih kružnih formacija. Odabiramo dve, koliko da se vidi da »arhetip« kružnog grada nije samo proizvod mašte starih crtača i kartografa. Praistorijski opidum (Monte Orsino, Dignano) i Zendžirli (Zendryl), ovaj drugi sagrađen negde oko 1300 p.n.e. Vrlo jasna sličnost ova dva oblika može se, opet, uzeti samo kao slučajna, ili je, pak, ideja o kružnom gradu izvedena iz nekih nama danas nepoznatih kanonskih shvatanja. — Kl. M. Morini, *op. cit.*; P. Lavedan, *op. cit.* Inače, kod Zendžirlija, zapažamo pažljivo zamišljenu i dobro iscrtanu planimetrsku sliku kruga. Prečnik je 720 m. što kazuje da trasiranje ovako velikog i relativno tačnog oblika nije bilo jednostavno. Tri kapije dovedene su bezmalo u temena ravnostanog trougla, jedna od njih okrenuta je idealno tačno prema jugu. Temenos u ovalu, a trećina njegove fortifikacije koncentrično prati spoljni obim grada. — Kl. M. Morini, *op. cit.*; P. Lavedan, *op. cit.*

Fig. 58, 59. — Jeriho. — Kroki nalazišta prema situaciji u vreme koje sumira Kontnoova knjiga. Iako prastaro, ovo naselje anticipira u mnogome docnije protourbane oblike. Dve paralelne strane i nagoveštaj pravog ugla, zatim je tvrđava još jednim bedenom opasana ovalno (58). O posebnosti ovog lokaliteta govori se opširnije u glavi *Gradi-telji gradova ili stvaranje sveta*. Na drugom crtežu — egipatski prikaz osvajanja nekog grada čija nas naivno prikazana forma može da potseti na osnovni oblik Jeriho. — Kl. Dr. Contenau, *Mammet*; C. Alfred, *op. cit.*

Fig. 60, 61. — Troja, jedan od doskora najpoznatijih prastarih gradova, danas uz poduži spisak starijih i značajnijih lokaliteta, izgleda nam mnogo manje karakterističan slučaj, no pre dvadesetak-tridesetak godina. Primer arhaičke »organske« strukture. Ovalni oblik je topografski uslovljen i nastao je uzastopnim uzdizanjem i podzivanjem *tela* (60). Na drugom crtežu (61), Hatra u Dvorečju, ne toliko značajan, koliko tipičan primer arhaičkog grada. Ovalni oblik perimetra počinje da se približava poligonalnom, tj. četvorougonom, sa nagoveštajima pravog ugla. U središtu karakterističan *temenos*, izveden već iz jasne kvadratne forme. — Kl. E. Egli, *op. cit.*

Fig. 62, 63. — Originalan plan Nipura prema glinenoj ploči otkrivenoj pred drugi svetski rat. U poređenju sa donjim crtežom koji prikazuje tačan snimak nalazišta vidi se da je kartiranje izvršeno pažljivo, u neku ruku čak i vešto. No, rekli smo, u pitanju nije projekat grada, niti bilo kakav »urbanistički« nacrt, već je u pitanju tzv. situacioni plan, plan sačinjen *a posteriori*. — Kl. Dr. Contenau, *Manuel*. Inače tačan otisak tablete-plana može se naći u Karmerovoj knjizi, koja se pominje u tekstu.

Fig. 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74. — Scene sa gradilišta, prema asirskim reljefima. Transport velikih kamenih blokova viši se splavom na mešinama, jedan radnik na mešini služi kao krma (64). Transport džinovske statue na suvu, pomoću sanki (65). Graditelji znaju za bitni poznato još i u megalitskim vremenima. Vuča je naravno, ljudska (71). Protomajstor, na fig. »66« treći s leva, daje takt batinom. Transport lakših elemenata i grade viši se kolicima. Konopac obmotan oko točka i prebačen preko leđa radnika, izgleda da je neka vrsta sprave za kočenje. — Kl. M. A. Beek, *op. cit.*

Fig. 75, 76, 77, 78. — Egipatske scene sa gradilišta, prema slikama u grobnici Tutmosisa III. Mešanje i prenošenje maltera i drugi, za svako, pa i za današnje gradilište — uobičajeni poslovi. Proverava se horizontalnost i vertikalnost zidanja, i ovo se viši, reklo bi se, nekom spravom razmerenom u trouglu »3:4:5«. Prema egipatskom običaju prikazivanja, protomajstor je znatno veći od običnih zidara. — Kl. M. A. Beek, *op. cit.*

Fig. 79, 80, 81. — Vavilonska planisfera iz prvog milenijuma. Zatim, fragment vavilonskog *astrolabosa* (vrsta primitivnog sekstanta). Nažalost, koliko su bili precizni u kartiranju neba, toliko su imali mutne pojmove o celini sveta. Čuvena Vavilonska karta to očigledno pokazuje (80). Svet je kružna površina opkoljena *Gorkom rekam*, nadalje su velike, ogromne pravode, iz kojih je, prema vavilonskim mitologemama izronio svet, noseći na sebi, naravno, pre »urbanocentrično« poimanje sveta. Ne samo da je ovaj grad u središtu, svega sam Vavilon. Rečeno je već da je to »urbanocentrično« poimanje sveta. Ne samo da je ovaj grad u središtu, ne samo da je nesrazmerno veliki, no je čak i relativno tačno kartiran, dok su okolni gradovi mali, i prikazani su kružno, što je, svesno, ili slučajno, i njihova degradacija. Budući kružni, oni su u neku ruku samo još protourbane formacije. Upor. fig 54, 55. — Kl. *Cuneiform Texts of the British Museum.*

Fig. 82. — Sumerska karta sveta starija od Vavilon-ke, treći milenijum. Naselja su prikazana kao kružna, iako znamo da su u ovom vremenu urbane formacije uveliko krenule već ka novim oblicima, da proizilaze iz novih tehničkih matrica, i da već uveliko, i po predilekciji odabiru figuru kvadrata u koju se upisuju. Uostalom, posredno o tome nas obaveštava i sama ova karta koja svet »urbanomorfnom« sabira u kvadrat. Inače, kao i na vavilonskoj karti, vode su ogromne i nesrazmerno značajno su prikazane i crtežom. — Kl. T. J. Meek, *Old Akkadian, Sumerian and Cappadocian Texts from Nuzi.*

Fig. 83. — Sa daljom evolucijom urbanih oblika, kvadrat postaje sve više jasna, čak kanonska figura u koju se aselja upisuju. El-Amarna, Egipat, tzv. radničko naselje.

Planski smišljena dispozicija, pa se vidi da ni ideja o sabijanju nasela u čist kvadrat nije slučajna. Uostalom, sledeći primeri to će još više potvrditi. Lavedan govori o »amerikanizmu« ove dispozicije, što samo pokazuje da koje se mere može biti neprecizan, ako se držimo svojih savremenih merila i upoređivanja. — Kl. P. Lavedan, *op. cit.*

Fig. 84, 85. — Borsipa, Dvorečje. Klasičan primer arhaičkog kvadratnog grada, dovedenog bezmalo do idealne geometrijske sheme. U središtu kvadrat temenosa, u ovome kvadratna osnova zigure. Sličnost sa kineskim gradovima je očigledna, iako je Borsipa starija za kojih hiljadu-dve godina od najstarijih poznatih kineskih formacija. Naravno, ne može biti govora o nekim direktnim uticajima, već samo o zakonitom sazrevanju početnih matrica u čijim okvirima čovek počinje magijsko-tehnički tj. magijsko-urbanistički da misli (85). U negativu — je otišnut Eglijev pokušaj određivanja proporcijskih odnosa u planimetrijskoj shemi grada (84). No, između poimanja kvadrata upisanog u kardinalne strane sveta, »kosmiziranog« kvadrata, i kvadrata nacrtanog i geometrijski razloženog na savremeni način, ima nekih bitnih razlika. Pa nam zato, i ova analiza, kao i tolike druge, naknadne, današnje analize, ne pruža ključeve za razumevanje osnovnih ideja koje čoveka privode ovome obliku. — Kl. E. Egli, *op. cit.*; M. A. Beek, *op. cit.*

Fig. 86, 87. — Korsabad (Dur-Surukin). U gornjem delu crteža nalazi se osnova palate sa terasama, hramovima i zigurom. Redak primer ekscentričnog temenosa. Ako izuzmemo jednu manju, očiglednu grešku u trasiranju, unapred odabrani oblik je opet — kvadrat. Uz situacioni plan dajemo još jedan Eglijev ogled proporcionisanja. Egli deli teritoriju grada na devet polja, izvodi zaključak da su granice unutrašnjih kvadrata bile i trase glavnih komini-kacija, što uzgred rečeno, neće potvrditi položaj gradskih kapija. Ukoliko bi se, ipak, ova restitucija uzela kao verodostojna, Korsabad je, znači, imao gotovo istu shemu kao i Šišulpalgar (Shishulpalgarh) u dolini Inda. Kl. Wiesner, *Die Kunst des Alten Orients*; E. Egli, *op. cit.*

Fig. 88. — Persepolis, deo grada sa palatama. Grad relativno brzo sagrađen pa je zato došao do punog izražaja i osnovni regulativ: kvadrat kao kompoziciona figura upisan je do u najmanje planimetrijske detalje. — Kl. Wiesner, *op. cit.*

Fig. 89. — Mohendžo-Daro (Mohenjo-Daro). Jedna od grandioznih kvadratičnih dispozicija arhaičkog sveta. Grad u dolini Inda (2300 p.n.e.?), sa stranama 1050 x 1150 m. Možda jedan od najčvršćih dokaza da je kvadrat »kosmizirana« magijsko tehnička matrica. Naime, iscrtavanja ovako velikog kvadrata na zemlji, moguće je samo uz pri-

menu rudimentarnih astronomsko-geodetskih metoda, opisanih u završnoj glavi ove knjžice. Inače, kao što se vidi, figura je striktno postavljena u kardinalne strane sveta. — Kl. M. Wheeler, *op. cit.*

Fig. 90, 91. — Na slici levo, stariji deo Vavilona. U pitanju je romb, ne kvadrat. Međutim paralelizam strana ovog romba, i to na razmaku od kilometar i po moguće je održati, opet, samo nekim astronomsko-geodetskim metodom; naravno, u pitanju je neki vrlo rudimentarni tehnički, ili, pre, magijsko-tehnički postupak. Veliki Vavilon se dopunjuje novim delom koji približno iscrta polovinu kvadrata (91). — Kl. M. Rutten, *op. cit.*; M. A. Beek, *op. cit.*

Fig. 92, 93. — Sakralni urbanizam. Dva vremena i dva kraja sveta. Jedan od egipatskih gradova mrtvih (Nabusir, 2490—2410 p.n.e.) Galerije vode od hramova na obali Nila do ulaza u piramide. Uz piramide — mastabe, terase, tremovi i pjacete, trgovci »ulice« (92). Zatim, aerofotografija ritualnog centra. Teotihuakana (93). U prvom planu »Piramida sunca«. »Piramida meseca« nalazi se izvan slike, a velika avenija koja od nje polazi nagoveštava se na slici sasvim desno. — Kl. C. Aldfred, *op. cit.*; *Dict. arch. techn.*

Fig. 94, 95. — Postoji li i u čemu je srodnost između egipatske piramide i zigure? Morfološki su različite, različite su i u osnovnim ritualnim funkcijama. No, u nekim daljim asocijacijama mogle bi se naći i neke sličnosti. Dve od egipatskih piramide, koje bar letimično pogledane, potsećaju na prirodne oblike stena i planina. Prva, ona u Lahunu (94), doista je i sagrađena obzidivanjem prirodne stene. Druga, tzv. romboidalna (Dakhour, fig. 95), mogla bi takođe, ako poklonimo vere jednom crtežu iz 1893 god., da nas potseti na prirodnu geomorfologiju. Ali, kao što je i rečeno, pitanje ostaje u najvećoj meri otvoreno. — Kl. C. Aldfred, *op. cit.*; J. P. Lauer, *Le problème des pyramides d' Égypte.*

Fig. 96, 97, 98. — Dalje srodnosti i razlike. Presek sa koga se vidi kako se obrazovala Zoserova stepenasta piramida. Prvi, početni element je grob-bunar neolitskog tipa. Nad njim, docnije, klasična mastaba, nad ovom piramida od četiri, pa od šest stepenica. Za razliku od zigure, evolucija piramide od neolitskog groba do složene funerarne građevine, izgleda nam jasna (96). Staroamerička stepenasta piramida (Peru), razlikuje se konstruktivno od Zoserove, i to se vidi iz preseka. Zidanje nije u kosim, već horizontalnim slojevima, dakle, i graditeljski je manje savršena (97, 98). — Kl. J. — P. Lauer, *op. cit.*; T. W. Danzel, *op. cit.*

Fig. 99, 100, 101. — Ikonografija zigure. Nekoliko fragmentarnih podataka. Adad, bog-meteorolog. U ruci mu munje i gromovi, u drugoj vodice mitske životinje koja

mu pomaže u raspodeli vremenskih prilika. Na grudima, crtež zigure, očigledno jedan od bitnih atributa božanske ličnosti (101). Dalji crteži pokazuju plan zigure, na ledima životinje (99), i, verovatno, scenu sa gradilišta. — Kl. Dr. Contenau, *Manuel*...

Fig. 102, 103. — Pokušaj grafičkog »utvrđivanja« kosmološko-simbološke podele sveta na mistične regione: zemlja, nebo, podzemlje, itd. Ova se struktura, kažu, prenosi i na oblike zigure. Do duše, podela je izvedena iz docnijih vavilonskih tekstova, dok je zigura kao graditeljski oblik mnogo starija (102). Zatim, jedna od pouzdanijih restitucija zagure (Suza) koja pokazuje da se izvedena podela, doista, teško može tumačiti neposrednim oblicima zigure (103). Kl. S. de Serdakowska, *op. cit.*; Dr. Contenau, *Manuel*...

Fig. 104, 105. — Zigure u Ninivi i Korsabadu (Dur Surukin), prema originalnim crtežima. Crtež zigure u Ninivi pokazuje mnoge nejasnoće: sferični prvi stepen (sa rampama?), ulazi u zигuru, o čemu nema nikakvih realnih tragova. Peta stepenica, poslednja, najmanje je objašnjeni deo crteža. Da li je u pitanju građevina na vrhu sačinjena od nekog lakog materijala, okićena cvećem, rogovima? Zigura u Korsabadu (105) jedina je do sada poznata sa stepenicama u nagibu, tako da ove čine neku vrstu kontinualne rampe. Ovaj motiv kule-spirale docnije ponavlja arabljanska arhitektura, npr. minare u Samari (Malwia), a baš ovo će inspirisati mnoge prikaze »kule vavilonske« u evropskom slikarstvu XV, XVI, XVII veka. — Kl. Dr. Contenau, *La tour de Babel*...; *Manuel*...

Fig. 106. — Položaj zigure u temenosu. Varka, Dvorečje. Inače, u ovom slučaju zigura je orijentisana idealno »dijagonalno«, dakle pod uglom od 45° prema kardinalnim stranama sveta. Između ostalog, ovaj detalj gradskog plana pokazuje i koliko je značajna, koliko je ogromna sama građevinska masa zigure, u odnosu na druge, takođe masivne konstrukcije čiji se tragovi vide, podzidi terasa, bedemi i sl. — Kl. Dr. Contenau, *Manuel*...

Fig. 107, 108, 109. — Kao što se iz teksta vidi, otvara se pitanje i daljih paralela između zigure i drugih, srodnih joj oblika. Mogu li se neke sličnosti pronaći upoređivanjem sa indijskim hramovima? Plan jednog sakralnog kompleksa (Lingaraja) pokazuje neke srodnosti. Zatvaranje centralnog motiva u skoro kvadratni kompleks, sličan donekle temenosu. Kvadrat je i ovde ne samo osnovna dispoziciona figura, no je i početni strukturalni oblik (107). Centralni detalj (108), pokazuje da su struktura zidanja i način dekorisanja proizašli, možda, iz nekih daljih asocijacija na geomorfološke formacije. Sama silueta mogla bi da potseti na siluetu planinskog vrha, ako se pritom prisetimo i načina na koji se grafički prikazuju planine na istočnjačkim crtežima i estampama. Dalje jedna od bur-

manskih stupa, kod koje su geomorfološke asocijacije, reklo bi se, još očiglednije (109). — Kl. P. Rambach, *Images divines*.

Fig. 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116. — Serija khmerskih hramova-planina (Angkor Wat, Tao Ke, Bakong, Phnom Bakeng, Wat Nokor, Bayon itd.). Graditeljski rečeno, periferija svakog od koncentričnih kvadrata, odnosno pravougaonika, znači i podizanje građevine za jednu džinovsku stepenicu. Sličnost sa zigurinom najjasnija je u slučaju Pnom Bakenga, ili nešto manje jasno kod Bajona. Inače, i sve ono što je rečeno o kanoniziranoj »mikrokosmičkoj« organizaciji plana, naslućuje se donekle i sa samih ovih rigoroznih crteža, koji su, na terenu, svi do jednog postavljeni u kardinalne strane sveta. — Kl. *The Madrolle Guides, Angkor*.

Fig. 117, 118, 119. — Angkor. Neka vrsta grada konfederacije, kao i Veliki Vavilon. Dakle, ako se uzmu u obzir prateća naselja, površine su još veće no što se sa plana to vidi. Ceo grad ispresecan je precizno trasiranim i dobro izvedenim kanalima, a veliki bazeni-jezera, neki i od više kvadratnih kilometara, dopunjavali su ovu grandioznu urbanističku dispoziciju, jednu od najvećih i najlepših za koje istorija urbanizma zna. Inače, kao što se i vidi, kanon kvadrata je sproveden u potpunosti, tako, da čak kada je grad i izmeštan, kvadrat ostaje strogo usvojena figura. Npr. na slici 117 vide se dva kvadrata, od kojih je veći, kontura starijeg grada, sa obimom zidova i kanala od oko 17 kilometara. Centralni kompleks prvobitnog grada, hram Pnom Bakeng, postaje u drugoj varijanti ulazni hram. Inače opšta organizacija gradskog plana navodi na pomisao da je grad shvaćen kao uvećani hram, ili obratno, da je hram shvaćen kao smanjeni grad. Ili, ako prihvatimo tumačenje o kojima je u tekstu reč — poverovalo bi se da su i grad i hram redukcije idealno zamišljenog kvadratnog sveta. — Kl. *Ibid*.

Fig. 120, 121. — La Venta, urbanomorfni sklop otkriven u prašumi. Pretpostavlja se da su uokolo skriveni i tragovi drugih pratećih naselja. Upućuju nas na upoređivanje sa dispozicijama hramova-planina (npr. Vat-Jai, Sukhodaya). Sa nešto uobrazilje, sličnosti se, doista mogu naslutiti Ali, rečeno je, dokazi o direktnim filijacijama Južnoistočna Azija — Centralna Amerika nisu još konačno postavljeni (121). Inače, u Starim Amerikama, kao i u drugim delovima sveta, kružni i ovalni sklopovi prethode ortogonalnim. Prelaz na više matrice i ovde je zakonit (upor. fig. 38). Kao uspomenu, vidimo jedan kružni prikaz Tenotihtitlana, čak i sa prikazom stepenaste piramide u sredini, iako, reklo bi se da Tenotihtilan takav nije bio (120). — Kl. H. D. Disselhoff, *Geschichte der altamerikanischen Kulturen*; G. C. Vaillant, *The Aztecs of Mexico*.

Fig. 122. — Civilizacija Zapoteka. Grad Monte Alban. Zapoteci su bili »narod graditelja«, a to bi se donekle zaključilo i sa prikazanog plana. Grad je na prirodnom uzvišenju, sa postepenim izdizanjem platformi. Ako se prihvatimo upoređivanja staroameričkih graditeljskih oblika sa prototipovima zigure i stepenastih hramova jug-istočne Azije, reklo bi se da je ovaj tip gradskog centra u celini postao neka vrsta terasaste piramide, pa otuda, za ovaj slučaj i poseban naziv *piramidalni grad*. — Kl. P. Westheim, *Die Kunst AltMexicos*.

Fig. 123, 124, 125. — Gradovi Maja. Palenka. Koncentracija sakralnih građevina (fig. 123, pozicije označene brojevima 2, 4, 8, 10, 12) kazuju da je u pitanju ceremonijalni centar grada. Gradovi Maja nisu, u načelu, utvrđeni, pa otuda ni fiksno odrednog oblika. Sem toga, nisu orijentisani ni prema stranama sveta, za razliku npr. od Monte Albana. Ukoliko se, ipak, na ovom planu ne utvrdi neka »unutrašnja« orijentacija jer, zamišljena linija koja spaja centar tzv. Severnog hrama (pozicija 2), sa centrom Hrama sunca (pozicija 12) postavljena je tačno u pravac sever-jug. Drugi primer (125), Kopan. Takođe karakteristična terasiranja. U središtu neka vrsta akropolja, i zatim još i veliki gradski trg. Kopan će neki nazvati Atinom Maja (Thompson), drugi Aleksandrijom (Morley). Najzad, model jedne staroameričke stepenaste piramide. (Tikal), kao što se vidi sličnosti, o kojima je bilo reči, doista postoje, ali postoje i značajne razlike. Inače *Tikal* znači »mesto gde se osluškuje glas duhova«. Kakav divan povod za razmah teozofskih »teorija«! — Kl. P. Rivet, *Cités Maya*; P. Westheim, *op. cit*.

Fig. 126, 127. — Uz Cajldovo objašnjenje magijske suštine tehnike koja se radi Cajldova objašnjenja odnose se na mesopotamsku tehniku. Na drugom kraju sveta, i u docnijem vremenu, još jedna potvrda ove teze. Znak kineskog pisma KONG (126) beleži pojmove kao što su — muzika, muzičar, ženski poslovi, magija. Muzika je, rekli smo, u kineskom poimanju stvari, tehnika — model. Sledeći znak (127) izveden je iz prethodnog radikala i dodavanjem dva apostrofa pretvara se u pojam — zanatlija, veštac, mag. — Kl. M. Granet, *La pensée*...

Fig. 128, 129, 130. — Znak kineskog pisma TSCHONG, sažima redosled pojmove kao što su centar, sredina, težište (128). U sastavu sa drugim znakom TCHONG-KUO, ili CHANG-KUO znači: sredina sveta, središte Kine, kineska federacija, prestonica, najzad i Ki, stari Peking (129). Ekvivalentna značenja — četiri dela sveta, četiri istoka. Kvadratni perimetar drugog znaka nizom asocijacija vezuje se za pojam grada. Znak reprodukovan pod brojem »130« to je — poverenje, dobra volja, i, reklo bi se, izveden je iz figuracije grada koji ima otvorenu kapiju. — Kl. M. Granet, *Danses*...

Fig. 131, 132 — Polje kao »kosmološki« pojam, kao osnovna ćelija sveta (131). Znak iskazuje ne samo verovatni način razmeravanja zemlje u kvadratu, no budi i čitav niz uzastopnih asocijacija koje kreću, otprilike, redosledom — polje, naselje, grad, Kina, svet. U poređenju sa egipatskim hijeroglifom NIOU, vidi se da je, tehnički gledano, znak mladi, jer je u celini izveden iz magijsko-tehničke matrice kvadrata, vrlo jasno postavljenog u Kosmičke koordinate. Međutim, ideja kvadratnog polja nije samo kineska. Na crtežima iz Doline Kamonika, nalazi se i neka vrsta praistorijskog kadastra (132). Kuće, kanali, potoci, njive. Polje, njiva, i ovde je kvadratična figuracija. — Kl. *Ibid.*; E. Anati, *op. cit.*

Fig. 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139 — Načini kineskog sazimanja osnovnih pojmova o svetu u kvadratične dijagrame, tzv. magijske kvadrate. U međusobnu vezu dovode se elementi, strane sveta, godišnja doba. Naravno, ideja se iskazuje našim ciframa, ali, svaka od ovih brojnih skupina ostaje, na kineski način orijentisana i prema stranama sveta. Kvadrati pod brojevima »137« i »139« iskazuju ove zamišljene zakonitosti na kineski način. Brojevi su shvaćeni dvopolno. Prazne tačke odgovaraju YANG-u, bele YIN-u. Kao i u prethodnim slučajevima, i ovako iskazane ideje sadrže zamišljene pravilnosti vremenskih ciklusa, zatim godišnja doba, strane sveta itd. — Kl. M. Granet, *La pensée...*

Fig. 140 — Prevod na savremene konvencije prikazivanja i na naše cifre jednog kineskog dijagrama koji je služio i u praktične svrhe razmeravanja, kadastriranja itd. Postupak će biti unekoliko jasniji, tek ako se obrati pažnja na rigorozni oblik kineskog kvadratnog grada, i strogu poddelu »zoninga«, koji naravno, sa našim pojmovima o zoningu nema nikakve veze. — Kl. *Ibid.*

Fig. 141. — Hierahizacija kineskih gradova ranog feudalnog doba. »Tscheng«, garnizon ili samo opidum, zbeg, najmanji tip u ovoj porodici naselja. »Yi«, neka vrsta varošice sa garnizonom. »Tu«, grad sa hramom predaka. U stvari, atributi grada pripadaju samo ovom poslednjem tipu. — Kl. Egli, *op. cit.*, bez navođenja izvora.

Fig. 142, 143, 144. — Stari Peking. Situacija grada do početka našeg veka. Raster osovina, uigravanje manjih »organskih« blokova u velike ortogonalne poteze, protkivanje zelenila i vode sa rasterom ulica i aleja, tako bi se današnjim jezikom objasnila ova kompoziciona celina. Međutim, izvesno je da je osnovni smisao ove dispozicije mnogo skriveniji, i u nj se ne ponire bez velikog napora (142). U donjem delu ovog plana naziru se konture Hrama neba, a na crtežu ispod (143) nešto je uprošćen kroki ovog kompleksa, jer, ovde, reč »hram« treba uzeti sasvim relativno.

Prema nemačkoj transkripciji

Najzatvoreniji deo grada je tzv. Zabranjeni grad (144). Unutrašnja gradska fortifikacija koja u opštem sklopu gradskog plana može da podseti na temenos mesopotamskih gradova. Osovina, put, taj centralni motiv dispozicije, preseca se u ovom delu grada nizom kapija, verovatno sa određenim simboličkim naznačenjima. U gornjem delu Zabranjenog grada, u kvadratu vrta vidi se petoglava *Ugljena planina*, daleka pejzažna substitucija ideje o *Sagrađenoj planini*, dakle pejzažna posestrima zigure — Kl. E. Beigbeder, *op. cit.*; P. C. Swann, *L'art de la Chine*.

Fig. 145. — Shema jednog idealno viđenog kineskog grada. Interpretacija kazivanja Marka Pola o gradu Hang-tschou, ili Hing-tsai, Kinsay, Quinsay, Kinschi. Pored opisa dimenzija koji dozvoljavaju metričku restituciju, Polo govori o detaljima koje nije moguće grafički utvrditi: govori o jezerima u gradu, parkovima, o širokim trgovačkim ulicama itd. — Kl. E. Egli, *op. cit.*

Fig. 146 — Još jedna planimetrija Pekinga, i sa nje se vidi shema izmeštanja grada (prvi obim uzvučen tačkasto), koji je prvobitno čist kvadrat, da bi u daljoj evoluciji, forma postala složeniya. Način izmeštanja može se upoređivati sa onim što imamo u slučaju Angkora (upor. fig. 117). — Kl. *Ancient Buildings of Peking. Cultural Objects Press, Peking*.

Fig. 147, 148, 149, 150, 151 — Grad i svet; grad, prostor i vreme; geomantiska načela postavljanja grada u prostor. Nekoliko uzastopnih figuracija koje, bar donekle olakšavaju da se uđe u zamršeni sistem ideja koje, u kineskom načinu mišljenja, gradu nalaze mesta u celini sveta, i saglasno sa ovim idejama, određuju se i neki praktični magijsko-urbanistički postupci. Kao prvo, kosmološko-filozofski dijagram T'AI-CHI. Figura bi valjalo da prikaže vezu između dva osnovna principa sveta, između YIN-a i YANG-a. Prvi je označen kao tamna, drugi kao svetla površina. Jin uzima Jangu polovinu kruga opisanog polovinom zajedničkog prečnika, i obratno. Zatim u svakom od ovih manjih krugova može se ponavljati podela na Jang i Jin do beskonačnosti (147). Inače, određivanje Jina i Janga, za svaki predeo, za svako mesto na zemlji, to je jedan od prvih postupaka geomantiskog postavljanja, lociranja grada. Na slici (151) vidi se fondator sa pomoćnicima, astrolozima, kako pomoću gnomana ispituje senke, i traži osnovna konstitucionalna načela sveta. Da bi grad živeo i odoleo svim iskušenjima, valja sa severne strane da ima Zmaja (planinu), da sa juga ima Svetlost (vodu). Ideja o gradu je, kao što se vidi, izričito sažeta u kvadrat. PI, simbol neba (150) je inače kružni pojam. Krug i kocka (149), to je simbol univerzuma. Ali, krug ne može da pokrije kvadrat, pa zbog toga neki delovi sveta ostaju van Sunčeve putanje, kao i kod Vavilonske karte. Za kineski način mišljenja, karakteristično je čak dovođenje i seizmičkih pokreta

u vezu sa skrivenim načelima sveta i nebeskim pravcima. Kineski seizmograf (148), koji to donekle pokazuje »Ako Jang postane nevidljiv i sakrije se, i ne može da se oglasi, zemlja se trese«. (PO-YANG-FOU, čuveni astrolog, 780 p.n.e) — Kl. M. Granet, *La pensée ...; Dict. arch. techn.* E. Egli *op. cit.*, bez navođenja izvora.

Fig. 152, 153. — Veza između magijskog razmeravanja gradova u kvadrate i kvadratnih shema gradova, naslućuje se tek ako, bar donekle vidimo i praktično geodetsku stranu ovog postupka. Na dve priložene sheme vidi se ovaj način razmeravanja, ma da su u pitanju, istina, dozniji, i to japanski gradovi. — Kl. T. Yoschida, *Japanische Architektur*.

Fig. 154, 155. — Dve kineske kapije iz epohe Han. Oti snuti crteži sa modelirane cigle. I jedna i druga kapija nadvišene su »superkonstrukcijama«, očigledno složenijim no što to zahteva sama funkcija. Kapija-simbol. Kl. *Dict. arch. techn.*

Fig. 156. — Mauzolej Hung-wu, u blizini Nankinga. Vremenski, ova dispozicija odgovara našem srednjem veku, ali starina inspiracije je očigledna. Najvažniji elementi o kojima se govori u poglavlju o *Četiri istoka* tu su: sveti put sa kolonama mitoloških životinja koje ga prate, povremene cezure u ritmu prilaznja, naglašene kapijama-simbolima, zatvaranje hrama u kvadrat, najzad, sam mauzolej u podnožju brda koje je, vrlo arhaično opasano kružnom fortifikacijom. — Kl. P. C. Swann, *op. cit.*

Fig. 157. — Shema astronomske opservatorije iz Stare Gvatemale (tzv. grupa »E-2«, Uaxactun). Posmatrač koji se nalazi u centru piramide E-VII drži na oku plato sa tri piramide-hrama. Na levoj strani pogled pogađa tačku u kojoj se sunce diže 21 juna, dakle za vreme letnjeg solsticijuma. Srednja osovina zaklapa sa pravcem sever-jug niz uzastopnih idealnih pravih uglova i omogućuje trasiranje pravougaonih figura bilo kojih dimenzija. Desna tačka, analogno levoj, markira poziciju zimskog solsticijuma. Dokaz — i sama ova grupa postavljena je ortogonalno u kardinalne strane sveta. — Kl. S. G. Morley, *The Ancient Maya*.

Fig. 158. — YANIRA, dijagram srodan dijagramu *mandale*. Mističko-simbološka škola tumači ga kao znak koji »usredsređuje mišljenje na suštinu božanskog«. Međutim, radije bismo ovde videli samo klasičan graditeljski ideogram indijske stupe, jedan u nizu ideograma koji su se javili sa razvijenijim graditeljskim i urbanim oblicima na počecima naše civilizacije. — Kl. M. Eliade, *Pantajali et Yoga*.

BELEŠKA O PISCU

Rođen u Beogradu 1922. godine, u porodici uglednog književnog kritičara, Bogdanović se školovao u rodnom gradu i maturirao u čuvenoj II Muškoj gimnaziji. Arhitektonski fakultet diplomirao je u Beogradu 1950. sa radom iz urbanizma kod arhitekta Nikole Dobrovića. Iste godine primljen je za asistenta na Katedri za urbanizam, koju je vodio arhitekta Mihailo Radovanović. Godine 1960. Bogdanović je docent na istom fakultetu, a od 1963. vanredni profesor. Predaje istoriju i teoriju urbanizma i šef je istoimenog kabineta.

Kao graditelj, Bogdanović se ogledao u nizu memorijalnih monumenata: Spomenik jevrejskim žrtvama fašizma na Jevrejskom groblju u Beogradu, 1952; Spomen-groblje žrtava fašističkog terora u Sremskoj Mitrovici, 1960; Partizanska nekropola u Prilepu, 1961; Slobodište, memorijalni kompleks sa amfiteatrom i prostorom za svečane igre, u Kruševcu, 1965; Spomenik revolucije u Mostaru, 1965; Spomen-kompleks u Jasenovcu na mestu zloglasnog ustaškog logora, 1966. Istoričar umetnosti, Miodrag B. Protić u svome delu *Savremenici* (knjiga II, Nolit, Beograd, 1964, str. 263—265) ocenjuje javne spomenike Bogdana Bogdanovića kao toliko maštovite i originalne da trenutno predstavljaju najznačajniji doprinos umetnosti svoje vrste. Može se čak reći, piše M. B. Protić, da je on javni spomenik umnogome izveo iz krize koja ga je, paradoksalno, pogodila upravo u doba njegove velike potražnje, prvih godina posle oslobođenja. Stereotipnosti »realističkoj« i »modernističkoj«, suprotstavio je maštu i lucidnost.

Takođe su zanimljiva još neka zapažanja M. B. Protića. Po njemu, Bogdanović je arhitekt-umetnik, složena, mnogostruko obdarena ličnost, moderno i retko otelotvo-

renje potpunog čoveka u renesansnom smislu reči Bitna osobina njegove individualnosti je sinteza klasičnog i modernog, fine senzibilnosti i oštre inteligencije, najveće maštovitosti i večitih arhitektonskih principa. Čovek ideje i mašte, individualist, esteta, on je, sem toga, zaokupljen neobičnim, izuzetnim. Gaudi je za njega veći i inspirativniji primer od Korbizijea. Više se oslanja na fantaziju, koja je, prema Bodleru, u srodstvu sa beskrajem, nego na matematiku, i više na kapris nego na pravilo. Veliki istorijski stilovi bliži su mu u kakvoj neočekivanoj, jeretičkoj varijanti i adaptaciji nego u akademskoj, školskoj čistoti. Protiv zaključuje da je Bogdanović sasvim izuzetna ličnost koja proširuje dijapazon naše skulpture i naše arhitekture.

Bez sumnje, sva dela Bogdana Bogdanovića predstavljaju novi žanr. To je prostorno-urbanistički tip spomenika koji zahteva značajne površine (Sremska Mitrovica 3, Jasenovac 35 hektara). To je sinteza arhitekture i skulpture sa jakim naglaskom na simbologiji sadržaja. U stvari, sva dela Bogdanovićeve potiču iz inspiracije arhaičkom simbologijom pa im zato neki zameraju arheologizam, asocijaciju na neke drevne, izgubljene civilizacije, što je konačno istina. Kako ovi spomenici ne mogu biti pripisani ni »realističkoj« ni »modernističkoj« koncepciji, to je njihova nova formula pobudila interes u svetu. Stručna kritika prikazala je spomenike u Prilepu, Sremskoj Mitrovici i prve varijante projekta za Jasenovac u poznatom francuskom časopisu *L'Architecture d'aujourd'hui*; spomenike u Kruševcu i Prilepu ocenio je italijanski časopis za arhitekturu i urbanizam, *Casabella*. Posebno je značajna ocena arhitekta Bruna Zevija, teoretičara arhitekture i profesora na Rimskom univerzitetu, koji insistira na prostornoj formi Bogdanovićeve spomenika, nazivajući ih *horski spomenici*, što je u Italiji prihvaćeno. Zevij ih upoređuje sa nekim japanskim spomenicima i ta poređenja daju prednost delima Bogdana Bogdanovića. Njegovi spomenici prikazani su takođe u uglednim publikacijama Češke, Poljske, Italije, Amerike.

Već od prvih svojih spomenika, počev od 1952. godine, Bogdanovića nadahnjuje zatvoreni svet arhaičkih simbola i u tom pogledu njegova dela potsećaju na neke stare sim-

bološke figuracije, sve do praistorije memorijalnih građevina. Elementi kojima operiše jesu tumulusi, modifikovani megalitski elementi, a takođe se može naslutiti arhaička grčka i kritska inspiracija. Mostar je uklopljen u formule orijentalne arhitekture Srednjeg Istoka, a jasenovački cvet je figuracija indijske mitologije. Po nekim tumačenjima četiri glavna Bogdanovićeve spomenika vezuju se za četiri praelementa u ezoteričnom smislu: Jasenovac — voda, Mitrovica — plamen, Prilep — nebo i Mostar — kamen (zemlja). »Ova znamenja pripadaju onom simboličkom krugu koji je oduvek postojao u čovekovoju svesti i koje vaskoliki svet i danas u sebi nosi kao određenje osnovnih ljudskih koordinata svog postojanja. Jer, vatra je oduvek bila simbol čovekovog oslobađanja, znamenje snage i slobodnog uzleta; cvet — ponovnog rasta i sveopšteg obnavljanja; kamen — postojanosti i sve-trajnosti; voda je u svim nekadašnjim i u današnjim snovima »ono« iz čega sve proizilazi — istočnik svih stvari« (Ž. Turinski, *Umetnost I*, Jugoslavija, Beograd, 1965, str. 57).

Naporedno sa graditeljskom i pedagoškom delatnošću, Bogdanović se često laćao pera da bi svoja shvatanja i vizije definisao u tom smislu što je amalgamisao teorijska istraživanja i praktičnu svrhu. Od 1956. do 1959. godine napisao je niz članaka pod zajedničkim naslovom *Mali urbanizam* (Borba, organ SSRNJ). Mali urbanizam je Bogdanovićeve termin, prihvaćen u stručnoj praksi. Podrazumeva oplemenjivanje scenografskih vrednosti u gradu, insistira na urbanističkom detalju, na onome što urbanistički plan obično mora da mimoide. Izbor iz tog niza Bogdanovićeve napisa objavljen je pod istim naslovom kao zasebno štampano delo (B. Bogdanović, *Mali urbanizam*; Narodna prosvjeta, Sarajevo, 1958).

Druga Bogdanovićeve knjiga, *Zaludna mistrija* (Nolit, Beograd, 1963), jeste neka vrsta romansiranoog traktata o arhitekturi. Prikazano je jedno fiktivno vanvremensko duhovno bratstvo arhitekata sa izmišljenim ritualima, izmišljenom filosofijom, običajima i navikama. U suštini, to je persiflaža savremenog misticizma po kojem je okvir arhitekture služio samo kao forma gde je sve uliveno. Osnovna je ideja da arhitektura po definiciji mora da bude nedovršena i vazda nesavršena. Prava arhitektura je u

čovjeku samom. Sa humorom i ironijom meša se gorča istina graditelja koji svoj zanat poznaje u potpunosti, vičan dubokim njegovim tajnama. Ovu knjigu možemo smatrati predahom u sred intezivnog rada na stravičnoj tematici, kao predah u opštenju sa mrtvima tokom jedne decenije.

Treća knjiga, *Urbanističke mitologeme*, posle monumentalnih Bogdanovićevih građevina, opet je vraćanje na novu oblast istorije i teorije grada, gde se posebno obrađuje sama geneza, rađanje grada u sklopu prvih civilizacija, razvitka čovekovog mišljenja, tehnike, pozitivnih znanja, od prvih magijskih nagoveštaja tehničkog mišljenja do već racionalnih tehničkih disciplina, matematike, kartografije, kosmologije, mehanike, praktične primenjene tehnike. U ovu mrežu problema Bogdanović ulazi tokom niza godina, savesno i studiozno, savlađujući ogromnu literaturu. Nije slučajno što ga kao graditelja pasioniraju baš ti najdavniji počeci grada i arhitekture, jer se i simbologija njegovih spomenika vezuje za praiskonske arhaičke oblike. Reč je, dakle, o jedinstvenoj preokupaciji.

Posebno je novo u ovoj knjizi što je autor bacio težište na rađanje urbanizma kao veštine, discipline. Tragao je za početnim urbanističkim mišljenjem, pa da bi do njega došao, zašao je u oblast etnologije, istorije religija, mitologije, jer pisani dokumenti nisu dovoljni da se vaspostavi slika čoveka koji gradi te gradove. Ovo delo je i u metodološkom smislu novina, jer do sada, ukoliko se istorija urbanizma i bavila najstarijim gradovima — a ona je to činila vrlo šturo — uglavnom ih posmatra kao tvorevine koje podležu savremenim analizama, samerljive današnjim pojmovima. Bogdanović, međutim, vraća grad u kontekst arhaičkog mišljenja, čak i u domen prelogičkog mentaliteta. On upoređuje moguće pojmove o gradu sa opštim predstavama o svetu, koje je tadašnji čovek imao, sa njegovim shvatanjem tehnike i njene suštine, u to vreme neodvojiva od magije. Bogdanović uvodi nov pojam magijsko-tehničkih matrica (magijsko-tehnička matrica kruga, pravog ugla, orijentacije, odnosno vezivanja za kosmičke date, itd.).

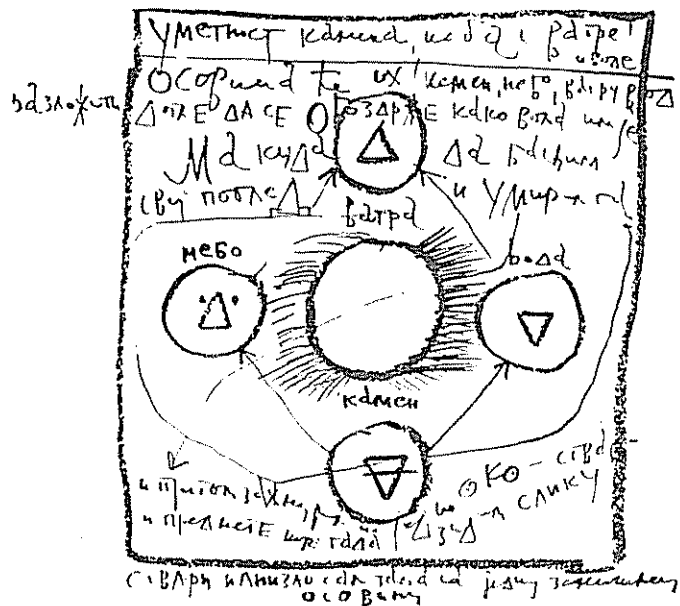
Da bi se upotpunila ta predstava o gradu koju ima arhaički čovek, nužno je da se mitologija prizove u pomoć

i da se kroz često dispartatne mitologeme prati ono što čovek misli o svojim gradovima, jer su oni za njega praktično nova pojava koja ne postoji u prirodi da bi se mogla praviti poređenja. Autor pokazuje da koliko se kroz mitologeme može da vidi uticaj predstava o svetu na same gradove, toliko isto tehnički razvitak čovekov i gradske formacije utiču i na samu mitologiju, tako da je omogućeno izvesno relativno tehničko-istorijsko situiranje mitoloških slika. Očigledno da su neke silke vrlo stare, nastale pre bilo kakvih tehničko-magijskih matrica, one su animističke, naturističke, pa se zatim čovekova tehnička iskustva i saznanja proiciraju i u same mitološke slike. One postaju tehnički, a pre svega graditeljski određene, sve dotle dok i sam grad kao jedna nova i dalekosežna pojava ne prodre u mitologiju.

Bogdanovićev metod suprotstavlja se mistično-simbološkom tumačenju mitoloških slika. Ta tumačenja shvataju simbole kao nešto dato od praiskoni, nešto natprirodno dato, što je u krajnjoj liniji religiozno tumačenje. Posle ove knjige, međutim, vidi se da su simboli ljudska tvorevina, da su plod čovekove invencije i da gotovo svi imaju svoje magijsko-tehničke matrice, što u suštini označava marksističko tumačenje: Bogdanović se vraća na materijalistički postulat — da rad, veština ruke, tehnički pronalazak utiču na čovekove pojmove o svetu i suštini življenja.

M. Maksimović

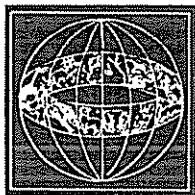
— 204 —

SADRŽAJ

Glava prva	
Čovek graditelj, ili gde je jaje	7
Glava druga	
Imaginacija kružnog grada, ili izgubljene čini	31
Glava treća	
Graditelji gradova, ili Stvaranje sveta, uglavnom prema Čajldu	53
Glava četvrta	
Gradovi i vode, ili urbanističke mitologeme	80
Glava peta	
Sazidane planine, ili »Sedam vodica od neba do zemlje«	107
Glava šesta	
Drugi život i dalja priključenija mitologeme o Velikoj planini	130
Glava sedma	
Cetiri istoka, ili kineske urbanističke mitologeme	149
Sažimanja	175
Objašnjenja uz ilustracije	185
Beleška o piscu	201

15,00

IZDANJE
VUK KARADŽIĆ, BEOGRAD
1966. GODINE